

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

Q. USMONOV, M. SODIQOV

O‘ZBEKISTON TARIXI

(1917—1991-yillar)

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari
1-bosqich o‘quvchilari uchun darslik

To‘ldirilgan oltinchi nashri

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT —2014

UO‘K 94 (575.1)
KBK 63.3 (BU)ya 721
U–62

M a s ’ u l m u h a r r i r
tarix fanlari nomzodi *Q. RAJABOV*

T a q r i z c h i l a r:
tarix fanlari doktori, professor *B. SIDDIQOV*,
tarix fanlari nomzodi *B. ABDULLAYEV*

U–62 **Usmonov Q., Sodiqov M.**

O‘zbekiston tarixi (1917—1991-yillar): Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari 1-bosqich o‘quvchilari uchun darslik / Mas’ul muharrir: Q. Rajabov.— T.: «Sharq», 2014.— 224 b.

Sarl. oldida: O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
1. Muallifdosh.

ISBN 978-9943-26-093-1

UO‘K 94 (575.1)
KBK 63.3 (BU)ya 721

ISBN 978-9943-26-093-1

© Q. Usmonov, M. Sodiqov, 2008.
© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2006, 2014.

K I R I SH

Aziz, muhtaram o'quvchi!

Siz umumiy o'rta ta'lim maktabini tamomlab, o'zingiz tanlagan kasb-hunar yo'nalishi bo'yicha maxsus bilim, hunar o'rganish maqsadida akademik litsey yoki kollejga o'qishga kiringiz. Umumiy o'rta ta'lim maktabida Vatanimizning eng qadimgi davridan 1917-yilgacha bo'lgan bir necha ming yillik tarixini o'rganingiz. Endilikda akademik litsey yoki kasb-hunar kollejida o'qish davomida O'zbekistonning 1917-yildan Mustaqillik e'lon qilingunga qadar hamda keyingi davri tarixini o'rganasiz.

Qo'lingizdagi darslik O'zbekiston tarixining sovet davri tarixini yoritishga bag'ishlangan. Sovet davri Vatanimiz tarixining eng murakkab va ziddiyatli yillaridir. Ota-bobolarimiz, bir tomondan, Vatan ozodligi va mustaqilligi uchun mustamlakachilarga qarshi qahramonona kurashdilar. Ikkinchidan, xalqimiz Vatan ravnaqi yo'lida fidokorona mehnat qilib katta bunyodkorlik ishlarini amalga oshirdi. Uchinchidan, sovet mustamlakachiligi xalqimiz boshiga og'ir kulfatlar, yo'qotishlar keltirgan davrdir.

1917-yili ma'rifatparvar, taraqqiyparvar kuchlar sifatida tanilgan jadidlar, Vatan fidoyilari tinchlik yo'li bilan, huquqiy asosda Turkiston Muxtoriyati uchun kurashdilar. Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududida Yosh buxoroliklar va Yosh xivaliklar demokratik islohotlar o'tkazish talablarini ko'tarib chiqdilar. Biroq bolsheviklar tomonidan o'lkada o'tkazilgan siyosiy to'ntarishlar oqibatida zo'ravonlarcha o'rnatilgan mustabid sovet hokimiyati tub yerli aholining erkinlik, ozodlik, mustaqillik yo'lidagi harakatlarini shafqatsizlarcha bostirdi.

Mustabid sovet tuzumi O'zbekiston iqtisodiyotini Markaz manfaatlariga bo'ysundirdi, uni metropoliyaning xomashyo bazasiga aylantirdi. O'zbekistonning tabiiy boyliklari, qishloq xo'jaligida yetishtirilgan qimmatbaho paxta, pilla, qorako'l teri, shirin-shakar mevalar Markazga tashib ketildi.

Sovet davrida xalqimizning ma'naviy, madaniy hayoti kommunistik mafkura iskanjasiga solindi. O'zbek xalqining milliy, ma'naviy qadriyatlarini, urf-odatlarini oyoqosti qilindi, o'zbek tili

ikkinchi darajali tilga aylantirildi. Millatning eng ilg'or namoyandalari, ziyolilar qatag'on qilindi.

Mustabid tuzumning zulmiga qaramasdan, olkamizda ijobiy, bunyodkorlik ishlari ham bo'ldi. Xalqimizning fidokorona mehnati bilan ko'plab shaharlar bunyod etildi, zavod va fabrikalar qurildi, millionlab gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. Maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari ochildi, madaniy-ma'naviy muassasalar barpo qilindi, ilm-fan, adabiyot va san'at sohasida sezilarli yutuqlarga erishildi.

Aziz o'quvchi! Siz mazkur darslikni o'qish, o'rganish jarayonida mustabid sovet davrida O'zbekistonda yuz bergan murakkab, ziddiyatli voqealar, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy hayot haqiqatda qanday kechgan bo'lsa, shundayligicha bilib olasiz. Bu davrni xalqimiz hayotidan o'chirib tashlab bo'lmaydi. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek: **«Bu yillar tarixi — bu bizning tariximiz, xalq tarixidir. Tarixdan voz kechib bo'lmaydi».**

Siz ota-bobolarimiz hayotini, ular yashagan davrning mohiyatini to'g'ri tushunishga harakat qiling.

Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi Markazi tomonidan tasdiqlangan «O'zbekiston tarixi» fani bo'yicha 40 soatga mo'ljallangan o'quv dasturi asosida tayyorlangan va «Tarixiy adabiyotlarni nashrga tayyorlash va chop etish bo'yicha Respublika ekspert guruhi» xulosasiga asosan qayta nashr etilmoqda. Darslik uchun rasmlarni tanlashda Qahramon Rajabov ishtirok etdi.

I b o b. Turkistonda sovetlar istibdodining o‘rnatilishi. Sovet hokimiyatiga qarshi harakat

1-§. TURKISTONDA 1917-YILGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY O‘ZGARISHLAR

Turkiston xalqlari- ning asriy orzusi

Ma’lumki, Turkiston o‘lkasi Rossiya imperiyasi mustamlakasiga aylantirilib, bu hududda o‘zga davlat hukmdorlarining zo‘rlikka asoslangan boshqaruv tizimi va siyosati yurgizila boshlaganidan e’tiboran uning mazlum va jabrdiyda xalqlari o‘z erki, ozodligidan mahrum etilib, birovlar qo‘l ostiga tobe bo‘lib qoldilar. Hattoki Turkistonning so‘nggi general-gubernatori A. Kuropatkindek yuqori martabali «zot» ham: «Biz 50 yil tubjoy aholini taraqqiyotdan jilovladik, uni maktablar va rus hayotidan chetda tutdik», deb e’tirof etgan edi. Biroq shu narsa haqiqatki, bu o‘lkaning tabiatan mag‘rur xalqlari hech qachon o‘zlarining chorchor qismatiga tan berib, o‘zgalar jiloviga bo‘ysunib yashashga rozi bo‘lmaganlar, balki, aksincha, o‘z erki, milliy mustaqilligi yo‘lida mardonavor kurashganlar.

«Biz ona O‘zbekiston istiqlolini, uning sha’ni, shavkatini qanday himoya etishni ota-bobolarimizdan meros qilib olishimiz va uning himoyasiga hamisha tayyor turmog‘imiz darkor.

Ulug‘ ajdodlarimizdan muqaddas meros bo‘lib kelayotgan vatanga muhabbat tuyg‘usi, farzandlarimiz, bugungi va kelajak avlodlarimiz uchun chinakam e’tiqodga, chinakam aqidaga aylansin».

Islom Karimov

Asarlar. 3-jild, T., «O‘zbekiston», 1996, 82-bet.

Olis ko‘hna tariximiz zarvaraqlaridan munosib o‘rin egallagan, aziz nomlari mangulikka muhrlangan To‘maris, Shiroq, Spitamen, Muqanna, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Shayx Najmiddin Kubro, Mahmud Torobiy, Mavlnozoda Abubakr Kalaviy, Amir Temur, Muhammadali Eshon (Dukchi Eshon), Namozbotir Pirimqulov singari nomdor bahodirlarning el boshiga mushkul kunlar tushgan qaltis tarixiy jarayonlarda ko‘rsatgan favqulodda

jasoratlari bunga jonli guvohtdir. Ular yurt ozodligi, mustaqilligini jon qadar e'zozlab, shu muqaddas maqsad yo'lida aziz jonlarini qurbon qildilar. Yurt milliy istiqloli uchun kurash darg'alaridan biri, qatag'on qurboni, buyuk ma'rifatparvar Abdurauf Fitratning «Vatan sajdagohimdir», degan bir kalima iborasida olam-jahon teran ma'no aks etganini anglash qiyin emas.

Darhaqiqat, Rossiya mustamlakachiligi o'zining behad zulm-korligi, qabohati bilan yurtimiz, uning jafokash odamlari dilida o'chmas dog'-hasrat qoldirdi. U ajdodlarimizni ma'nan va ruhan qo'llab-quvvatlab kelgan asl ma'naviy qadriyatlarni zavol toptira borib, ularning jismi-jonida mavj urib kelgan milliy istiqlol va erk tuyg'ularini asta-sekin so'ndirishga urinib keldi. Yurtimiz tuprog'ini qonga belagan podsho zobitlaridan biri, qonxo'r general Skobelevning: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi», deb aytgan behayo so'zlari bekorga aytilmagan, albatta.

Lekin shunga qaramay yurt o'g'lonlari ajnabiylar zo'ravonligiga tik boqib, o'lka xalqlarining erki va ozodligi uchun kurashganlar. 1898-yilgi Andijon qo'zg'oloni yetakchisi Muhammadali Eshon va uning ko'p sonli hammaslamlari ustidan podsho ma'murlari uyushtirgan sud jarayoni paytida Rossiya amaldorlaridan birining eshonga qarata, seni avom xalqqa bosh bo'lib, oq podsho tuzumiga qarshi chiqishga nima majbur etdi, qabilidagi savoliga, u o'sha zahoti: «Sizlarning mahalliy xalq boshiga solgan behad zulmingiz, uning erkini, qadr-qimmatini tahqirlayotganingiz...» deya dangal javob berganligi fakti ham bunga yaqqol dalildir. Turkiston xalqlarining erk, ozodlik uchun kurash g'oyasi XX asr boshlariga kelib yangi pallaga kirdi. Yangi asr boshlarida jadidlar nomi bilan mashhur bo'lgan, o'z ongli hayotini, butun borlig'ini yurt, millat ozodligi, hurligi va ravnaqiga baxsh etgan istiqlol darg'alari yetishib chiqdi.

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulqodir Shakuriy singari yurt ilg'or peshvolarining Turkiston ozodligi, istiqloli yo'lida qilgan ulkan sa'y-harakatlari, millat farzandlari ta'limi, tarbiyasini isloh qilish, yaxshilash, uni yuksak zamon talablari darajasiga ko'tarish borasidagi zahmatlari tahsinga loyiqdir. Eng muhimi, ular xalqimiz ongi, tafakkurini ziyo nuri bilan yoritish, o'zligini anglatish, yorqin kelajakka komil ishonch bilan qarash, o'z erki, mustaqilligi uchun izchil kurashish bobida benazir faoliyat ko'rsatdilar.

O'ika jadiclarining rahnamosi M. Behbudiyning «Haq olinur, berilmas!» shiorida ozodlik uchun kurash g'oyasining muqarrarligi o'z yorqin ifodasini topgan edi.

Butun Turkistonni larzaga keltirgan hamda Rossiya mustamlakachilarini sarosimaga solgan o'ika xalqlarining 1916-yilgi milliy-ozodlik harakati ham yurt ozodligi yo'liga bag'ishlangan edi.

Muxtasar qilib aytganda, Vatan ozodligini, davlat mustaqilligini qo'lga kiritish Turkiston xalqlarining asriy orzusi edi.

1917-yilgi fevral inqilobi va Turkiston

Rossiya samoderjaviyasi zulmi, hukmronligiga qarshi uzluksiz davom etib kelgan kurash, nihoyat 1917-yil fevraliga kelib g'alaba qozondi. Uch asr davomida Rossiya saltanatini to'xtovsiz boshqarib kelgan Romanovlar sulolasi hukmronligi ag'darildi. Mutlaq monarxiya tuzumi quladi. Mart oyi boshlarida Rossiya burjuaziyasi doiralari vakillaridan tashkil topgan Muvaqqat hukumat faoliyat ko'rsata boshladi. Ayni chog'da Petrograd va boshqa joylarda ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlari tuzilib, hokimiyat organlari sifatida ish yurita boshladi. Shu tariqa, Rossiyada tarixda nihoyatda kamdan kam uchraydigan noyob hodisa — ikki hokimiyatchilik boshqaruvi vujudga keldi. Bu hol o'sha vaqtdagi mamlakatda vujudga kelgan siyosiy kuchlar nisbatini o'zida aks ettirardi.

Rossiyada fevral inqilobining amalga oshishi, siyosiy tuzumning o'zgarishi, demokratik jarayonlarning yuzaga kelishi uchun qulay imkoniyatlarning ochilishi Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy voqealarning borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'ika hayotida yuz bergan muhim siyosiy o'zgarishlardan biri — bu Rossiya mustamlakachiligi boshqaruvi ramzi bo'lib kelgan Turkiston general-gubernatorligi mahkamasining tugatilganligi bo'ldi. Uning o'rniga Muvaqqat hukumatga bo'ysunuvchi Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Ayni chog'da viloyatlardagi harbiy gubernatorlik ham tugatildi. Ularning o'rniga viloyat komissarliklari tuzildi. Eng muhimi, fevral o'zgarishi Turkiston o'lkasi xalqlari hayotiga muayyan demokratik jarayonlarni baxsh eta bordi. Endilikda keng xalq ommasi, uning turli ijtimoiy qatlamlari faol harakatga kela boshladi. O'ikaning yirik shaharlarida tashkil topgan va asosiy tarkibi mahalliy millat vakillaridan iborat kasaba uyushmalari, chunonchi, binokorlar, quruvchilar, ko'nychilar, duradgorlar va boshqa kasb kishilarini birlashtirgan uyushmalar ham aholining tub manfaatlarini, ularning iqtisodiy va siyosiy talablarini himoya qilib

faoliyat yuritdilar. 1917-yilning may oyiga kelib Turkiston o'lkasidan mardikorlikka zo'rlik bilan olinib, Rossiyaning g'arbiy hududlariga safarbar qilingan ko'plab yurtdoshlarimizning o'z ona zaminlariga qaytib kelishlari ham, shubhasiz, demokratik kuchlar safini to'ldira bordi. Bu o'rinda fevral o'zgarishidan keyin o'lka xalqlari hayotida muhim rol o'ynagan, ularning siyosiy faolligini oshirishga xizmat qilgan ko'plab inqilobiy-demokratik tashkilotlar, siyosiy firqalar, kasaba uyushmalari faoliyatiga alohida urg'u bermoq kerak bo'ladi. Gap shundaki, bu davrda Rossiyada faoliyat yuritayotgan ko'plab siyosiy partiyalar, jumladan, eserlar, sotsial-demokratlar va boshqa partiyalarning mahalliy tashkilotlari Turkistonda ham o'z faoliyatlarini kuchaytirib, aholining turli ijtimoiy tabaqalarini o'zlariga jalb qilish, o'z dasturiy g'oyalarini ularning ongi, shuuriga singdirishga harakat qilardilar.

Toshkentda 1917-yil mart oyida ishchi va soldat deputatlari soveti tashkil etildi. Mart oyi oxirlarida o'lkada ishchi va soldat deputatlarining 75 soveti faoliyat yuritdi. Biroq ulardagi deputatlarning asosiy ko'pchiligi yevropalik millatlar vakillari edi. Bu davrda Turkistonda kechayotgan barcha alg'ov-dalg'ovli voqealar, jiddiy o'zgarishlarning chinakam yalovbardorlari istiqlol uchun kurashning tolmas darg'alari bo'lgan jadid rahnamolari edilar. O'lka hayotining past-u balandini teran bilgan, mustamlakachilarning riyokorlik siyosatidan, uning tez o'zgaruvchan mohiyatidan boxabar va o'z kurash dasturlariga ega bo'lgan Turkiston jadidlari mahalliy aholining siyosiy ongini o'stirish, uni katta tarixiy o'zgarishlarga tayyorlashda bosh-qosh bo'ldilar. Ayniqsa, Rossiya Muvaqqat hukumatining ikkiyuzlamachilik siyosati, uning inqilobning tub masalalarini, chunonchi, urush va tinchlik, 8 soatlik ish kuni, agrar va milliy masalalarni hal etishni turli bahonalar bilan chetga surishi ilg'or jadid arboblarni inqilobiy-demokratik yo'nalishda izchillik bilan kurash olib borishga da'vat etdi.

Bu kezlarda to'la kuch bilan namoyon bo'lgan jadidlar faoliyatida vaqtli matbuot nashrlarini yo'lga qo'yish, ularda inqilobiy-demokratik ruhdagi maqola, materiallarni muntazam chop etish, ularni ommaga yetkazish muhim o'rin tutgan. Ularning sa'y-harakati bilan Turkistonning bir qator yirik shaharlarida gazeta va jurnallar nashr etila boshlandi. Jumladan, Toshkentda «Turk eli», «Najot», «Kengash», «Ulug' Turkiston», «Turon», Samarqandda «Hurriyat» vaqtli nashrlari chiqa boshladi. Ular orqali e'lon qilingan materiallarda kechayotgan davrning o'ziga xos xususiyatlari,

o'tkir ijtimoiy-siyosiy masalalar, joylardagi ahvol, ommaning flkridilini to'liqlantirayotgan muammolar va boshqa shu kabi dolzarb hayotiy masalalar aks ettirildi.

Abdulla Avloniy tomonidan Toshkentda 1917-yil apreldan chiqarila boshlagan «Turon» gazetasining ilk sonida «Yashasin xalq jumhuriyati» shiori birinchi bor yangragan edi. Unda aniq maslak-maqсад: «Musulmonlar orasida ko'p yillardan beri davom etgan umumga zo'rlik, bid'at odatlarni bitirmak, kelajakda bo'ladirg'on jumhuriy idoraga xalqni tayyorlamoq» g'oyasi ilgari surilgan edi.

Munavvarqorining o'sha yili «Najot» gazetasining 26-mart sonida bosilgan: «Hurriyat berilmas, olinur. Hech narsa ila olib bo'lmas, faqat qon va qurbon ilagina olib bo'lur» degan xitobi ham jadidlarning xalq ozodligi yo'lida jiddiy kurashga bel bog'laganliklaridan dalolat beradi.

«Sho'royi Islomiya» va «Sho'royi Ulamo»

1917-yil boshlarida Turkistonda yuz berayotgan tarixiy o'zgarishlar silsilasida mahalliy vatanparvar va taraqqiyparvar kuchlarning bo'lg'usi jang-u jadal kurashlar oldidan birlashish sari intilishi ustuvor bo'lib bordi. Yerli tub aholining asosiy ko'pchiligi ham yevropalik siyosatchilar, firqalar arboblari ketidan emas, balki jadid yo'l boshchilari yo'lidan uyushib bordilar. Buning uchun esa obro'li siyosiy tashkilot tuzish zaruriyati tug'ilgandi. Negaki, shunday tashkilotgina bo'lg'usi o'lka milliy hokimiyatining birdan bir nufuzli, vakolatli organi bo'la olardi. 1917-yil 14-martda Toshkentda jadid arboblari tashabbusi bilan tuzilgan «Sho'royi Islomiya» shunday tashkilotlardan bo'ldi. 15 kishidan iborat rayosat tarkibidan Munavvarqori Abdurashidxonov (yetakchi), Abduvohid qori, Mirkomilboy Mo'minboyev, Ahmadbek hoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'javev, Salimxon Tillaxonov singari sinalgan yurt rahnamolari o'rin olgan edilar. «Sho'royi Islomiya» musulmon aholining vakolatli organi (musulmonlar kengashi) sifatida uning irodasini ifoda etdi, manfaatlarini himoya qildi.

O'lkaning turli joylarida «Sho'royi Islomiya»ning quyi shu'balari tuzilib, ular mahalliy aholi orasida qizg'in faoliyat yuritdilar. Shuningdek, «Sho'royi Islomiya» ta'sirida joylarda turli nomlarda tashkilotlar vujudga keldi. Toshkentda «Turon», «Ittihodi taraqqiy», Andijonda «Ozod xalq», «Hurriyat», «Ma'rifat», Samarqandda «Mirvaj-ul Islom», «Klub Islomiya», «Musulmon mehnatkashlari ittifoqi», Kattaqo'rg'onda «Ravnaqul Islom», «Guliston» va boshqalar shular jumlasidandir. Bu tashkilotlar va ularning rah-

namolari ilg'or jadidchilik g'oyalari ta'sirida ish yuritdilar. M.Beh-budiyning «Haq olinur, berilmas!», Munavvarqorining «Hurriyat berilmas, olinur!» shiorlari ularning chinakam kurash bayrog'iga aylangan edi.

Turkiston milliy istiqloli uchun kurashga bel bog'lagan va avvalboshdan «Sho'royi Islomiya» ta'sirida bo'lgan ulamolarning bir qismi qadimchilar nomi bilan atalardi. Ular islom ta'limoti va aqidalarining murosasiz tarafdorlari sifatida siyosiy vaziyatni o'zlaricha tushunar, muxtoriyat talabiga qarshi chiqqanlar. 1917-yil iyuniga kelib qadimchilarning «Sho'royi Islomiya» tarafdorlari bilan uzil-kesil aloqani uzib, bo'linishining asosiy sababi, eng avvalo, Turkistonning milliy mustaqilligiga erishish yo'lidagi ikki xil qarama-qarshi taktik yondashuvning kelib chiqqanligidadir. Konservativ, mutaassiblik qarashlar nuqtayi nazaridan yondashgan ulamochilar Turkiston mustaqilligini faqat hukmron mustamlakachilarga qarshi g'azovot boshlash, ya'ni qurolli qarshilik ko'rsatish yo'li bilan qo'lga kiritishni yoqlardilar. Ilg'or ziyolilar — jadidlar esa Rossiyada yuzaga kelgan qulay shart-sharoitlardan, siyosiy vositalardan foydalanib, behuda qon to'kmasdan bosqichma-bosqich yurt mustaqilligiga erishishni yoqlardi. Ularning Rossiya Federatsiyasi tarkibidagi Turkiston Muxtoriyati talabi ham shu maqsadni ko'zda tutardi. O'lkaning milliy kuchlari o'rtasida yuz bergan bu ajralish va g'oyaviy ixtiloflar, shubhasiz, ularning harakat birligiga raxna solar, uning istiqboliga jiddiy putur yetkazardi. Ayniqsa, «Sho'royi Ulamo»chilarning nashri — «Al-Izoh» jurnali sahifalarida millatning ilg'or kuchlariga, vatanparvar milliy ziyolilarga nisbatan adovat va xusumat urug'i sepildi. Bu esa aslida dushman tegirmoniga suv quyish bilan barobar edi. Zero, milliy istiqlol uchun kurash yangi, hal qiluvchi bosqichga kirib borayotgan mas'uliyatli bir vaziyatda milliy kuchlar o'rtasida davom etayotgan bunday behuda bahs va olishuvlar oxir-oqibatda noxush oqibatlarga olib kelishi tabiiy edi. Negaki bundan o'lkada faoliyat yuritayotgan yot-begona siyosiy kuchlar o'z maqsadlari yo'lida foydalanishlari ehtimoldan xoli emas edi. Afsuski, oqibatda shunday bo'lib chiqdi ham.

I va II Umumturkiston qurultoylari

Turkistonda inqilobiy-demokratik harakatlarning o'sib borishi, undagi turli ijtimoiy qatlamlar va tabaqalarni yanada istiqlol kurashi bayrog'i ostida birlashtirishda 1917-yil davomida bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlari I va II qurultoylari

va ular tomonidan ishlab chiqilgan hamda qabul qilingan dasturiy hujjatlarning roli katta bo'lgan. «Sho'royi Islomiya» tashkiloti tashabbusi bilan 1917-yil 16-aprelda Umumturkiston musulmonlarining I qurultoyi chaqiriladi. Qurultoy ancha vakolatli anjuman bo'lib, uning ishida Turkistonning ko'plab atoqli kishilari, taniqli siyosiy arboblardan qatnashgan edilar. Ular orasida Mustafo Cho'qay, Munavvarqori, Behbudiy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sherali Lapin, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Validiy, Sobir Yusupov, Islom Shoahmedov va boshqalar bor edi. Qurultoy kun tartibiga 16 ta masalaning qo'yilishining o'zi ham uning katta ahamiyatidan darak berardi. Qurultoyda o'lkaning bo'lajak davlat qurilishiga alohida to'xtalinib, Turkistonga keng muxtoriyat huquqini beradigan demokratik Rossiya Federatsiyasi tuzilishi g'oyasi ilgari surildi. Qurultoyda Markaziy rahbar organ — Turkiston o'лка musulmonlar sho'rosini tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Uning birinchi yig'ilishida ijroiya organi — Markaziy Sho'ro tuzildi. Mustafo Cho'qay Markaz rasi, Munavvarqori rais muovini, Ahmad Zakiy Validiy kotib, Behbudiy, U. Asadullaxo'jayev va boshqalar a'zolar etib saylandilar. Markaziy sho'ro zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq, o'z holicha ish yuritayotgan, nizom va dasturlariga ega bo'lmagan uyushma va tashkilotlarni birlashtirish, ularning faoliyatini muvofiqlashtirish vazifasi yuklandi. Bu vazifani uddalashda Markaziy Sho'roning joylarda tashkil etilgan shu'ba (bo'lim)lari muhim o'rin tutdi. Jumladan, Toshkent shu'basini Munavvarqori, Samarqand shu'basini Behbudiy, Farg'ona shu'basini esa Nosirxon To'ra Kamolxon To'rao'g'li boshqardi. Shu tariqa Turkistonda uch hokimiyatchilik — Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi, ishchi va soldat deputatlari soveti va Turkiston o'лка musulmonlar sho'rosi vujudga keldi.

O'лка xalqlarining sobitqadam rahnamolari bo'lgan jadidlar, ruhoniylar va arboblari o'z sa'y-harakatlarida faqat mahalliy, hududiy manfaatlar, qiziqishlar bilan cheklanib qolmay, shu bilan birlikda boshqa mintaqalardagi musulmonlar ommasi, ularning ilg'or vakillari bilan ham yaqindan hamjihat bo'lishga intildilar. Shu maqsadda ular 1917-yilning 1—2-mayida Moskvada bo'lib o'tgan Butunrossiya musulmonlari I qurultoyida ishtirok etdilar. Unda musulmonlar manfaatini himoya qiluvchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy, federatsiya asosidagi demokratik respublika bo'lishi hamda Butunrossiya Musulmonlar sho'rosining Ijroiya qo'mitasi

ta'sis etildi. Ijroiya Qo'mitaga Turkistondan U. Asadullaxo'jayev va I. Shoahmedovlar a'zo etib saylandilar.

Xuddi shuningdek, Turkiston vakillari ishtirok etgan va 1917-yilning 21—31-iyul kunlari Qozon shahrida bo'lib o'tgan Butunrossiya musulmonlarining II qurultoyi ham Rossiya musulmon aholisining ozodlik va mustaqillik sari harakatlanish yo'lini muvofiqlashtirish borasida muhim qadam bo'ldi. Unda Turkiston, Kavkaz va Qrimda davlat boshqaruvini mehnatkashlarning o'zlari hal etishi, musulmonlar kurashini tashkil etish uchun Butunrossiya harbiy sho'rosini ta'sis etish to'g'risida qarorlar qabul qilindi. Shubhasizki, Rossiya musulmonlari vakillarining bu xildagi sa'y-harakatlari mazkur mazlum xalqlarning mushtarak manfaatlari, milliy mustaqilligi, ichki davlat qurilishi masalalarining hal etilishiga muhim turtki bo'lib xizmat qilardi.

1917-yilning 17—20-sentabr kunlari Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlari vakillarining II qurultoyi o'lka xalqlari hayotida muhim rol o'ynadi. Unda 500 nafar vakillar ishtirok etdi. Qurultoyning maxsus qarorida tarkibi 12 kishilik Turkiston o'lka qo'mitasi, 24 kishilik «Mahkamayi Shar'iyah» (parlament) tashkil etilishi va ularning Rossiya davlati konstitutsiyasiga muvofiq keladigan shariat qonunlari asosida faoliyat yuritishi ta'kidlangan edi. Qurultoyda «Sho'royi Islomiyah», «Sho'royi Ulah», «Turon» va shu kabi boshqa mahalliy milliy tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona «Ittifoqi Muslimin» («Musulmonlar Ittifoqi») siyosiy partiyasini tuzish g'oyasi ilgari surildi. Qurultoyda Behbudiy nutq so'zlab, hammani birlikka, jipslashishga da'vat etgandi. «Ulug' Turkiston» gazetasi mazkur qurultoy ruhini aks ettirib, Turkistonning o'z ichki ishlarini mustaqil hal etishga qodir bo'lgan o'lkaning milliy muxtoriyatini tuzish g'oyasini asosiy o'ringa qo'ygan edi.

Shunday qilib, Turkistonning ilg'or ziyolilari, uning asl yurtsevar, erksevar o'g'lonlari milliy istiqololga erishish yo'lida o'lkadagi barcha sog'lom, vatanparvar kuchlarni birlashib harakat qilishga da'vat etgandilar. Biroq, afsuski, Turkistonda ayricha faoliyat yuritgan, o'z nafsoniyatiga berilgan hamda o'zaro qarashlarida muxolifatchilik ustuvor bo'lgan ayrim mahalliy tashkilotlar mana shu yuzaga kelgan noyob imkoniyatlardan foydalana olmadilar. Bu esa, vaziyatni ustomonlik bilan o'z izmiga burib yuborishga urinatgan bolsheviklarga qo'l keldi.

Savol va topshiriqlar

1. Turkiston xalqlarining asriy orzusi nima edi?
2. Turkistonliklar 1917-yil fevral inqilobidan nimalar kutgandilar?
3. 1917-yilgi fevral o'zgarishidan so'ng Turkistonda qanday o'zgarishlar yuzaga keldi?
4. Yangi tarixiy sharoitda Turkiston jadidlari oldida qanday dolzarb vazifalar turardi?
5. «Sho'royi Islomiya» qanday maqsadlar yo'lida tashkil etildi?
6. «Sho'royi Ulamo»chilarning o'ziga xos ajratuvchilik qarashlari haqida nimalar deya olasiz?
7. I Umumturkiston musulmonlari qurultoyi qanday masalalarga bag'ishlangan edi?
8. II Umumturkiston musulmonlari qurultoyi qanday masalalarga bag'ishlangan edi?

2-§. TURKISTONDA MUSTABID SOVET HOKIMIYATINING O'RNATILISHI. XALQ HOKIMIYATCHILIGI UCHUN KURASH. TURKISTON MUXTORIYATI

1917-yilgi oktabr voqealari va uning Turkiston xalqlari hayotiga ta'siri

1917-yilgi fevral inqilobi Rossiyada tub o'zgarishlarning yuz berishiga olib kelmadi. Buning boisi shundaki, Muvaqqat burjua hukumati o'zining tor, xudbin manfaatlari doirasidan chetga chiqqan olmay, yetilgan tub masalalarni hal etishga ojizlik qildi. Natijada siyosiy tuzumda o'zgarish bo'lgani holda muhim ijtimoiy-iqtisodiy, agrar, milliy, sulh masalalari amalda yechilmay qola berdi. Bu esa mamlakat hayotining yanada boshi berk ko'chaga kirib, tanglik, tanazzullik holatlarining kuchayib borishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa, Rossiyaning Birinchi jahon urushida ishtirokining davom etishi, rus armiyasining frontda ketma-ket mag'lubiyatga uchrayotganligi umumxalq noroziligi va qahr-g'azabini tobora kuchaytirmoqda edi. Negaki, urushning butun og'irligi xalq ommasining zimmasiga tushayotgandi. Rossiyaning iqtisodiy halokat tomon borishi, ijtimoiy tanglik va inqiroziy jarayonlarning zo'rayishi esa Muvaqqat hukumatning tobora obro'sizlanishiga, xalqdan yakkalanib qolishiga, oqibatda esa vaziyatning keskinlashuviga olib kelayotgan edi. Lenin boshliq bolsheviklar xuddi mana shu qaltis vaziyatdan ustomonlik bilan foydalanib, ommani

o‘z tomoniga og‘dirishni ko‘zlovchi shiorlarni maydonga tashlab, siyosiy hokimiyatni egallash sari yo‘l tutdi. Bolsheviklar o‘z maqsadlariga erishishda xalqning qo‘ynini puch yong‘oqqa to‘ldiruvchi va‘dalar berdilar. Ular ommabop chaqiriqlarni ilgari surib, barcha muhim masalalarni hal etishga qasamyod qildilar. Mana shunday ustakorlik va hiylakorlik yo‘li bilan bolsheviklar 1917-yilning 24—25-oktabr kunlari Petrogradga davlat to‘ntarishini amalga oshirdilar. Ular Muvaqqat hukumatni ag‘darib, hokimiyatni egallashga muvaffaq bo‘ldilar. Tez orada mamlakatning boshqa hududlarida ham ularning hukmronligi o‘rnatila boshlandi. Shu tariqa, proletariat diktaturasi nomi bilan atalgan sovet hokimiyati vujudga keldi.

Turkiston o‘lkasi Rossiya tarkibida bo‘lganidan, Markazda sodir bo‘lgan voqealar va o‘zgarishlar shabadasi bu yerga ham esib, o‘z ta‘sirini ko‘rsata boshladi. Buning ustiga hokimiyat tepasiga kelgan bolsheviklar va ularning dohiylari Turkistonni zinhor qo‘ldan chiqarmaslik, o‘lkada o‘z hukmronligini qat‘iy o‘rnatish, yangicha sovet boshqaruvi tizimini shakllantirishni avvaldan o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ygandilar.

Hatto Muvaqqat hukumatning Turkiston qo‘mitasi qarorgohi joylashgan Tuproqqal‘a qo‘rg‘onining qizil askarlar tomonidan 1917-yil 31-oktabrdan 1-noyabriga o‘tar kechasi ishg‘ol qilingani fakti ham Turkistonda oktabr o‘zgarishi yasalganidan darak bermasdi.

Turkistonda sovet hokimiyatining zo‘rlik bilan o‘rnatilishi

Bolsheviklar Markazda siyosiy hokimiyatni qo‘lga olar ekanlar, ular sobiq Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan hududlarda, jumladan, Turkistonda ham sovet tuzumini qaror toptirishga intildilar. Ular nihoyatda yashirin niqoblangan dasturiy hujjatlarni, o‘z g‘oyaviy ta‘sirini ishga solib, qisqa muddatlarda joylarda hokimiyatni qo‘lga kiritishga kirishdilar. Bu maqsadga erishishda kerak bo‘lsa har qanday zo‘rlik, kuch ishlatishdan ham qaytmadilar. Bu, ayniqsa, Turkiston o‘lkasi misolida yorqin namoyon bo‘ldi.

Garchand, sovetlar davrida yaratilgan ko‘plab tarixiy adabiyotlarda bu davr tarixi butunlay soxtalashtirilib, go‘yo Turkiston aholisi oktabr g‘oyalariga qo‘shilib, birinchilardan bo‘lib o‘lkada sovetlar hokimiyatini o‘rnatdi, deb og‘iz ko‘pirtirib kelingan bo‘lsa-da, biroq aslida bu xil fikrlar va qarashlar tarixiy haqiqatga mutlaqo zid edi.

Turkistonda sovet hokimiyatini oʻrnatish gʻoyatda murakkab jarayonda kechdi. Buning boisi, avvalo, oktabr gʻoyalarning mahalliy tubjoy aholining dili va shuuriga botmaganligidadir. Negaki, bu zamin aholisi sotsialistik oʻzgarishlar orqali mulkni umumlashtirish va milliyashtirishni, asrlar davomida shakllangan oʻziga xos turmush tarzini, xoʻjalik yuritish tartib-qoidalarini bir lahzada tubdan oʻzgartirishni xohlamasdi.

Binobarin, bu begona maslak va gʻoyalar bolsheviklar partiyasi va uning Turkistondagi yalovbardorlari tomonidan kuch va zoʻriik bilan oʻlka xalqlariga majbur qilindi. Bu esa joylarda xalq qonining daryodek oqishiga, mislsiz qurbonlar berilishiga sabab boʻldi. Chunki bolsheviklar tuzumi tomoniga oʻtishni xohlamagan, uning maqsad-mohiyatini yoqtirmagan koʻpchilik aholiga nisbatan oʻlkaning koʻplab hududlarida ochiq-oshkor tarzda talon-tarojlik, bosqin va xunrezliklar uyushtirdilar.

Aholini maʼnaviy-ruhiy kamsitish, diniy eʼtiqodini, islomiy qadriyatlarini tahqirlash, muqaddas qadamjolarini haqoratlash, diniy kitoblarni gulxanda yondirish — bular sovet tuzumi zoʻravonlari uchun oʻsha kezlarda odatiy hol boʻlib qolgandi. Aniq rasmiy maʼlumotlarga koʻra, Fargʻona vodiysida sovet hokimiyatini oʻrnatish chogʻida Margʻilonda 7 ming, Andijonda 6 ming, Namanganda 2 ming, Bozorqoʻrgʻon va Qoʻqonqishloq (hozirgi Paxtaobod tumani) atroflarida 4,5 mingdan ziyod begunoh kishilar qirgʻin qilingan. Bunday qirgʻin-barot Turkistonning boshqa shahar va qishloqlarida ham sovet hokimiyatini oʻrnatish chogʻida sodir etildi.

Sovet hokimiyati dohiylari oʻzlarining qator rasmiy dasturiy hujjatlari va shiorlarida bor ovoz bilan dunyo jar solib, barcha mazlum xalqlar, elatlarga huquqiy tenglik, oʻz taqdirini oʻzi belgilash, milliy davlatchiligini tuzish va mustaqil davlat sifatida ajralib chiqishga qadar ularning haqli, huquqli ekanligini eʼlon qilgan edilar. Masalan, oktabrning muhim hujjatlari hisoblangan «Rossiya xalqlari huquqlari Deklaratsiyasi», «Ezilgan va ekspluatatsiya qilinuvchi xalq huquqlari Deklaratsiyasi», «Rossiya va Sharqning hamma mehnatkash musulmonlariga» daʼvatnomasi va boshqa hujjatlarda mazlum xalqlarning ozodlik va mustaqillikka erishuvini rasman qoʻllab-quvvatlagan holda, amalda zimdan boshqacha siyosat tutib, bu jarayonning yuzaga chiqishiga butun choralar bilan toʻsqinlik qildilar.

Buning yorqin ifodasi Turkistonda sovet hukumatini tuzish chogʻida toʻla kuch bilan ayon boʻldi. Gap shundaki, oʻlka hudud-

larida sovetlar hokimiyatini zoʻrlik bilan oʻrnatish jarayoni davom etayotgan bir kezda Turkiston bolsheviklari oʻzlariga oʻxshagan boshqa siyosiy partiyalar namoyandalari bilan til birlashtirib, mahalliy millat namoyandalarini bu ishdan mustasno tutib, oʻz hukumatini tuzishga kirishadilar. Bu hiyla-nayrangning hidini oldindan sezgan turkistonlik mahalliy taniqli arboblardan mabodo yevropalik ozchilikning manfaatini koʻzlaydigan hukumat tuziladigan boʻlsa, bu turgan-bitgan adolatsizlik boʻladi va koʻpchilik aholining keskin noroziligiga olib keladi, deb oʻz nuqtayi nazarlarini oshkora bayon qildilar.

1917-yilning 12—15-noyabr kunlari Toshkentda boʻlib oʻtgan Turkiston musulmonlarining III qurultoyi qabul qilgan qarorlarda: «Hokimiyatning mahalliy aholi manfaati uchun deyarlik zid boʻlgan begona va oʻtkinchi, tasodifiy kishilar guruhi — harbiylar, ishchilar va dehqonlar tashkilotlari qoʻlida boʻlishi demokratik qoidalar talabiga javob bermaydi va mahalliy aholiga xalqlarning oʻz taqdirini oʻzi belgilashi asosida toʻgʻri hayot qurishiga kafolat berolmaydi», deb qayd etilgan edi.

Biroq bu haqqoniy talab va ogohlantirishlar Turkistonda sovet hokimiyati mutasaddilari sifatida ish yuritayotgan, joylarda esa bu hokimiyatni zoʻrlik yoʻli bilan qaror toptirayotgan bolsheviklar va ularning muvaqqat ittifoqchilariga zarracha ham taʼsir etmadi. Ular oʻz muddaolariga erishish maqsadida Turkiston ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlarining III oʻlka qurultoyini chaqirdilar. Mazkur qurultoy 1917-yilning 15—22-noyabr kunlari Toshkentda boʻlib oʻtadi. Biroq uning ishida Turkiston musulmonlari vakillari teng huquqli asosda ishtirok eta olmadilar. Bu hol qurultoyning butun faoliyatida, xususan, u tashkil qilgan hukumat tarkibida aniq-ravshan namoyon boʻladi. Bolshevik (kommunist) F.I. Kolesov raisligida tuzilgan 7 bolshevik va 8 soʻl eser komissarlardan iborat Turkiston Xalq Komissarlari Soveti tuzildi. Uning tarkibiga butun oʻlka aholisining qariyb 95 foizini tashkil etgan yerli mahalliy xalqlarning birorta ham vakili kiritilmadi. Bu endi sovet hokimiyati hukmdorlariga xos shovinistik va ulugʻ davlatchilik siyosatining tipik namunasi sifatida mahalliy aholini mensimaslik, uning manfaatlarini sariq chaqaga arzitmaslikni bildirardi. Shu xildagi nuqtayi nazarni ular ochiq-oshkora tarzda bayon etishdan ham oʻzlarini tiyolmadilar. Masalan, oʻlka sovetlarining IV qurultoyida soʻzga chiqqan xalq komissari, shovinist Uspenskiy: «Oʻrtoq musulmonlar, shuni bilingki, biz sizlarning katta ogʻala-

ringmiz. Siz kichiksiz va tushunarliki, bizga bo'ysunishingiz kerak!», deb dag'dag'a qilgandi. Yana bir sovet yetakchilaridan A. Kazakov bu xususda o'z qarashlarini shunday bayon etgandi: «Turkiston jumhuriyatida 95 foiz musulmonlar va faqat 5 foiz ruslar yashaydi va shu 5 foiz butun hokimiyatni deyarli o'z qo'lida ushlab turibdi. Shunday qilib, ozchilik hukmronligi davom etmoqda. Lekin bu vaqtinchalik hol. Musulmonlar dunyosi tayyor bo'lgach, biz jumhuriyatni boshqarish ishini unga topshiramiz. Biz ularga yordam beramiz».

Yuqorida aytilganlardan mantiqiy xulosa shuki, turkistonliklar hali o'z yurtlarini mustaqil idora qilish, boshqarish darajasiga «o'sib chiqmaganlar». Shuning uchun uning jilovi hozircha yevropalik «katta og'alar» qo'lida bo'lmog'i kerak emish! Bu o'zining buyuk, betakror tarixini yaratgan, milliy davlatchilik tarixi esa ming yilliklar qa'riga borib tutashadigan, yurt kelajagi, istiqbolini belgilashga qodir, yuksak ezgu maqsadlarga o'zini tikkan qanchalab o'ta zakovatli, salohiyatli o'g'lonlari muhayyo xalqqa nisbatan bepisandlik, takabburlik edi.

Shu bois ham Turkiston yerli aholisining mutlaq ko'pchiligi bunday shovinistik siyosatini yuritishga mukkasidan ketgan yangi sovet hokimiyatidan hafsalasi pir bo'lib, unga nisbatan g'azab-nafrati oshib bordi.

Turkiston Muxtoriyati Sovetlar hokimiyati o'rnatilgandan keyin Turkistonda kechayotgan va tobora chigallashib borayotgan o'ta murakkab vaziyat o'lkaning yurtparvar va taraqqiyparvar kuchlarini faol harakatga keltirdi. Ular tashabbusni qo'lga olib, bolsheviklar bosh bo'lgan sovet hokimiyatiga qarshi tura oladigan, demokratik asoslarga tayangan, chinakam xalq hokimiyatchiligini o'zida ifodalagan milliy davlatchilikni tashkil etish tomon yo'l tutdilar.

Bu borada joylarda jiddiy tayyorgarlik ishlari olib borildi. Nihoyat, 1917-yil 26-noyabrda Qo'qonda o'lka musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi chaqirildi. Unda o'lkaning 5 viloyatidan 200 nafardan ziyodroq vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida «Sho'royi Islomiya», «Sho'royi Ulamo», Musulmon harbiylari sho'rosi, O'lka yahudiylar jamiyati namoyandalari qatnashdilar. Qurultoy hay'atiga o'lka xalqlarining taniqli kishilari — Mustafo Cho'qay, U. Asadullaxo'jayev, Yurali Agayev, S. Akayev, Obidjon Mahmudov, Abdurahmon O'razayev, Islom Shoahmedov, Kamol qozi, Karimboyev va boshqalar, jami 13 kishi saylandi. Mazkur qurul-

toyning 3 kun to'xtovsiz davom etgan faoliyatining yakuni o'laroq Turkiston Muxtoriyatini tuzishga muvaffaq bo'lindi.

Yangidan tarkib topayotgan davlat Turkiston Muxtoriyati deb ataladigan bo'ldi.

Ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat to'lig'icha Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Milliy) Majlisi (54 kishidan iborat) qo'lida bo'lishligi ta'kidlandi.

Turkiston Muxtoriyatini qabul qilish haqidagi qarorda shunday deyiladi: «Turkistonda yashab turgan turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi, shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis majlisiga havola etadi». Qurultoy «Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik aholi huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qiladi».

Qurultoyda Turkiston Muxtoriyati Muvaqqat Kengashi — hukumati tuzildi. Uning tarkibiga 12 kishidan iborat a'zolar saylandi:

1. **Muhammadjon Tinishpayev** — Bosh vazir, Ichki ishlar vaziri.
2. **Islom Shoahmedov** — Bosh vazir o'rinbosari.
3. **Mustafo Cho'qayev** — Tashqi ishlar vaziri (keyinroq Bosh vazir).
4. **Ubaydulla Xo'jayev** — Harbiy vazir.
5. **Yurali Agayev** — Yer va suv boyliklari vaziri.
6. **Obidjon Mahmudov** — Oziq-ovqat vaziri.
7. **Abdurahmon O'razayev** — Ichki ishlar vazirining o'rinbosari.
8. **Solomon Gersfeld** — Moliya vaziri.

Hukumat tarkibiga yana to'rt kishi — yevropalik aholi vakillari orasidan nomzodlar ko'rsatilgach, keyinchalik kiritilishi belgilandi. Shuningdek, bu hukumatda **Saidnosir Mirjalol o'g'li** xazinachi lavozimini egalladi.

Qurultoyning yana bir katta xizmati, bu uning tomonidan Turkiston Xalq Majlisi (parlamenti) tarkibining tuzilganligi bo'ldi.

Milliy majlis tarkibiga saylanganlar orasida Muvaqqat Kengash a'zolaridan tashqari o'sha davrning atoqli arboblari T. Norbo'tabekov, S. Sharifxo'jayev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'ra o'g'li, M. Behbudiy, T. Musaboyev, Sobirjon Yusupov, Odiljon Umarov va boshqa yurt peshvolari bor edi.

Shunday qilib, o'lkaning mo'tabar, millatparvar zotlaridan iborat milliy hokimiyat tashkil etilib, uning zimmasiga ulug'vor vazifalar yuklandi. Eng muhimi, qaddi bukilgan, qadr-qimmati, g'ururi o'zgalar tomonidan kamsitilgan Turkistonni ro'yobga chiqarish, uning erki, mustaqilligini asta-sekin tiklash, yuksakka ko'tarish — bu xalqchil hukumatning bosh vazifasi, maqsad-muddaosi edi. Shu boisdan ham o'lkaning millionlab fuqarolari Turkiston Muxtoriyati e'lon qilinganligini katta qoniqish, ko'tarinki ruh bilan qarshi oldilar. 1917-yil dekabr oyi boshlarida Toshkent, Namangan, Jalolobod, Qo'qon, Samarqand shaharlarida va boshqa hududlarda ming-minglab yurt odamlari mitinglar, namoyishlar uyushtirib, muxtoriyatni qizg'in qo'llab-quvvatlab chiqdilar, bu to'g'rida maxsus qarorlar qabul qilindi. Masalan, 6-dekabrda Toshkentning Eski shahar qismida Turkiston Muxtoriyati tuzilganligiga bag'ishlab ko'p ming kishilik katta miting o'tkazildi. Unda taniqli yurt arboblari: Munavvarqori, Mullo Odil mufti, Said G'anixon, Pirmuhammad A'lam va boshqalar so'zga chiqib, yig'ilganlarni chinakam xalq hokimiyati — Turkiston Muxtoriyati tashkil etilganligi bilan qutladilar. Miting ishtirokchilari o'lka Muvaqqat hukumatini to'la qo'llab-quvvatlashlarini izhor etib, qaror qabul qildilar. O'sha davr milliy matbuoti sahifalarida Turkiston ulug'lari tomonidan muxtor hokimiyatni qo'llab-quvvatlash, uning istiqboli uchun fidoyilik bilan kurash olib borish kerakligi xususida ko'plab maqolalar bitildi.

Jumladan, Fitratning «Muxtoriyat» maqolasida «...Qurultoy o'z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidir. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdir. Bularni millat hozir qilsun», deb xitob qilingan edi.

«Hurriyat» gazetasi, 1917-yil 5-dekabr.

Turkiston mehnatkashlari o'z milliy hukumati tuzilishini qanchalik qo'llab-quvvatlab, unga ishonch va umidlari ortib bormasin, biroq o'lkada o'rnashib olgan va asosiy boshqaruv jilovini qo'lda ushlab turgan Turkiston sovet hukumati va uning joylardagi hokimiyat mahkamalari voqealarning bu tarzda rivojlanishiga izn bermay, muxtoriyat va uning tarafdorlarini yo'q qilish yo'lini butun choralar bilan o'tkazib bordi. 1917-yil 13-dekabrda Toshkentda muxtoriyatni yoqlab o'tkazilgan katta mitingning zo'rlik bilan tartib yuborilishi, bugina emas, unda sovet kuchlari otgan miltiq va pulemyotlar sadosi ostida ko'plab qurbonlar berilishi — bu

Turkiston Muxtoriyatiga nisbatan uyushtirilgan dastlabki suiqasd edi.

Turkiston Muxtoriyati og'ir, mashaqqatli sinovlar jarayonini boshdan o'tkazayotgan bir kezda, ya'ni 1917-yil 25-dekabr kuni Qo'qonda o'lka musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi ish boshladi. Unda 200 ga yaqin vakillar ishtirok etdi. Qurultoy muxtoriyatni har tomonlama quvvatlash, unga moddiy va ma'naviy madad ko'rsatish shiori ostida o'tdi. Unda o'lkaning qonuniy hukumati tarkibini musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari qurultoyi vakillari hisobiga to'ldirish to'g'risida qaror qilindi. Qurultoy o'zining so'nggi ish kuni — 27-dekabrda Petrogradga, Xalq Komissarlari Soveti Raisiga telegramma yo'lladi. Unda Turkiston Muxtoriyatini e'tirof etish, uning to'laqonli faoliyat ko'rsatishiga izn berish so'ralgan edi. Xususan, telegrammada shunday deyilgandi:

«...Bugun Turkiston xalqi ikkala qurultoyda Turkiston Muxtoriyatini bir ovozdan e'lon qildi va Turkiston Ta'sis Majlisiga o'lkani boshqarishning so'nggi shaklini ishlab chiqish taklif etildi... Saylangan Xalq Kengashida ruslar va yevropaliklar shahar va qishloqlar aholisining 2 foizini tashkii etsa-da, biz tomonimizdan 33 foiz o'rin ajratilgan... Turkiston musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining birinchi favqulodda qurultoyida qabul etilgan qaror haqida ma'lumot berib, sizlardan... Toshkent Xalq Komissarlari Sovetiga hokimiyatni Turkiston Muvaqqat hukumatiga topshirish to'g'risida farmoyish berishingizni so'raymiz. Bu bilan siz Turkistonni juda katta falokatga olib keluvchi anarxiya va qo'sh hokimiyatchilikdan qutqargan bo'lardingiz».

«Ishchilar dunyosi», 1918, № 2, 22—23-betlar.

Biroq, ming afsuski, butun bir o'lka xalqlarining xohish-irodasi, orzu-maqсадlarini ifodalab, nufuzli xalq qurultoyi tomonidan bolsheviklar va sovetlar yo'l boshchisi nomiga yo'llangan bu telegramma talablari qondirilmadi. Buning aksicha, ochiq va yashirin tarzda faoliyat yuritayotgan Turkiston Muxtoriyatini tez orada tugatish haqida ko'rsatma berdilar.

Turkiston Muxtoriyatining halo- kati, uning saboqlari

Hukmron Markaz va uning Turkistondagi vakolatli hukmdorlari o'lka xalqlarining xohish-intilishi samarasi sifatida tashkil topgan qonuniy muxtoriyat hokimiyatini zo'ra vonlik bilan ag'darib tashlashga qasd qildilar. Bu razil maqsadni amalga oshirish uchun sovetlar hokimiyati tasar-

rufida bo'lgan hamma zarur narsa, vositalar ishga solindi. Kerakli jangovar harbiy qismlar, qurol-anjomlar shunga yo'naltirildi.

Turkiston Muxtoriyati ko'plab obyektiv va subyektiv sabablar orqasida o'zini o'zi yetarli darajada himoya qilish imkoniyatiga ega bo'lolmadi. Buning boisi, avvalo, uning tarixan g'oyatda qisqa umr ko'rgani (u atigi 72 kun yashadi, xolos), shu sababdan ko'p narsalarni bajarishga ulgurolmaganligi bo'ldi. Qolaversa, muxtoriyatchilar orasida ko'pgina muhim hayotiy masalalarda birlik, hamjihatlik, jipslik mavjud emasdi. 1918-yil 18-fevral kuni «Sho'royi Ulamo» jamiyati tashabbusi bilan muxtoriyatda to'ntarish qililib, Mustafo Cho'qay muxtoriyat hokimiyatining ag'darilishi va uning boshqaruvi jilovining Qo'qon mirshablari boshlig'i Kichik Ergashga berilishi bunga guvohdir. Moddiy, harbiy, moliyaviy madad ko'rsata oladigan yetarli real kuchlar va imkoniyatlarning bo'lmaganligi ham bunga sabab bo'ldi.

Muxtoriyat tashqi vaziyat nuqtayi nazaridan ham o'z qobig'iga o'ralib, tashqi olamdan ajralib qoldi. Uni har tomonlama quvvatlab, harbiy, moddiy va ma'naviy jihatdan amaliy yordam ko'rsatuvchi biror-bir xorijiy davlat bilan bevosita aloqa o'rnatishga ulgurolmadi. Bu omillar Turkiston Muxtoriyati ahvolini tanglashtirib, uni pirovard oqibatda faoliyatsizlikka mahkum etdi.

Vaziyat sovet amaldorlariga qo'l kelib, ular bundan milliy muxtoriyat hukumatini har jihatdan iskanjaga olish, uni qanday qilib bo'lsa-da mahv etish uchun ustomonlik bilan foydalandilar. Turkiston sovet hukumati 1918-yil 14-fevralda Farg'ona viloyati hududida favqulodda harbiy holat joriy etdi. Uning Qo'qondagi mahalliy hokimiyati—ishchi va askar deputatlari soveti 17-fevralda muxtoriyat vakillarini taslim bo'lishga da'vat qildi. Ayni vaqtda Toshkentdan Perfilev boshchiligida qurollangan qizil qo'shin olib kelindi va ular darhol ishga solindi. Qo'qondagi millatchi arman dashnoqlari ham bu g'ayriqonuniy bosqinga jalb qilindi. Ayniqsa 19—21-fevral kunlari Qo'qon xalqi ustiga balo-qazo yog'ildi. Shahar o't ichida qolib, kunpayakun bo'ldi. Sovet hokimiyati Turkiston Muxtoriyati hukumatini shafqatsizlarcha tor-mor etdi.

Eng dahshatlisi shuki, bu beayov xunrezlik chog'ida hech bir aybi, gunohi bo'lmagan ming-minglab oddiy, bechorahol Qo'qon fuqarolari mislsiz jabr tortdi, bor-budidan mahrum bo'ldi, behisob qurbonlar berdi. Sovet hukumati quzg'unlari muxtoriyatchilarni yo'q qilish bahonasi bilan o'zlarining butun qahri-zahrini musulmon ahliga sochdi, undan o'ch oldi. Qo'qonda sovetlar sodir etgan

qonli fojiani sovet davlati arboblardan biri D. Manjara ham keyinroq rostmanasiga e'tirof etgandi: «Milliy siyosatda yo'l qo'yilgan xatolarimiz tufayli Qo'qon Muxtoriyati vujudga keldi. Uni yo'qotish paytida yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan eski shaharni qamal qilish o'rniga, biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-taroj, nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi».

Xuddi shuningdek, sovet Turkistoni nashri — «Знамя свободы» («Ozodlik bayrog'i») gazetasi o'zining 1918-yil yanvar oyi sonlaridan birida: «Rus bolsheviklar hech qanday muxtoriyatni tan olmadi va mazlum xalqlar o'z huquqlari va taqdirlarini haqiqatdan o'zlari belgilamoqchi bo'lganlarida bunga yo'l qo'ymadi», deb yozgan edi. Bu xil xolis fikrlarga izohning hojati bo'lmasa kerak.

Turkiston Muxtoriyati mag'lubiyatga uchrab, halokatga yuz tutgan bo'lsa-da, biroq u o'lka xalqlarining hayoti va tarixiy taqdirida o'chmas iz qoldirdi. Eng muhimi, u endigina mustaqillik sari yuz burgan, o'z erki, ozodligi va baxtini qurish yo'lida ilk qadamlar qo'ygan jafokash xalqning ko'zini ochdi, ongi, shuurini istiqlol nuri bilan yoritdi. Muxtoriyat tajribasi Turkiston xalqlarining milliy o'zligini anglashiga, do'st-u dushmanning farqini chuqur bilib olishiga, mustaqillikka erishish jarayoni murakkab ziddiyatli kurashlar orqali, bu yo'lda murosa-yu madoralarga o'rin bo'lmasligiga, kerak bo'lganda behisob qurbonlar berishga to'g'ri kelishini tushunib yetishiga yordam berdi.

Muxtoriyat fojiasi ayni chog'da sovetlar hokimiyatining mazlum xalqlarning huquqiy tengligi, o'z milliy davlatchiligini barpo etishga haqli-huquqliligi haqidagi shiorlarining soxtakorligini afkor omma nigohida ochiq-ravshan ko'rsatib berdi. Bu esa erk va ozodlikka intilib yashab kelgan turkistonliklar uchun katta hayotiy saboq bo'ldi.

Turkiston aholisi endilikda o'z erki, mustaqilligini birovlar, yot ajnabiy kuchlar, ularning «dohiyolari» yordami bilan emas, balki faqat o'z kuchlari, o'z qadoq qo'llari bilan, o'z milliy rahnamolari yetakchiligida birgalikda kurashib, qo'lga kiritishlari mumkinligiga qat'iy ishonch hosil qildi.

Savol va topshiriqlar

1. Bolsheviklarning Rossiyada siyosiy hokimiyatni qo'lg'a kiritishiga olib kelgan vaziyat haqida tushuncha bering.
2. Nima sababdan Turkistonning tub aholisi oktabr g'oyalarini qabul etmadi?
3. Sovetlar hokimiyatining Turkistonda o'z hukmronligini o'rnatishga qat'iy qaror berganligining boisi nimada edi?
4. Turkiston o'lkasi hududida sovet hokimiyatining zo'rlik bilan o'rnatilganligi faktlari to'g'risida nimalarni bilasiz?
5. Turkistonda tuzilgan birinchi sovet hukumati tarkibiga sizning o'z munosabatingiz.
6. Turkiston Muxtoriyatini tashkil qilish g'oyasi qanday kelib chiqdi?
7. Turkiston Muxtoriyati qanday sharoitda va kimlar tomonidan tuzildi?
8. Siz Turkiston Muxtoriyatini demokratik davlatchilik namunasi sifatida tavsiflab bera olasizmi?
9. Turkiston Muxtoriyatini halokatga olib kelgan asosiy sabablarni ko'rsatib bera olasizmi?
10. Turkiston Muxtoriyati tajribasidan qanday zarur saboqlar chiqarish mumkin?

3-§. TURKISTONDA SOVETLAR BOSHQARUVI TIZIMINING MUSTAHKAMLANISHI. TASSRNING TASHKIL TOPISHI

Turkiston avtonom sovet sotsialistik res- publikasining tuzilishi

Sovet hokimiyati mutasaddilari qanday qilib bo'lmasin Turkistonda chuqur ildiz otish, mahalliy xalqlarni o'z izmlariga bo'ysundirish, asta-sekin ularning ishonchini qozonib, sovet tuzumi qurilishi jarayoniga faol jalb qilish sari astoydil kirishdilar. Ular kelgusida mahalliy vatanparvar kuchlarning Turkiston Muxtoriyatiga o'xshagan xalq hokimiyati boshqaruvini yangidan qayta tiklashiga izn bermaslik uchun sovet hokimiyatchiligiga milliy, mahalliy shakl-shamoyil berishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Bunga erishish uchun barcha usullar-u, ta'sir ko'rsatish vositalari ishga solindi. Sovet hokimiyati, Turkistonda sovet avtonom respublikasini tuzish tashabbusi-yu uni bevosita tashkil qilish ishlari bilan shug'ullandi. Jumladan, sovet hukumatining favqulodda komissari P. A. Kobozev, RSFSR millatlar ishi komissarligi xodimlari X. Ibragimov, A.Sh. Klevleyev singarilar bu ishda bosh-qosh bo'ldilar. Ular Markaz elchilari sifatida

mahalliy sovet rahbarlari bilan yaqin hamkorlikda yerli aholi o'rtasida zo'r berib sovet hokimiyatini qo'llab-quvvatlashga, uning milliy siyosatini izchil amalga oshirishga da'vat etib faol tushuntirishlar olib bordilar.

Turkistonda sovet avtonomiyasi (muxtoriyati)ni rasmiy tashkil qilish masalasi 1918-yilning 20-aprelidan 1-mayigacha Toshkentda bo'lib o'tgan o'lka sovetlarining V syezdida ko'rib chiqildi. Bolsheviklar fraksiyasi taklifi asosida syezd qabul qilgan «Turkiston sovet respublikasi to'g'risida qoidalar»da RSFSR tarkibiga kiruvchi TASSR — Turkiston avtonom sovet sotsialistik respublikasi ekanligi e'lon qilindi. Turkiston avtonom respublikasining hududiy chegaralari belgilandi. Uning oliy qonun chiqaruvchi organi sifatida ishchi, askar, dehqon va musulmon-dehqonlar sovetlari syezdi, uning doimiy faoliyat yurituvchi organi qilib esa Markaziy Ijroiya Qo'mita belgilandi. O'lkaning boshqaruvi, uning ijroiya funksiyalari Xalq Komissarlari Kengashi tasarrufiga berildi. Joylarda esa mahalliy sovetlar va ularning ijroiya qo'mitalari hokimiyat funksiyalarini bajarishlari kerakligi ta'kidlandi. O'lka syezdi Turkiston aholisining ko'p millatli tarkibini hisobga olib, hukumat qoshida milliy ishlar xalq komissarligini tashkil qildi. Joylarda uning bo'limlari tuzilib, ularning zimmasiga turli millat kishilari o'rtasida qizg'in tashkilotchilik va siyosiy ish olib borish, milliy manfaatlarini himoya qilish vazifasi yuklatildi.

Shunday qilib, **Turkiston avtonom sovet sotsialistik respublikasi tuzilib**, uning maqsad, vazifalari rasmiy hujjatlarda belgilangan bo'lsa-da, biroq amalda u mahalliy xalqlarning haqiqiy manfaatlariga emas, asosan hukmron tuzum va uning o'lkadagi ta'sirini kuchaytirishga xizmat qilardi. Negaki, bu muxtoriyat hukumati yerli aholining milliy qiziqishlari, haq-huquqlarini himoya qilishdan ko'ra sovet hokimiyatining ildizini mustahkamlashni, Turkistonda sovetlar hukmronligi ta'sirini kuchaytirishni ko'zda tutardi. Shuning uchun ham chuqur sinfiylik tamoyillariga asoslangan o'ziga xos davlat boshqaruvida hokimiyat funksiyalari butunlay sovetlar va ularning organlari ixtiyoriga berib qo'yilgan edi. Aslida bular tarkibi asosan yevropalik millatlar vakillaridan tashkil topgan ishchi, askar va dehqon deputatlari sovetlari bo'lib, musulmon-dehqon deputatlari sovetlari esa ularga bo'ysunuvchi maqomda e'tirof etilgan edi. Shuningdek, Turkiston avtonom sovet respublikasi tuzilishida bir tomonlama faqat hududiy tamoyillar hisobga olinib, o'lka xalqlarining milliy tamoyillari e'tirofi o'z ifodasini

topmagan edi. Nihoyat, yana shu narsa taajjublanarliki, Turkistonning sovet respublikasi, deb e'lon qilinishi na yuridik va na siyosiy jihatdan hech bir demokratik mazmunga ega bo'lmay, u xalq xohish-irodasiga, uning qonuniy talablariga asoslanmagan edi. Loaqal buning uchun xalq roziligini sinashning ishonchli demokratik shakli — referendum singari tadbirlar ham o'tkazilmagandi. O'lka syezdida respublikaning hokimiyat organlari tuzildi. Turkiston respublikasi qonun chiqaruvchi organi — Markaziy Ijroiya Qo'mitasining jami 36 a'zosidan atigi 9 nafari mahalliy millat kishilari edi. Uning raisi etib favqulodda vakolat egasi, bolshevik P.A.Kobozev saylandi. Shuningdek, bolshevik F.I.Kolesov boshchiligida 16 kishidan iborat tuzilgan hukumat — XKS tarkibiga ham 3 nafar mahalliy millat vakillari kiritilgandi, xolos. Shu faktlarning o'zi ham Turkiston sovet muxtoriyatining nima maqsadda va kimlarning tub manfaatlarini himoya qilishni ko'zlab tuzilganligidan yaqqol dalolat beradi.

Markaziy hokimiyat Turkiston avtonom respublikasi jilovini to'lig'icha qo'lga olish uchun o'lkadagi mavjud bolshevistik tashkilotlarni birlashtirib, ular negizida yagona kommunistik partiya tuzishga kirishdi. Markaz ko'rsatmasi bilan bu borada ham 1918-yilning birinchi yarmi davomida qizg'in ishlar olib borildi. Safida 2 ming nafar a'zosi bo'lgan o'lka bolsheviklari (kommunistlari)ning 1918-yil iyunida bo'lib o'tgan I syezdida (unda ishtirok etgan 46 delegat ichida atigi 6 nafari mahalliy millatlar vakillari bo'lgan) Turkiston Kompartiyasi tuzilganligi e'lon qilindi.

TKPning tuzilishi bilan Turkistondagi sovet davlatchiligi yangi xususiyat kasb etib, uning bolshevistik partiya rahbarligiga qaramligi kuchayadi. Negaki, MIQ va XKS tarkibini tashkil etuvchilarning ko'pchiligi bolsheviklar partiyasi a'zolari bo'lib, uning ko'rsatma va intizom talabi bo'yicha ish yuritishga majbur edi. Qabul qiladigan qonunlarni va qarorlarni oldindan partiya Markaziy Qo'mitasiga taqdim etish va uning roziligini olishga majbur bo'lib qoladilar. Bu hol davlat qurilishining demokratik tamoyillariga mutlaqo zid kelardi.

Turkiston avtonom sovet davlatchiligini huquqiy jihatdan shakllantirish masalasida asosiy rol Moskva va uning bolshevik yo'l boshchilari qo'lida bo'ldi. Xususan, ularning ko'rsatmalari asosida o'lkaning davlatchilik maqomi va konstitutsiyaviy negizlari belgilandi. Jumladan, Turkiston ASSRning konstitutsiyaviy tuzi-

lishi va huquqiy maqomini shakllantirish uchun RSFSRning 1918-yilda qabul qilingan birinchi Konstitutsiyasi to'la asos qilib olindi. O'lkada xalqlari hayotiga oid bu «muhim masalalar»ni hal etish uchun 1918-yil oktabrida Turkiston o'lkada sovetlarining V syezdi chaqirildi. Mazkur syezd Rossiya Federatsiyasining muhim hujjatlariga, xususan, uning Konstitutsiyasiga asoslanib, Turkiston avtonom respublikasining Konstitutsiyasini qabul qildi. U Turkistonni Rossiya Sovet Federativ Sotsialistik Respublikasining ajralmas, tarkibiy qismi bo'lib qolishini, o'lkada xalqlarining barcha hayotiy masalalari uning mas'ulligida ekanligini qonunlashtirdi. Binobarin, o'lkada moliyaviy, mudofaa, tashqi siyosat aloqalari, temiryo'llar, savdo, moliya va shu singari muhim hayotiy sohalari RSFSR hukumati tasarrufida bo'lishi syezd hujjatlarida o'z ifodasini topdi. Syezd tasdiqlagan Turkiston avtonom respublikasi oliy hokimiyati — Turkiston MIQ tarkibiga mahalliy millat nomzodlari ham (jami 75 kishidan 20 nafari) kiritildi.

Shunday qilib, «ulug'» millat namoyandalarining to'liq tashabbusi va homiyligida o'tgan va Turkiston xalqlarining tub manfaatlariga, taqdiriga oid hujjatlarni qabul qilgan o'lkada sovetlarining V syezdi amalda sovet hokimiyatining bu hududdagi to'la hukmronligini qaror toptirishga xizmat qildi. Qabul qilingan Turkiston Konstitutsiyasida ham o'lkada xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotining milliy o'ziga xosligi, huquqiy himoyasi o'z aksini mutlaqo topmagan edi. Mazkur konstitutsiya talabi bo'yicha, «mehnatsiz daromad» hisobiga yashaydigan shaxslar, din peshvolari, rohiblar, xususiy savdogarlar, tijoratchilar, tadbirkorlar va hokazolar saylash va saylanish huquqidan butunlay mahrum etildi. Shu tarzda, qonun yo'li bilan Turkiston jamiyatining ko'pgina ijtimoiy tabaqalari va guruhlarini davlatni boshqarishda qatnashish huquqidan chetlatilgan edi.

O'lkada bolsheviklar hukmronligining kuchayishi

Turkiston Kompartiyasi va uning Markaziy Qo'mitasi tuzilganidan keyin uning o'lkada hayoti jabhalarida yuz berayotgan voqealar, o'zgarishlarga ta'siri yanada kuchaydi. Buning ustiga bu partiyaning RKP(b)ning ajralmas, tarkibiy qismi sifatida tuzilishi, uning barcha rahbariy ko'rsatmalari, farmoyishlariga bo'ysungan holda faoliyat yuritishi Markaz yo'l boshchilariga Turkistondagi butun vaziyatni o'z qo'llari ostiga kiritish imkonini tug'dirdi. Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan sovet hukumati garchand ikki

partiya vakillari — bolsheviklar va soʻl eserlardan tashkil topgan boʻlsa-da, biroq bu tartib ham uzoq davom etmadi. 1919-yil mart oyi boshlariga kelib, oʻlka bolsheviklari siquvi ostida eserlar vakillarining mahalliy sovet hukumati tarkibidan mahrum etilganligi buning aniq-ravshan isboti boʻldi. Buning ustiga sovet hokimiyatiga xavf solayotgan turli xil «aksilinqilobiy» dushman kuchlar, yot unsurlarga qarshi kurash olib borish maqsadida Favqulodda organlar (CHK) yoxud Kambagʻallar qoʻmitasi singari tashkilotlarning tuzilishi ham bu jarayonga oʻz salbiy taʼsirini koʻrsatmasdan qolmasdi. Chunki cheklanmagan vakolatlariga ega boʻlgan bunday organlar keskin jazo choralari qoʻllashda sovet hokimiyati nomidan ish koʻrar, kerak boʻlsa hokimiyat organlari — sovetlarning vazifalarini ham bajarardilar. Bu esa, tabiiyki, joylarda mahalliy ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlarining noroziligiga sabab boʻlardi. 1919-yil bahoriga kelib oʻlkaning Andijon, Namangan, Margʻilon singari hududlarida musulmon mehnatkashlari sovetlari tarkibida favqulodda organlari sifatida muvaqqat inqilobiy qoʻmitalar tashkil etilib, faoliyat yuritdilar. 1919-yil oʻrtalariga kelganda bunday organlar Turkistonning koʻplab shahar va qishloq joylarida ham tashkil topib bordi.

Bolsheviklarning oʻlkaning mahalliy shart-sharoitlari, oʻziga xos xususiyatlarini, uning tubjoy aholisining hayotiy manfaatlarini hisobga olmasdan yuritgan oʻzboshimchalik va yakkahukmdorlik siyosati ularni oxir-oqibatda mushkul ahvolga duchor etishi tayin edi. Oʻlkaning koʻp sonli musulmon mehnatkashlarigina emas, balki bu yerdagi koʻplab muxolafatchi kuchlar, siyosiy doiralari ham kuchayib borayotgan bolsheviklar yakkahokimligiga qarshi bosh koʻtara boshladi. Buning yorqin ifodasi 1919-yil 19-yanvarda harbiy komissar K. Osipov tomonidan uyushtirilgan isyonda oʻz aksini topdi. Bu harbiy isyon natijasida 14 nafar Turkiston komissarlari otib tashlandi. Biroq, sovetlarga sadoqatli kuchlar, mahalliy ishchi va askar deputatlari sovetlari, xususan, Toshkent temiryoʻl korxonalarida ishchilarining qurollangan otryadlari Osipov isyonini darhol bostirib, sovet hokimiyatini saqlab qoldilar. Koʻp oʻtmay Turkistonning yuqori hokimiyat organlari qaytadan tashkil etilib, ular yangi rahbar kadrlar bilan toʻldirildi.

Turkiston muxtor respublikasining yangi rahbarlari 1919-yil yanvar isyoni saboqlaridan zarur xulosa chiqarib, mahalliy millat ziyolilari va kommunistlari vakillarini ham birin-ketin sovet organ-

lari faoliyatiga tortish hamda ularning o‘z mahalliy tashkilotlarini tashkil qilishlariga yo‘l berishga majbur bo‘ldilar. 1919-yil martida Turor Risqulov (1894—1938) raisligida o‘lka musulmon kommunistlari byurosi (O‘lka Musbyurosi) tashkil etildi, uning organi — «Ishtirokiyun» gazetasi tez orada nashr etila boshlandi. O‘zbek tilida chiqadigan boshqa vaqtli matbuot nashrlari soni ham ortib bordi. Mahalliy xalq orasida katta obro‘ va nufuz qozongan, ko‘p yillik inqilobiy kurash tajribasiga ega bo‘lgan T. Risqulov, N. To‘raqulov, N. Xo‘jayev, A. Rahimboyev, Q. Otaboyev, S. Tur-sunxo‘jayev, S. Segizboyev, O. Bobojonov, A. Ikromov singari mahalliy kommunistlar, yurt rahnamolari partiya va sovet boshqaruvi ishlariga asta-sekin jalb qilib borildi. Ularning ko‘plari qanday rahbariy lavozimlarda va murakkab sharoitlarda ish yuritmasinlar, o‘z imkoniyatlari darajasida o‘z xalqi, millati manfaatlarini ko‘zlab, uning orzu-armonlarini ro‘yobga chiqarish uchun doimo kurashdilar. Masalan, Turor Risqulov 1920-yil yanvaridan to o‘sha yilning iyuliga qadar Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi raisi lavozimida ishlagan davrida Turkiston xalqlarining chinakam milliy manfaatlari, ularning tub qiziqishlari, o‘ziga xoslik jihatlari-ga to‘la-to‘kis javob berolmaydigan, faqat umumiy hududiy, sinfiy manfaatlardan nari o‘tmaydigan avtonom respublika o‘rniga «Turk respublikasi» tuzish g‘oyasini amalga oshirish uchun sobitqadamlik bilan kurashdi. Chunki bu g‘oya negizida Turkistondagi azaliy qar-dosh va jondosh xalqlarning umumiy, mushtarak maqsad-intilish-lari mujassamlashgan edi. Mazkur masalada bu fidoyi inson Moskvaga qadar borib, u yerdagi Markaz rahbarlari bilan uchrashib, o‘z maqsad yo‘lini adolatli hal etishga intildi. Bunga erisholmagach, oxiri o‘z vazifasidan iste’fo berishga majbur bo‘lgan. Uning o‘rniga TurkMIQ raisligi lavozimini egallagan boshqa taniqli mahalliy rahbarlardan yana biri Abdulla Rahim-boyevning faoliyati ham keyinroq shunday natijasiz yakun topgan-ligi ayondir. Buning asosiy sababi, avvalo, bu o‘lkaning butun tasarrufi, taqdir-qismati mahalliy millat kishilari orasidan yetishib chiqqan yetuk milliy arboblarga emas, balki hukmron Markaz va uning Turkistonda katta vakolatlar bilan ish yuritayotgan namoyandalariga ko‘p jihatdan bog‘liq edi. Bunda ayniqsa, sovet hukumati va RKP(b) MQ nomidan cheklanmagan favqulodda vakolatlar bilan 1919-yil oktabrida Turkistonga yuborilgan Turkkomissiyaning o‘rni va roli alohidadir. Turkkomissiyaning butun faoliyati o‘lkada sovet va partiya qurilishi ishlarini jadal

sur'atlar bilan olib borish, barcha kuch, vositalar, imkoniyatlarni shu asosiy maqsadga qaratish, yangi tuzum asoslarini chuqur ildiz o'ttirish sari yo'naltirildi. Shuningdek, Turkkomissiya mutasaddilari o'z faoliyatlarida nafaqat Turkiston o'lkasining ichki hayotiy masalalari va muammolari bilangina cheklanib qolmasdan, balki Turkistonda qo'shni davlatlar bilan ham har turli sohalarida tashqi aloqalar bog'lash, muhim davlat shartnomalari va kelishuvlari tuzish huquqlariga ham ega edilar. Eng ajablanarlisi shuki, o'lkadagi partiya va hokimiyat funksiyalarini o'z tasarrufiga to'liq kiritib olgan Turkkomissiya a'zolari (V. Bokiy, F. Goloshchekin, V. Kuybishev, Y. Rudzutak, M. Frunze, Sh. Eliava)ning butun e'tibori bu hududda sovet tuzumiga qarshi yo'nalgan harakatlarni barham toptirish edi. Ular «Turk Respublikasi», «Turk Kompartiyasi» g'oyasini amalga oshirishga intilgan T. Risqulov, A. To'raqulov, Q. Otaboyev singari mahalliy aholi vakillariga zulm o'tkazish, jazolash, ularni yo'q qilish yo'lini tutdilar. O'lka hayotida kechayotgan barcha ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jaryonlar bilan bog'liq eng asosiy masalalarning birortasi ham ularning izmisiz, ishtirokisiz hal etilmas edi. Xullas, Turkkomissiya siyomosida o'lka hayotida zo'rlik bilan qaror toptirib borilayotgan bolsheviklar diktaturasinmg butun bo'y-basti va mazmun-mundarijasi mujassamlashgan edi.

Sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosati, uning oqibatlari

Bolsheviklar butun Rossiyada bo'lgani singari Turkistonda nam hamma narsani, jumladan, mulkni, ishlab chiqarish tarmoqlarini umumlashtirish va milliy-lashtirish vazifalarini hal etishni bosh maqsad qilib qo'ydilar. Bu narsa ular avvaldan e'lon qilgan ko'plab dasturiy hujjatlar, balandparvoz shiorlarda ham o'z ifodasini topgan edi. Shuning uchun ham Turkistonda o'rnatilgan sovet hokimiyati va uning barcha vakolatli organlari zimmasiga qanday qilib bo'lmasin, bu «tarixiy missiya»ni hayotga izchil tatbiq etish vazifasi yuklangan edi. Turkistonda bunga yetarli shart-sharoit bormi yoki yo'qmi, uning yerli xalqlarining xohish-irodasi, istak-intilishi qanday — bular aslo hisobga olinmagan edi. Buning ustiga 1917—1918-yillarga kelib o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol shu qadar og'irlashib, murakkab tus olib borayotgan ediki, bundan ayniqsa mahalliy aholi benihoya aziyat chekayotgandi. Xususan, Birinchi jahon urushining mislsiz og'ir asoratlari, sovet hokimiyatini o'rnatish chog'ida xalqqa qilingan zulm va bedodliklar o'lka hayotini chuqur tanglik va tanazzul-

likka duchor etgandi. O'lkanoat sanoat ishlab chiqarishining izdan chiqishi, transport taqchilligi, ekin maydonlarining payhon bo'lishi, paxta yetishtirishning qisqarishi iqtisodiy sohano rasmanasiga halokat yoqasiga olib borib qo'yayozgandi. Mana shunday qaltis vaziyatda sovet hokimiyatining iqtisodiy sohada ko'rgan shoshilinch chora-tadbirlari o'lkano hayotini sog'lomlashtirish, oyoqqa turg'izishga emas, balki uning yanada keskinlashib borishiga ta'sir ko'rsatdi. Gap shundaki, bolsheviklar rejimi avval boshdan xususiy mulkni yo'qotishga, xo'jalik hayotining barcha sohalarida ijtimoiy-davlat mulkchiligini avj oldirishga, xo'jalik tarmoqlarini qat'iy markazlashtirishga yo'l tutdi. Iqtisodiy sohano boshqarishni esa iqtisodiy usullar, uslublar bilan emas, balki ma'muriy-buyruq-bozlik usullari bilan olib borishga e'tibor berildi. Markaz tomonidan ishlab chiqilgan va barcha hududlar uchun bir xil universal tarzda qo'llanishga qaratilgan iqtisodiy sohadagi tadbirlar Turkistonda ham to'la hajmda amalga oshirilib borildi. Bunda ularning o'lkano xalqlari hayoti uchun qanday oqibatlar olib kelishi mumkinligi mutlaqo hisobga olinmadi. 1917-yil kuzidan o'lkadagi mavjud ishlab chiqarish ustidan qat'iy ishchi nazorati o'rnatila boshlandi. Ayni chog'da Turkiston sanoatining butun-butun tarmoqlarini milliyashtirish boshlandi. 1918-yilning dastlabki oylarida bu yerdagi sanoatning yetakchi tarmoqlari — paxta tozalash, yog'-moy zavodlari, bosmaxonalar, banklar, temiryo'llar, ko'mir va neft konlari va shu singarilar milliyashtirilib, davlat tasarrufiga olindi. Ularning soni 330 ga yetardi.

Shuningdek, yer to'g'risidagi dekret asosida yer mulklarini musodara qilish va so'ngra milliyashtirish jarayonining o'tkazilishi ham joylarda keskin noroziliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Asrlar davomida xususiy tarzda xo'jalik yuritib kelgan mahalliy aholi sovetlarning bu tadbirlarini xayrixohlik bilan qabul qila olmadi. Ayniqsa, sovet hokimiyatiga qarshi Turkistonda boshlanib ketgan qurolli harakatning kuchayishi o'lkano bolsheviklari hokimiyatini tang ahvolga solib qo'ydi.

Markaz hukumati ishlab chiqqan hamda tarixga «harbiy kommunizm» nomi bilan kirgan siyosatni Turkistonda keng ko'lamda qo'llashga kirishildi. Bu siyosatning asosiy yo'nalishi hamma narsani, har qanday katta-yu kichik mulklar va korxonalarni, ishlab chiqarish tarmoqlarini umumlashtirish, xalq xo'jaligini boshqarishni esa qattiq markazlashtirgan holda tashkil etishdan iborat edi. Aslida bu siyosat ocharchilik azobidan qiynalayotgan

aholini emas, balki «sotsialistik inqilob» va yangi tuzumni frontlarda himoya qilayotgan qizil askarlarni va shuningdek, sovet hokimiyatining asosiy ijtimoiy tayanchi boʻlib qolgan ishchilar sinfini oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlashni maqsad qilib qoʻygan edi.

1920-yil oxirlariga kelib Turkistonda 1075 ta sanoat korxonasi (ularning koʻplari mayda korxonalar edi) zoʻrlik yoʻli bilan milliylashtirildi. Natijada, davlat korxonalari barcha ishchilarning 90 foizini va oʻlka sanoatida band boʻlgan mexanik dvigatellarning 80 foizini qamrab oldi. Yalpi sanoat mahsulotining deyarli 3/4 qismi davlat sektori ulushiga toʻgʻri kelardi. Oʻlka ishlab chiqarishining oʻziga xos muhim anʼanaviy tarmogʻi boʻlgan hunarmandchilik va uning turlari ham maʼmuriy usullar bilan birlashtirilib, hunarmandchilik artellariga aylantirildi. 1920-yil oxirlariga kelganda Turkistonda 800 taga yaqin shunday hunarmandchilik artellari faoliyat yuritdi, ular asosan turli davlat va harbiy tashkilotlarning buyurtmalarini bajarardilar.

Bolsheviklarning «harbiy kommunizm» siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida umumiy mehnat majburiyatining joriy etilishi ham oʻlka xalqlari uchun kutilmagan favqulodda hodisa boʻldi. Shu asosda 16 yoshdan 55 yoshgacha boʻlgan erkak va ayollarning majburiy mehnat jarayoniga jalb qilinishi shu davrga qadar ijtimoiy soha yuzini koʻrmagan mahalliy millat xotin-qizlari uchun ham toʻla taalluqli edi. Shu boisdan bu tadbir keng aholi ijtimoiy qatlamlarining keskin noroziligi va nafratining kuchayishiga sabab boʻldi. Biroq sovet hokimiyati bu siyosat izmidan chekinmay, omma noroziligini pisand etmay, qatʼiyat bilan oʻz gʻarazli maqsadlarini amalga oshirishda davom etdi. U umumiy mehnat majburiyatini asos qilib, qanchalab ishchi kuchlarini bir hududdan boshqa hududlarga koʻchirdi, koʻplab oilalarni bir-biridan judo qildi, ularni ogʻir moddiy sharoitga duchor etdi. Mahalliy taniqli rahbarlardan Nazir Toʻraqulov oʻzining 1921-yilda soʻzlagan maʼruzalaridan birida sovetlarning bu siyosatining asl mohiyatini shunday taʼriflab bergandi: «Mehnat safarbarligini shunday oʻtkazishdiki, mehnatga yaroqli shahar aholisining yarmi... qishloqlarga qochib ketdi... Ahvol shu darajaga yetdiki, mehnat safarbarligi uchun zarur miqdorda odam toʻplash uchun masjidlarda va boshqa joylarda odamlar qurshab, tutib olindi». Bu fikrlarga hech bir izohning hojati boʻlmasa kerak.

Bolsheviklarning oʻlkada yuritgan «harbiy kommunizm»

siyosati, ayniqsa, mahalliy aholining tinkasini quritdi, ochlik va qahatchilikning kuchayishiga sabab bo'ldi. 1918-yil oxiriga kelib 1 mln dan ziyod aholi ocharchilik balosiga duchor bo'ldi. 1919-yil boshlaridan joriy etila boshlagan oziq-ovqat razvyorstkasi va u bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar majmuasi Turkiston aholisini, ayniqsa uning qishloq mehnatkashlarini benihoya og'ir ahvolga solib qo'ydi. Negaki, razvyorstka sovet hokimiyati organlariga aholi qo'lidagi jami ortiqcha oziq-ovqat mahsulotlarini zo'rlik bilan tortib olish, g'alla bilan oldi-sotdi qilishni taqiqlash, bozor savdosini yopib qo'yishga qadar keskin choralar ko'rishga imkon berardi. Sovetlarning bunday chegara bilmas oziq-ovqat siyosati ko'plab mahalliy aholining bor-budidan mahrum bo'lib, yanada qashshoqlashib borishiga sabab bo'ldi. Turor Risqulov, Nizomiddin Xo'jayev, Munavvarqori singari mahalliy rahbarlarning o'sha kezlarda bu siyosatni keskin qoralab, xalq manfaatlarini himoya qilib chiqqanligi boisi ham shundandir. Jumladan, N. Xo'jayev 1920-yil oxirida TurkMIQ majlisida qilgan ma'ruzasida yozadi: «Qishloq aholisi turli-tuman o't-o'lanlar bilan ovqatlanadi, shu tufayli o'lish hollari yuz bermoqda, o'lim, ayniqsa, bolalar orasida ko'p». Ma'ruzada keltirilishicha, Farg'ona viloyatida aholining 35—40%i, shu jumladan, Marg'ilon uyezdida — 60%i, Qo'qon uyezdida — 50 %i ochlikka duchor bo'lgan va hokazo. Bunday xunuk, ayanchli manzara o'lkaning boshqa ko'plab hududlarida ham har qadamda ko'zga tashlanib turardi.

Shunday qilib, sovetlarning Turkistonda yuritgan qattiqqo'lt iqtisodiy siyosati o'lka hayotini izdan chiqarib, millionlab shahar va qishloq ahlining an'anaviy turmush tarzi negizlarini qaqshatib, uni mislsiz moddiy qiyinchiliklarga mahkum etdi. Buning orqasida mahalliy aholi o'rtasida sovet tuzumi va uning zo'rvonlik siyosatiga qarshi jiddiy norozilik, darg'azablik holatlari to'xtovsiz kuchayib bordi.

Madaniy hayot

Har qanday ijimoiy tuzum maktab-maorif, ilm-fan va shu kabi muhim soha vazifalarini hal etmasdan istiqbol sari ko'z tikolmasligi ayondir. Shu bois sovet hokimiyati mutasaddilari ham bu masalalarga ahamiyat berar ekanlar, avvalo, ularni o'z sinfiy manfaatlaridan kelib chiqib hal etishga intildilar. Ayniqsa, yangi tuzum xalq ta'limi tizimini o'z sotsialistik maqsad va g'oyalari ruhida shakllantirishga alohida urg'u berdi. 1918-yil noyabrida Turkiston sovet hukumatining cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan

ajratish to'g'risidagi dekreti chiqdi. Unga ko'ra o'lkadagi mavjud xususiy, eski diniy maktablar faoliyati taqiqlanmagan bo'lsa-da, biroq yangi sovet maktablarini tashkil qilish, ularni ko'paytira va kengaytira borish, ta'limning sinfiy mohiyatiga e'tibor tobora ustuvor ahamiyat kasb etib bordi. Maktab ikki pog'onaga bo'lindi: 1-pog'ona bilim yurtlari dastlabki uch sinfni o'z ichiga olardi va 2-pog'ona yana 4 sinfdan iborat edi. O'rta maktab ham mavjud bo'lib, keyingi uch sinfni o'z ichiga olardi. Biroq bunday maktablar juda oz edi. Ko'proq 1-pog'ona maktablari eng ko'p tashkil etilgan edi.

Shu bilan birgalikda maktablarning moddiy bazasi nochor ahvolda bo'lgan. Ularda o'quv qurollari, dasturlar, qo'llanmalar va darsliklar, yetuk bilimli o'qituvchi kadrlar yetishmasdi. Turkiston xalq ta'limi bo'limi mudirlarining 1920-yil mayida bo'lib o'tgan 1-qurultoyida ham bular aniq e'tirof etilgandi. Hokimiyat mutasaddilarining o'qituvchilarni turli yumushlarga, jumladan, harbiy harakatlarga tez-tez safarbar etishi ham ular sonining kamayib borishiga sabab bo'layotgandi. Buning orqasida ko'plab maktablarda o'qituvchilar tarkibi 75% va undan ham ko'proqqa qisqarib ketdi. Buning ustiga jiddiy moddiy ta'minotning yo'qligidan xo'jako'rsinga tashkil etilgan maktablar mahalliy bolalarni o'z bag'riga jalb qila olmadi. Masalan, o'lka bo'yicha maktab yoshidagi bolalarning 70% dan ko'pi maktabga tortilmay qoldi. Hatto poytaxt Toshkentda, uning Eski shahar qismida maktab yoshidagi 40 ming boladan faqat 10 ming nafari, ya'ni 25%i o'qirdi, xolos.

Shunga qaramay, millatimiz fidoyilari xalq ta'limi tizimini yaxshilash, mahalliy aholi farzandlarini yangi sovet maktablariga ko'proq jalb qilish, ularga puxta bilim va tarbiya berish borasida astoydil faoliyat ko'rsatdilar. Bu o'rinda O. Sharafiddinov, J.Odilov, T.Shermuhammedov, S.Sodiqov, K.Dadamuhammedov, Qori Niyoziy singari taniqli xalq ta'limi namoyandalari nomlarini tilga olib o'tish joizdir.

Bu davrda Turkistonda oliy ta'lim tizimini tashkil etish ham g'oyatda muhim ahamiyat kasb etardi. Ko'plab Vatan fidoyilari sovet hokimiyati organlari bilan murosalyu madoraga borib bo'lsa ham yurt kelajagi, istiqbolini o'ylab, bu hududda oliy o'quv yurtini yuzaga keltirishga bel bog'ladilar. 1918-yil 21-aprelda Toshkentda ochilgan Turkiston xalq universiteti bu harakatlarning natijasi bo'ldi. Universitet tarkibida tabiiy-matematika, tarix-filologiya, qishloq xo'jaligi va texnika fakultetlari mavjud edi. 1920-

Jadidlarning yetakchi
arboblaridan biri Munavvar-
qori Abdurashidxonov.

yilga kelib unda ta'lim oluvchilarning 60%ini mahalliy yoshlar tashkil etardi. Universitetning ta'lim-tarbiya jarayonida Munavvarqori, Ahmad Fayziy, Burhon Habib, Ibrohim Tohiriy, Usmon Xo'jayev, Hodi Fayziy singari yurt allomalari fidoyilik ko'rsatdilar.

1918-yil noyabridan boshlab Toshkentda yana bir oliy o'quv yurti — Sharq instituti faoliyat boshladi. Institutga dastlab 234 nafar talaba, shu jumladan, anchagina mahalliy millatlar yoshlari qabul qilinib, ular Sharq dunyosi tarixi, falsafasi, jug'rofiyasi, madaniyati, adabiyoti, san'ati sohalari bo'yicha yetuk mutaxassis kadrlar bo'lib yetishishlari ko'zda tutilgan edi.

O'lkaning shu davrdagi adabiy-madaniy hayotiga nazar tashlar ekanmiz, bunda XX asr boshlaridan e'tiboran shakllanib, faollashib borgan ilg'or mahalliy nashrlarning xalq dardi, orzu-armonlarini ifodalab faoliyat yuritganligi ko'zga yaqqol namoyon bo'ladi. Turkistonning ilg'or jadid namoyandalaridan Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Sadriddin Ayniy, Validiyarning matbaachilik faoliyati bundan yorqin dalolat beradi. O'lkadagi bolsheviklar hokimiyati matbuotning ta'sirchan g'oyaviy kuchini o'z ta'sirlariga olish, uni o'z maqsadlari sari yo'naltirish uchun alohida intildilar. Shu bois 1918—1920-yillarda o'lkada bolshevikcha ruhdagi ko'plab gazeta va jurnallar nashr etildi. Bular jumlasiga o'zbek tilida chiqa boshlagan «Ishtirokiyun», «Xalq dorilfununi» (Toshkent), «Ishchilar qalqoni» (Namangan), «Xalq gazetasi» (Qo'qon), «Mehnatkashlar tovushi» (Samarqand) singari matbuot nashrlarini nisbat berish mumkin.

Milliy vatanparvar ziyolilar bolshevistik g'oya va mafkuraning har qanday tazyiqi va to'sqinligiga qaramay, o'z asarlarida xalq dili, ruhiyati, kayfiyati va uning intilishlarini ifoda etdilar. Cho'lpon, Fitrat, Tavallo, M. Siddiqiy ijodiyotida buni yaqqol kuzatish mumkin. Shuningdek, 1919-yilda Fitrat tomonidan tuzilgan «Chig'atoy gurungi» tashkiloti va uning tevaragiga uyushgan ilg'or ziyolilar ham milliy birlik va mustaqillik g'oyasiga sodiq bo'lgan

holda qizg'in faoliyat yuritdilar. O'zbek ziyolilari va ijodkorlari qiyin va murakkab sharoitlarda ham o'z ijodlariga yo'l topib, xalqchil asarlar yaratib, yorqin iste'dodlarini namoyon etib bordilar. Mashhur shoir va dramaturg Hamza Hakimzodaning 1918-yilda Farg'onada tuzgan «O'lka musulmon siyosiy drama trup-pasi», atoqli aktyor va rejissyor Mannon Uyg'urning Toshkentda tashkil qilgan «Turon» truppasi kurtak yozib borayotgan o'zbek milliy san'atining ilk namunalari bo'ldi. Xususan, bu truppalarga uyushgan Muhiddin Qori Yoqubov, Hoji Siddiq Islomov, Tamaraxonim, Abror Hidoyatov, Obid Jalilov, Sayfi Olimov va boshqalar keyinchalik milliy teatr san'atimizning yetuk darg'alari bo'lib yetishdilar.

Shunday qilib, sovetlar hokimiyatining Turkistonda o'z hukmronligini kuchaytirish, o'lka hayotining barcha sohalarini o'z izmiga bo'ysundirish yo'lida yuritgan qattiqqo'l siyosati, ko'rgan murosasiz chora-tadbirlariga qaramay, yurtning dovyurak, o'z istiqloli va kelajagiga ishongan iste'dodli odamlari o'z millatini ma'nan va ruhan ko'tarib, madaniy va ma'naviy sohalarda ham muayyan o'zgarishlarni amalga oshirib bordilar.

Savol va topshiriqlar

1. Turkistonda sovet avtonomiyasini tuzishdan ko'zda tutilgan maqsad nima edi?
2. Turkiston sovet avtonomiyasi mazmunan va mohiyatan nega mahalliy aholining tub manfaatlariga javob berolmasdi?
3. Turkiston ASSR konstitutsiyasining cheklanganlik va sinfiylik mohiyati to'g'risida so'zlab bering.
4. Turkiston Kompartiyasini tuzish zaruriyati qanday sabablar bilan bog'liq edi?
5. O'lka hayotida bolsheviklarning zo'ravonligi nimalarda namoyon bo'ldi?
6. Turkkommissiya faoliyati haqida nimalar deya olasiz?
7. O'lkaning ayrim millatparvar, yurtparvar rahnamolari haqida o'z fikr-mulohazalaringizni bildiring.
8. «Harbiy kommunizm» siyosatiga munosabatingizni bayon eting.
9. Bolshevik rahbarlarning Turkistonda yuritgan qattiqqo'l iqtisodiy siyosatining chuqur sinfiylik mohiyati nimada edi?
10. Sovet hokimiyati iqtisodiy siyosatining mahalliy aholi ahvolini nochor va tanglikka duchor etganligining boisi nimada?
11. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida xalq ta'limi tizimida qanday o'zgarishlar yuz berdi?

12. Turkistonda oliy ta'lim tizimi shakllanishi jarayoniga sizning munosabatingiz.

13. O'lkaning adabiy-madaniy hayotida kechgan dastlabki o'zgarish jarayonlari to'g'risida qanday fikrdasiz?

4-§. TURKISTONDA SOVET HOKIMIYATIGA QARSHI HARAKATLAR

Sovet hokimiyatiga qarshi harakatning yuzaga kelishi

Turkistonning yaqin o'tmishi tarixida yorqin sahifa yozgan hamda xiyla uzoq davom etgan, qonli, fojiali voqealarga to'lib-toshgan sovet hokimiyatiga qarshi

harakat ko'p zamonlar noxolis, g'ayriilmiy nuqtayi nazardan yoritilib kelindi. O'z safiga erk va hurlikka tashna, vatan mustaqilligi yo'lida jonini tikkan millionlab yurt fidoyilarini birlashtirgan bu qudratli harakatning mazmun-mohiyatini kelgindi, qizil sovet mustamlakachilari muttasil buzib, noto'g'ri talqin qilib, soxtalashtirib keldilar. Uni sho'rolar terminida «bosmachilik harakati», «aksilinqilobiy kuchlar bosqini», «bir to'da yurt buzg'unchilari harakati» va shu singari nomlarda «ta'riflab», «tavsiflab» kelish sovet tarixshunosligida o'ziga xos odatiy tusga kirgandi. Biroq xalqimizda «Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi» deyilganidek, ajdodlarimizning el-u yurt erki, ozodligi uchun olib borgan bu mardona kurashi to'g'risidagi tarixiy haqiqat milliy istiqlol sharofati bilan to'liq tiklanib, o'z haqqoniy, xolis bahosini topdi. Bu harakat sovetlar mafkurasi to'qib chiqargan shunchaki «bosmachilik» harakati emas, balki sovet hokimiyatining g'ayritabiiy siyosati va zo'ravonlikka asoslangan amaliyotga qarshilik ko'rsatish harakatidir.

Xo'sh, bu harakatning Turkiston zaminida yuzaga kelishining muhim ijtimoiy omillari, sabablari nimalardan iborat edi? Nega 1918-yil bahoridan Farg'ona vodiysida boshlangan bu qurolli harakat asta-sekin alanga olib, Turkistonning keng hududlari bo'ylab yoyildi?

Bu harakat mohiyatiga shu nuqtayi nazardan yondashar ekanmiz, uni bir qator muhim sabablar keltirib chiqarganligiga amin bo'lamiz: birinchidan, xalqimiz 1917-yilda sodir etilgan fevral va oktabr o'zgarishlariga katta umidvorlik bilan ko'z tikkandilar. Ular ilg'or jadidchilik harakati rahnamoligida Rossiyada rivojlanib borayotgan demokratik harakatlardan foydalanib, erk, ozodlikni qo'lga kiritmoqchi, o'lka xalqlarini mustaqillikka olib chiqmoqchi

bo'lgandilar. Biroq sovet hokimiyati o'rnatilgach, mahalliy xalqlarni sariq chaqaga arzitmasdan, ularni siyosiy faoliyatdan oshkora chetlatib zo'rvonlikni avjga mindirishi yaqqol ko'zga tashlandi. Ikkinchidan, mahalliy xalqqa butunlay yot kommunistik mafkurani bayroq qilib olgan sovet zulmkorlari aholining milliy qadriyatlarini, udumlari, diniy e'tiqodini tahqirlash, kamsitish, masjid, madrasalar, ziyoratgoh joylarni oyoqosti qilish, noyob ma'naviy bisotlarni talash, dindorlarni ta'qib-u quvg'in ostiga olish kabi nomaqbul ishlar bilan shug'ullandilar. Uchinchidan, o'lka xalqlarining xohish-irodasi ifodasi sifatida vujudga kelib, ularning milliy manfaatlarini yo'lida ilk qadamlar qo'yib borayotgan Turkiston Muxtoriyatining qonga belanishi, yurt farzandlarining qirg'in qilinishi, Qo'qon shahri va uning atrofidagi qishloqlar begunoh aholisining ayovsiz talon-taroj qilinishi va fojiaga giriftor etilishi mahalliy xalq sabr kosasini limmo-lim etib yuborgan edi.

O'z otameros zaminida o'z milliy davlatchiligini barpo etib, boshqa millatlardek emin-erkin yashashga bel bog'lagan, yurt jilovini qo'lga olishga intilgan xalqqa, uning vatanparvar rahnamolariga nisbatan sovet tuzumi uyushtirgan bunday g'ayriqonuniy qirg'in-barotlar butun Turkistonni oyoqqa turg'izdi. Dilda toptalgan vatan, xalq dardi, armoni jo'sh urgan yuz minglab kishilarning qo'lda qurol bilan sovetlar zo'rvonligiga qarshi kurashi mana shu zaylda boshlanib ketdi.

Farg'ona vodiysida qarshilik ko'rsatish harakati

O'lkada boshlangan qarshilik ko'rsatish harakatining eng dastlabki qaynoq markazlaridan biri Farg'ona vodiysi bo'ldi. Bu harakatga xalq g'am-alamiga hammadard va sherik bo'lgan Kichik va Katta Ergashlar, Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo'ja eshon, Omon polvon, Rahmonqul, To'ychi, Aliyor singari yurt jonkuyarlari yetakchilik qildilar. 1918-yil bahoridan vodiyning turli joylarida 40 dan ziyod qo'rboshi dastalari faoliyat ko'rsata boshladi. Jumladan, Madaminbek Skobelev (Farg'ona) uyezdida, Shermuhammadbek Marg'ilon atroflarida, Omon polvon, Rahmonqul Namangan uyezdida, Parpi qo'rboshi Andijon atrofida, Kichik va Katta Ergashlar Qo'qon atrofida, Jonibek qozi O'zgan tomonda, Muhiddinbek Novqatda harakat qilmoqda edilar. Kichik Ergash qizillar qo'shini bilan bo'lgan jang-u jadalda halok bo'lganidan so'ng (1918-yil fevral) Qo'qon uyezdi tevaragidagi harakatga Katta (Mulla) Ergash boshchilik qila boshladi. U o'zining faol harakati bilan tez orada butun vodiydagi ozod-

lik kurashining tanilgan yetakchisiga aylandi. 1918-yil kuziga kelib uning qo‘l ostida har birida 20 tadan 1800 nafargacha yigiti bo‘lgan 70 ta jangovar dastalar harakat qilayotgandi. Ulardagi jangchilarning umumiy soni 15 mingga, ba‘zi ma‘lumotlarga ko‘ra 20 mingdan to 24 mingtaga yetardi. Xuddi shu davrda Madaminbekning 5 ming, Shermuhammadbekning 6 ming, Xolxo‘janing 3 mingdan ziyod, Parpi qo‘rboshining 3,6 ming, Jonibekning 5,7 ming, Muhiddinbekning 4,5 ming jangovar yigitlari ozodlik kurashiga otlangan edilar. Bu raqamlar sovet hokimiyatiga qarshi kurashning ommaviy tus olib borayotganidan dalolat beradi. Bu harakatlarni birlashtirish, muvofiqlashtirish zarur edi. Shu bois bu jang-u jadal davrlarda qo‘rboshilarning bir necha bor qurultoylari chaqirilib, ularda muhim hayotiy masalalar hal etilgani bejiz emasdir. Dastlabki shunday qurultoy 1918-yil martida Qo‘qon uyezdining Bachqir qishlog‘ida o‘tkazildi. Unda Katta Ergash butun Farg‘ona vodiysidagi harakatning rahbari etib saylandi. Unga musulmon qo‘shinlarining bosh qo‘mondoni — «Amir al-muslimin» unvoni beriladi. Madaminbek va Shermuhammadbek esa uning o‘rinbosarlari etib saylanadilar. Biroq bu harakat ko‘lamining o‘sib, kengayib borishi, uning saflariga yangi ijtimoiy qatlamlar, tabaqalar vakillarining qo‘shilishi, tabiiy sur‘atda uning oldiga ulkan mas‘ul vazifalarni qo‘yib, yangi muammolarni keltirib chiqara bordi. Ularni hal etish esa kurash rahnamalaridan katta matonat, kuchli iroda, yuksak harbiy mahorat, tashkilotchilik qobiliyati va uzoqni ko‘ra bilishlik salohiyatini namoyon qilishni taqozo etardi.

Farg‘ona vodiysi yetakchilari ichida Madaminbek Ahmadbek o‘g‘ligina mana shunday noyob fazilatlar sohibi ekanligi bilan ajralib turardi. Navqiron yoshda bo‘lishiga qaramasdan katta hayot va kurash tajribasi boy, yurt kezgan, yuksak harbiy sarkardalik iste‘dodiga ega Madaminbek (1892—1920) tez orada vodiy kurashchilari sardoriga aylanadi. Sovetlarning rasmiy hujjatlaridan birida ta‘kidlanishicha, «o‘z oldiga sovet hokimiyatini ag‘darish va Farg‘ona muxtoriyatini tiklash vazifasini qo‘ygan» Madaminbek tadbirkor siyosatchi va uddaburon tashkilotchi fazilatlariga ega edi. «U bizning rahbarlik faoliyatimizda yo‘l qo‘ygan xato va kamchiliklarimizdan ustalik bilan foydalanardi. Uning o‘z «boshqaruv» apparati, o‘zining «tribunali», o‘zining «genshtabi» bo‘lgan. U qonunlar chiqargan», — deb e‘tirof qiladi Madaminbekka qarshi kurashgan Gramatovich. Buni boshqa qizil qo‘shin boshliqlari ham tan olganlar.

Darhaqiqat, Madaminbek o'zining qattiqqo'l siyosati, tashkilotchilik faoliyati va eng muhimi, o'lkada kechayotgan ijtimoiy-siyosiy va harbiy vaziyatni to'g'ri baholay olishi bilan ajralib turardi. Buning ustiga aniq vaziyatga muvofiq keladigan amaliy harakatlarni qo'llay olishi, safdoshlariga o'z ta'sirini o'tkaza olishi ham uni ko'p o'tmay butun Farg'ona jangovar kurashchilarining nufuzli rahbariga aylantirgan edi. 1919-yilning o'rtalariga kelib uning yigitlarining soni 25 ming kishidan oshardi. Skobelev, Marg'ilon, Andijon, Namangan, O'sh kabi hududlarda harakat qilayotgan taniqli rahnamolar, ularning jangchilari Madaminbekning yashil bayrog'i ostiga birlashayotgan edilar. Madaminbekning xalq lashkarlari ayniqsa 1919-yilning birinchi yarmida sovet qo'shinlariga qarshi bir qator sezilarli zarbalar berdilar. Chunonchi, yanvarda Marg'ilon, fevralda Skobelev va Chust shaharlarining Madaminbek tomonidan egallanishi, ularda mahalliy xalq manfaatiga javob beradigan bir qator muhim amaliy tadbirlarning o'tkazilishi uning obro'sini yanada ko'tarib yubordi. 1919-yil aprel oyida Madaminbek yigitlari Namangan va Qo'qon shahri atroflaridagi janglarda g'olib keldilar. «Madaminbek turli siyosiy oqimdagi kishilarni birlashtira oldi. Shuning uchun ham hech qaysi qo'rboshi uningchalik kuch-qudratga ega bo'lmagan edi», deb yozgandi uning muxoliflaridan biri o'sha kezlarda.

Darhaqiqat, qarshilik ko'rsatish harakatining ijtimoiy tarkibini kuzatarkanmiz, bunda aholining sovet tuzumidan norozi bo'lgan, turli-tuman ijtimoiy qatlamlari, chunonchi, dehqonlar, hunarmandlar, kosiblar, batraklar, mardikorlar, ziyolilar, dindorlar, ruhoniylar, mahalliy boylar, amaldorlar u yoki bu darajada faol ishtirok etganligi ayon bo'ladi.

Xususan, sovet hokimiyati organlarining mahalliy aholiga nisbatan yuritgan o'ta millatchilik, shovinistik va bosqinchilik siyosati yurt odamlarini oqibatda bu tuzum dushmaniga aylantirdi va o'z erki, huquqi, ozodligini himoya qilib kurashga chorladi. Farg'ona fronti qo'mondoni M. Frunze ham: «...Bu yerdagi sovet hokimiyati ilk tuzilish davrida rus va yerli ishchi, dehqon ommalarini o'ziga tortish o'rniga mehnatkash xalqni o'zidan uzoqlashtirish uchun qo'lidan kelgancha harakat qildi. Ishlab chiqarishning natsionalizatsiya qilinishida faqat burjuaziyaning mulki emas, balki o'rtahol dehqonlarniki ham tortib olindi... Bu yerda harakat qilgan qizil askar qismlari, inqilobni himoya qilgan ba'zi rahbarlar yerli mehnatkash xalqning tub manfaatlari bilan hisoblashmadi, uning

arz-u dodiga quloq solmadi. Bosmachilik harakati shu asosda vujudga keldi. Bosmachilar — oddiy qaroqchilar emas. Shunda ularni tez yo‘q qilish mumkin bo‘lardi», — deb e‘tirof qilgan edi.

TASSR XKK raisi Q.Otaboyev 1922-yil iyulida Turkiston MIK 4-plenumida so‘zlagan nutqida bu harakatni xalq qo‘zg‘oloni sifatida baholagan edi: «Biz 4 yil davomida bu harakatga hatto to‘g‘ri baho berishni ham bilmadik, u xalq qo‘zg‘oloni bo‘lgani holda bosmachilik deb atadik. Bosmachilik mohiyatan talonchilik degan ma‘noni anglatadi, bizning ushbu harakatga bergan noto‘g‘ri ta‘rifimiz masalani hal etishda noto‘g‘ri yondashuvlarga olib keldi. Va alaloqibat 4 yil davomida biz bu harakatning biron-bir jihatini tugata olmadik».

Yuqori sovet rahbarlarining bu e‘tiroflari qarshilik ko‘rsatish harakatining nechog‘lik o‘lkaning hayotiy qon tomirlariga daxl qilgani, uni larzaga keltirganini, qolaversa, yangi tuzumning keng xalq ommasi nazdida obro‘sizlanib, puturdan ketayozganini yaqqol tasdiq etadi.

Farg‘onaning bechorahol xalqi o‘z xaloskorlarini butun choralar bilan qo‘llab-quvvatlashda davom etdi. Harakat safi doimo yangi kuchlar hisobiga to‘lib bordi. Vodiy qo‘rboshilarining birlashish, qo‘shilish sari harakatlari ham sezilarli tus olib bordi. 1919-yil kuziga kelib Madaminbek lashkarlarining jangovarlik harakatlari keng hududlarga yoyildi. Bu davrga kelib Monstrovning rus krestyanlari (dehqonlari)dan tashkil topgan ancha ta‘sirli harbiy qismlari Madaminbek kuchlari bilan birlashdi. Bu hol xalq kurashining nafaqat ijtimoiy tarkibiga, balki ayni chog‘da milliy tarkibiga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatar, uning maqsad-vazifalariga yangicha yondashishni taqozo etardi. Gap shundaki, bunga qadar sovetlarga qarshi harakat saflarida yerli millat kishilari qo‘lni qo‘lga berib kurashib kelayotgan bo‘lsalar, endilikda unga sovetlar siyosatidan keskin norozi bo‘lgan rus dehqonlari ham qo‘shilgan edilar. Bu o‘zgarish 1919-yil oktabrida Pomirning Ergashtom ovulida Madaminbek tarafdorlari tashabbusi bilan «Farg‘ona muvaqqat muxtoriyat hukumati» tuzilishida ham o‘z ifodasini topgandi. Hukumat tarkibi 24 kishidan iborat bo‘lib, uning 16 vakilini musulmonlar va 8 nafarini ruslar tashkil etardi. Farg‘ona hukumati boshlig‘i va musulmon qo‘shinlari bosh qo‘mondoni etib Madaminbek saylangan edi.

1919-yil oktabr oyi oxirlarida Andijonga yaqin Oyimqishloqda to‘plangan vodiylilik yo‘lboshchilarining qurultoyida vodiya

harakat qilayotgan 150 taga yaqin jangovar qismlarni o'z ta'sirida ushlab turgan 4 yirik lashkarboshi: Madaminbek, Katta Ergash, Shermuhammadbek, Xolxo'ja eshon qo'mondonliklarini birlashtirishga kelishildi. Qurultoyda islom qo'shinlarining bosh qo'mondoni — «Amir al-muslimin» etib Madaminbek saylandi. Biroq bu birlashuv ham mustahkam bo'lib chiqmadi. Masalan, Xolxo'ja eshon tez orada o'z kuchlarini ajratib, mustaqil faoliyat ko'rsata boshladi. Bu davrda Madaminbek qo'l ostida 30 mingga yaqin, Shermuhammadbekda 20000, Katta Ergash qo'rboshida esa 8000 jangovar qo'shin bo'lib, uchta lashkarboshi vodiydagi kurash harakatlarini boshqarib turardi. Biroq vodiydagi jangovar harakatlarning keyingi borishi tashabbusning ko'proq tajovuzkor sovet qo'shinlari qo'liga o'tishiga, qarshilik ko'rsatish harakatining pasayib borishiga olib keldi. O'lkada mustahkamlanib olishga ulgurgan bolsheviklar hokimiyati Markazdan yetarli darajada harbiy kuch, qurol-yarog' olib, son-sanoqsiz harbiy mutaxassislarni jalb qilib, ularni Farg'ona frontiga yo'llash, qonli o'ch olishga safarbar qildi.

1920-yil boshlarida sovet qo'shinlari Katta Ergash, Madaminbek, Shermuhammadbek va Xolxo'ja kuchlariga sezilarli zarbalar berdilar. Jumladan, 1920-yil yanvarida qizillar Katta Ergash kuchlariga zarba berib, uning tayanch markazi Bachqirni egalladi. Xuddi shu vaqtda sovet qo'shini Monstrovning dehqonlar armiyasini tor-mor etib, Gulcha qal'asini ishg'ol etdi. Monstrovning o'zi asir olindi. Shuningdek, fevralda Garbuva—Qoratepa—Shahrixon yo'nalishida qizil qo'shinlar Shermuhammadbek lashkariga kuchli zarba berdi. Buning natijasida Shermuhammadbek yengilib, Oloy vodiysi tomon chekindi. Ayni paytda qizillar Norin va Qoradaryoning qo'shilish joyida Madaminbek askarlariga qarshi muvaffaqiyatli jang qilib, unga katta talafot yetkazdilar. Tengsiz dushman bilan kurashni davom ettirishning mushkulligi, oddiy xalq hayotining nochorlashib borayotganligi ayrim kurash rahnamolarining faol harakatlarini vaqtincha to'xtatib, boshqacha yo'l izlashga, sovet tomoni bilan o'zaro kelishuvlarga undadi.

Ayyor sovet hukumati taklifiga ko'ra Madaminbek 1920-yil martida sovet qo'mondonligi bilan muzokara olib bordi va sulh tuzildi. Bu sulh shartlariga asosan Madaminbek o'z harakatlarini to'xtatdi, uning 1200 nafardan ziyod askar yigitlarining daxlsizligi, o'z qurol-yarog'lariga ega bo'lishi, kerak bo'lganda ularning vodi-

da tinchlik, barqarorlik o'rnatishda o'z rahnamosi yetakchiligida faol ishtirok etishi ta'kidlangan edi. Madaminbek o'zining boshqa safdoshlariga ham sovetlar bilan muzokaralar olib borib, shunday yo'l tutishni maslahat beradi. Biroq Farg'ona qo'rboshilari yo'l boshchilari Shermuhammadbek va Xolxo'ja eshon o'z huzurlariga muzokara uchun kelgan yurtning bu mard o'g'lonini sotqinlik va xoinlikda ayblab, uni qatl ettiradilar. Sodir etilgan bu fojiali voqea ham vodiy qo'rboshilari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ziddiyatli bo'lganligiga bir ishoradir.

Garchand Farg'onada sovetlarga qarshi kurash bundan keyin ham yangi-yangi kuchlar bilan qo'shilishib turli tarzda davom etsada, biroq u avvalgidek keng qamrovli jangovar, hujumkor yo'nalish kasb etolmadi. 1920—1923-yillar davomida vodiy hududlari bo'ylab olib borilgan kurashlarga aka-uka Shermuhammadbek va Nurmuhhammadbek, ulardan so'ng Islom polvon va Rahmonqullar yetakchilik qildilar. Ularning har birining jasorati, haq va ozodlik yo'lidagi fidoyiligi xalq xotirasida muhrlanib qoldi.

Vodiyda yoqilgan sovetlarga qarshi harakat mash'alasi keyinchalik Turkistonning boshqa hududlariga ham yoyildi. Sovet hokimiyatining zulmi va zo'rvonligiga qarshi kurash Buxoro va Xorazmda, Samarqand viloyatida ham aks sado berdi. Vatan mehri, ona zamin sadoqatini jismi-diliga jo etgan, uning erki, ozodligini har narsadan muqaddas bilgan ming-minglab yurtdosh ajdodlarimiz hukmron tuzum bedodligi va jabr-sitamiga qarshi ko'tarildilar. Ular yana o'n yillar davomida g'addor rejim kuchlari bilan tengsiz janglarda qatnashib, behisob mahrumliklarga duch kelishlariga qaramay o'z g'oyalariga sodiq qoldilar.

**Sovet hokimiyatiga
qarshi harakatining
mag'lubiyati sabablari,
saboqlari**

Sovet hokimiyatiga qarshi harakat nima sababdan pirovard oqibatda mag'lubiyatga yo'liqdi va qanday omillar bunga olib keldi? Bu alamli mag'lubiyat o'lka xalqlari uchun qanday ijtimoiy-siyosiy oqibatlarni keltirib chiqardi?

Mana shu savollar bugungi istiqloq davri kishilarining har birini o'ylantirishi, fikrga toldirishi tabiiydir. Bu xususda to'xtalar ekanmiz, bu harakat qanday yakun topmasin, qanaqa oqibatlar bilan bog'liq bo'lmasin, u haqli suratda Vatanimiz tarixida unutilmas iz qoldirdi.

Yurt farzandlari uzoq yillar davomida tengsiz jang-u jadallarga dosh berib, so'nggi nafaslariga qadar Vatan oldidagi burchini ado

etdilar. Bu ularning ona zaminga mehri, sadoqati nechogʻlik beaded boʻlganini, undan ruh, madad olib erkinlik uchun jasorat koʻrsatib kurashganini toʻla isbot etadi. Bejiz Madaminbek: «Mening millatim — mening jon-u dilim!», deb xitob qilib, uni oʻz hayoti va kurashining bosh mazmuni, deb bilmagan edi. Shermuhammadbek tilidan aytilgan: «Turkiston — turkistonliklar vatanidir, undan boshqa hech kim uning ustidan hukmronlik qilishga haqli emas!» degan jangovar shior uning ming-minglab quroldosh yigitlari uchun harakat dasturi rolini oʻtaganligi shubhasiz.

Lekin bu kurash nechogʻlik shiddatli kechmasin, u oʻz niho-yasiga yetolmadi. Bunga esa koʻplab jiddiy salbiy holatlar va omillar taʼsir etganligi aniqdir. Eng asosiy sabablardan biri — harakat yetakchiligining aholi barcha tabaqalarini ulugʻvor maqsadlar yoʻlida jipslashtirishga qodir boʻlgan yagona milliy gʻoyaga ega emasligidir. Qoʻrboshilar siyosiy kurashda toblangan ilgʻor jadid namoyandalarini ham oʻzlaridan chetlashtirgan edilar. Zero, ular qanchalik oliyanob maqsadlar, jangovar shiorlar ostida jon fido etmasinlar, biroq ularning harakati yagona kurash dasturi asosida tashkil etilmagan edi. Harakat yetakchilari saflarida chinakam uyushqoqlikning yetishmasligi, joylarda harakat qilgan kuchlar oʻzlarining tor hududiy chegaralari bilan oʻralashib qolganligi, ayrim qoʻrboshilarning oʻz nafsoniyatlariga berilishi, dunyoqarashi torligi, cheklanganligi, manmanlik kasaliga chalinganligi, bir-birlari bilan kelisholmasligi, oʻzboshimcha xatti-harakatlarga intilishi kabi hollar oxir-oqibatda bu kurashning borishiga jiddiy monelik qildi. Buni butun vodiy boʻylab harakat qilgan uchta yirik yetakchi: Madaminbek, Shermuhammadbek va Katta Ergash boshchiligidagi xalq lashkarlarining toʻliq birlasha olmaganligi fakti ham isbot etadi. Negaki, bu xalq dardi, gʻami va tashvishlarini chuqur tushungan rahnamolari oʻta zaruriyat taqozo etgan kezlarda oʻzaro kelishmovchiliklarni bir chetga surib, bir-birlari bilan umumiy til topa olmadilar. Goho Madaminbek bilan Katta Ergash, yoxud Madaminbek bilan Xolxoʻja eshon oʻrtasidagi nizo va ixtiloflar oqibatda ularning har birini fojiali qismatga mahkum etdi.

Qarshilik koʻrsatish harakati yetarli moddiy taʼminot bazasiga, qurol-aslaha zaxirasiga ham ega emasdi. Ular chetdan keladigan harbiy madad va yordamga ham umid qilolmasdilar. Oʻlka zoʻravoni boʻlib olgan sovetlar esa oʻz qoʻshinini zamonaviy qurol-yarogʻlar va harbiy kuchlar bilan taʼminlay olgan edi. Masalan, 1919-yil avgust

oyi oxirlarida uning tasarrufida 115376 nafar jangchi, shuningdek, 11112 ta pulemyot, yuzlab to'plar, bronepoyezdlar, o'nlab samolyotlar va boshqa zamonaviy qurollar mavjud edi. Sovetlar tashkil qilgan Turkiston fronti o'zlariga qarshi turgan kuchlarni qonga belashda mana shu qirg'in qurollarni to'liq ishga solgan edi. Ayyorlikda pixini yorgan sovet mutasaddilari va ularning ko'p sonli gumashtalari har bir vaziyatdan ustamonlik bilan foydalandilar. Ular kerak bo'lsa yo'l qo'ygan qo'pol xatolarini tuzatib, yon berib, mahalliy aholi noroziligini yumshatib, ularni o'z tomoniga ag'darib olishga urindilar. Jumladan, ular 20-yillar boshlarida vodiy aholisi o'rtasida bir qator amaliy tadbirlar o'tkazib (chunonchi, dehqonlarga yer berish, ularni afv etish, soliqlar miqdorini bir qadar kamaytirish, Madaminbek singari taniqli qo'rboshilar bilan muzokaralar olib borish, ular bilan kelishish, o'zaro yon berish va hokazo), bu hududdagi ahvolni asta-sekin o'z foydalariga o'zgartirib bordilar. Sovet mafkurasining butun o'tkir tig'i, ta'sir vositalari mana shu maqsadga yo'naltirilgandi. Bu esa qarshilik ko'rsatish harakatining istiqboliga salbiy ta'sir o'tkazmasdan qolmadi.

Bu harakat millionlab yurtdoshlarimiz hayoti va qismatida o'chmas fojiali iz qoldirdi. Ba'zi aniqlangan rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, u milliondan ziyod mahalliy millat kishilarining aziz umrlariga zomin bo'ldi. Necha yuz minglab oilalarning o'z ona zaminini tark etib, begona yurtlarga bosh olib ketishlariga sabab bo'ldi. Qolaversa, son-sanoqsiz odamlar mana shu fojia bois mamlakatning boshqa, uzoq hududlariga surgun va badarg'a qilindi. Bu harakat yurtdoshlarimizga katta, ibratli saboqlar berdi, ularning kurash tajribasining boyishi, oshuviga muhim ta'sir ko'rsatdi. Zero, ona O'zbekistonimizning istiqbolga yuz tutib, dorilamon zamonlarga musharraf bo'lishida, bugungi baxtiyor avlod kishilarining mustaqillik oliy ne'matidan bahramand bo'lishida o'sha 20—30-yillarda bobokalonlarimiz qilgan ulkan sa'y-harakatlar, to'kkan qutlug' qonlar, bergan behisob qurbonlarning ajri, ibrati ozmuncha emas. Ularning yorqin, porloq xotirasi hozirgi minnatdor avlod kishilarining dili, shuurida hamisha saqlangusi, faxr-iftixor tuyg'usi bilan eslangusidir.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday sabablar Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatni keltirib chiqardi?
2. Nega bu kurash dastavval Farg'ona vodiysida boshlandi?

3. Farg‘onadagi harakat rahnamolari orasida kimlarning nomlarini alohida ajratib ko‘rsatgan bo‘lardingiz?
4. Madaminbek shaxsini qanday baholaysiz?
5. Sovetlarning vodiya yuritgan siyosatida yo‘l qo‘ygan qo‘pol xatolari nimalarda namoyon bo‘lgandi?
6. Vodiy qo‘rboshilarining bir-birlari bilan yetarli darajada birlasha olmaganligining sabablarini qanday izohlaysiz?
7. Qarshilik ko‘rsatish harakatini mag‘lubiyatga olib kelgan sabablarni nimalarda deb bilasiz?
8. Sovet hokimiyati kuchlarining qarshilik ko‘rsatish harakati kuchlari ustidan g‘olib kelganligining asosiy omillarini nimalarda deb hisoblaysiz?
9. Nima sababdan bu harakat o‘lkaning turli hududlarida turlicha vaqtlarda sodir bo‘ldi?
10. Qarshilik ko‘rsatish harakati Turkiston xalqlari uchun qanday muhim saboqlar berdi?

5-§. XORAZM VA BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKALARINING TUZILISHI. SOVETLAR ISTIBDODIGA QARSHI OZODLIK HARAKATLARI

Xiva xonligida ijtimoiy-siyosiy vaziyat Ma‘lumki, Xiva xonligi, Buxoro amirligi XIX asr ikkinchi yarmida yuz bergan Rossiya imperiyasi bosqinidan keyin o‘z mustaqilligidan mahrum bo‘lib, Rossiya protektorati (vassalligi)ga aylanib qolgan edi. Ular ichki siyosatda nisbatan mustaqil bo‘lsa-da, biroq uning xorijiy davlatlar bilan bo‘ladigan tashqi siyosiy va savdo-tijorat aloqalari Rossiya hukumatining to‘liq nazoratida amalga oshirilardi.

Haqiqatan ham Xiva xonligining butun ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-xo‘jalik hayotida Rossiya mustamlakachiligi siyosatining kuchli ta‘siri va asorati sezilib turardi. Buning ustiga mamlakatning xonidan tortib to uning son-sanoqsiz, katta-yu kichik amaldorlari xalqqa keragidan ziyod jabr-zulm o‘tkazib kelardilar. Shu bois xonlikda ommaviy norozilik harakatlari to‘xtovsiz yuzaga kelib, kuchayib bormoqda edi. Ayniqsa, 1917-yilgi fevral inqilobiy o‘zgarishidan keyin Xivada ilg‘or demokratik harakatlar avj oldi. Endilikda Xiva xonligi fevral o‘zgarishidan foydalanib, o‘zini Rossiya ta‘siridan xalos etib, mustaqillik maqomini qo‘lga kiritishga intildi. Ayni chog‘da xonlikning jafokash xalqlari hukmron sinflar va tabaqalar zulmidan qutulib, keng demokratik erkinliklar va huquqlarga ega bo‘lishga umid bog‘ladilar.

Yosh xivaliklar faoliyati Xiva xonligi hududida aholi keng ijtimoiy qatlamlarining demokratik yoʻnalishdagi harakati oʻsib bordi. Ularning saʼy-harakatlariga Yosh xivaliklar tashkiloti rahnamolari yetakchilik qildilar. XX asr boshlarida vujudga kelgan Yosh xivaliklar uyushmasi oʻzining dastlabki qadamlaridanoq xonlikdagi mustabid tuzumni chuqur isloh qilish, xalqning ahvolini yaxshilash, uning tub maqsad, manfaatlarini roʻyobga chiqarish uchun kurash olib bordi. 1917-yil boshlarida Rossiyada boʻlgan oʻzgarishlar taʼsirida Yosh xivaliklarning faoliyati yanada kuchaydi. Ular oʻz dasturiy vazifalarini belgilab, xonlikdagi siyosiy vaziyatni oʻzgartirish va qator muhim demokratik islohotlarni amalga oshirishga harakat etdilar. Shu maqsadda Yosh xivaliklar rahbarlari xonlikning oʻziga xos maxsus xususiyatlaridan kelib chiqib, tinchlik yoʻli bilan, asta-sekin mutlaq monarxiya tuzumidan konstitutsion monarxiya boshqaruviga oʻtishga qaratilgan manifest ishlab chiqdilar. Manifestda xonning vakolatlari doirasini cheklash, uning xalqqa nohaq zulm oʻtkazgan, haddidan oshgan amaldorlarini jazolash, vazifalaridan mahrum etish, ijtimoiy hayotning muhim sohalari — iqtisodiyot, taʼlim va madaniyat jabhalarini isloh qilish talablari aks ettirilgandi. Xivadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat keskin tus olayotgani, keng aholi qatlamlari faol harakatga kelayotganini, ommaviy koʻcha namoyishlari toʻxtamayotganini koʻrgan Xiva xoni Isfandiyorxon murosa-yu madoraga borib oʻz arkoni davlati ishtirokida 1917-yil 5-aprel kuni manifestni imzolashga majbur boʻladi.

Manifest talablariga koʻra xonlikda konstitutsion monarxiya tuzumi oʻrnatildi. Ayni paytda tarkibi 30—50 kishidan iborat ruhoniylar va savdo-sanoat ahli vakillaridan saylangan Majlis va Nozirlar kengashi tuziladi. Ular xalq vakilligi boshqaruvi organlari sifatida xon hokimiyati vakolatlarini maʼlum darajada chekladi.

Yosh xivaliklar tashkilotining taniqli rahnamolaridan Boboovun Salimov Majlis raisligiga, Husaynbek Matmurodov esa Nozirlar Kengashi raisligiga saylandilar. Xon xazinasini va uni tasarruf qilish ustidan nazorat oʻrnatildi. Xon temiryoʻllar qurish, pochta-telegraf aloqalari oʻrnatish, yangi jadid maktablari ochish toʻgʻrisida vaʼdalar beradi. Yosh xivaliklarning bu gʻalabasi mamlakatdagi barcha demokratik kuchlarga, erk va ozodlikka tashna xalq ommasiga quvonch bagʻishladi. Biroq yuqoridan amalga oshirilgan bu oʻzgarishlarning vaqtinchalik xarakteri tez orada

ma'lum bo'ladi. Xon va uning atrofidagi mutaassib kuchlar qo'ldan ketgan nufuz va imtiyozlarini qaytarib olish niyatidan voz kechmagandilar. Ular fursat kutib, demokratiya tarafdorlaridan qonli o'ch olish, mustabid tuzumni to'la qayta tiklash payida bo'ldilar. Darhaqiqat, 1917-yil iyuniga kelib Isfandiyorxon o'zini o'nglab olgach, Rossiya muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili, general Mirbadalov yordamiga tayanib, Matmurodov boshchiligidagi Yosh xivaliklar rahbar guruhini qamoqqa oladi. Yosh xivaliklar partiyasi va uning faoliyati qonundan tashqari deb e'lon qilinadi. Ularning ko'plari qo'lga olinib qamaladi, qattiq jazolanadi. Qolganlari esa xonlik hududini tark etishga majbur bo'ladi. Iyul oyida Xivada Rossiya Muvaqqat hukumatining komissari lavozimi ta'sis etiladi va xonlikka qo'shimcha harbiy qismlar, kazak qo'shinlari yuboriladi. Buning boisi shuki, Rossiya burjuaziyasining yangi Muvaqqat hukumati o'zini qanchalik demokratiya tarafdori etib ko'rsatmasin va o'z tasarrufidagi mazlum xalqlarga demokratik huquqlar hamda erkinliklar va'da qilmasin, ammo u mustamlakachilik siyosatini amalda davom ettirdi. U butun choralar bilan Sharqdagi o'z pozitsiyalarini saqlab qolish va mustahkamlashga intildi. Jumladan, Xorazm vohasidek boy-badavlat hududni qo'lda tutib turish, unda har qanday jiddiy siyosiy va davlat o'zgarishlariga izn bermaslik uning o'z oldiga qo'ygan hukmdorlik maqsadlaridan edi.

Shunday qilib, Yosh xivaliklar rahbarlik qilgan demokratik kuchlarning xonlik tuzumiga qarshi olib borgan kurashining birinchi bosqichi muvaffaqiyatsiz yakun topdi. Ularning davlat hokimiyatini demokratik izga solish orqali boshqarish harakati xon arkonlari davlati va uning ko'p sonli tarafdorlarining qattiq qarshiligiga uchradi. Bu Yosh xivaliklar uchun katta jiddiy sinov bo'ldi. Eng muhimi, Yosh xivaliklar boshqa kuchlar bilan ittifoq tuzmay, faqat o'z tarafdorlari bilangina harakat qilib, mutaassib qora kuchlarni yengib, tugal maqsad-muddaolarga erishib bo'lmasligini tushunib yetdilar. Muvaqqat hukumatning kerak bo'lganda Xivaning mutaassib rejimini o'z himoyasiga olib, unga qalqon bo'lganligi fakti ham Yosh xivaliklar ko'zini ochdi. Bunday vaziyatda ular xonlik istibdodiga qarshi kurashda yanada sobit bo'lish, o'z tarafdorlarini ko'paytirish, chetdan, eng avvalo, qo'shni Turkistonda faol harakat qilayotgan demokratik va inqilobiy kuchlardan, ularning yo'l boshchilaridan madad olish, ular bilan yaqindan aloqalar bog'lashga intildilar.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasining tashkil etilishi

1917-yil kuzida Rossiyada yuz bergan oktabr o'zgarishi uning tasarrufidagi Xiva xonligidagi voqealarning rivojlanishi jarayoniga ham o'z sezilarli ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Avvalo, xonlikka tutash bo'lgan Turkiston hududlarida bolsheviklarning sovetlar hokimiyati zo'rvonlik bilan o'rnatildi. Bunday tuzum Xiva bilan yaqin chegaradosh Amudaryoning o'ng sohili — Petroaleksandrovsk (To'rtko'l) va uning atroflarida ham qaror toptirildi. Turkistonda voqe bo'layotgan bunday o'zgarishlar xonlikka bevosita daxl etmasdan, muxolafatchi kuchlarni junbushga keltirmasdan qolmasdi, albatta. Garchi sovet Rossiyasi Xivaning davlat mustaqilligini rasmiy tan olgan bo'lsa-da, biroq turli yo'llar bilan, yashirin va oshkora tarzda uning ichki ishlariga aralashishni davom ettirdi. Ayniqsa, bunda xonlikdagi mavjud hukmron tuzumga qarshi turgan kuchlarni qo'llab-quvvatlash, ularga harbiy, moddiy-moliyaviy va ma'naviy yordam ko'rsatish va gijgijlashga alohida urg'u berildi. Shu bilan birgalikda xonlikning siyosiy ahvoli ham 1917-yil kuzidan keskinlashib bordi. Isfandiyorxon har qanday yo'l bilan o'z saltanatini saqlab qolishga intildi. Uning yuritgan kaltabin siyosati, ilg'or kuchlarni quvg'in va ta'qibga uchratishi, Yosh xivaliklar tashkilotini tor-mor etib, ularning rahbarlaridan o'ch olishi xonlikni tang ahvolga duchor etdi. Xonlikning Qo'ng'iroq, Ko'hna Urganch, Xo'jayli, Taxta, Porsu bekliklarida mahalliy aholining mavjud xonlik tuzumiga qarshi bosh ko'tarishi, haddidan oshgan amaldorlardan o'ch olish hollari yuz berdi. Masalan, Toshhovuz bekligining kambag'allari 1918-yil boshida beklik mahkamasiga hujum uyushtirdi. Ular ko'plab boylar va savdogarlarning mulki, don-dunini tortib oldilar. Bunday voqealar boshqa hududlarda ham qayd etildi. Buning ustiga mamlakatdagi vaziyatni boshqara olmay qolgan xon o'z raqibi, ancha ta'sirli kuch egasi, turkmanlar sardori Junaidxonni 1918-yil yanvarida Xivaga chaqirib, uni o'z qo'shiniga bosh qo'mondon (sardori karim) etib tayinlaydi. Junaidxon esa tez orada Isfandiyorxonni qatl ettirib, uning o'rniga akasi, irodasiz Said Abdulloni xon qilib ko'taradi. Amalda esa Junaidxon yakka hukmron bo'lib oladi. Bolsheviklar va sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani Junaidxon hokimiyatni egallab olgach, sovetlarga qarshi ochiq kurashga kirishadi. U o'z harbiy kuchlarini 10 ming jangchiga yetkazadi. Shuningdek, Buxoro amirligi bilan aloqalar bog'laydi. Angliya hukumati

tomonidan harbiy madad olishga intiladi. Biroq, Junaidxon harbiy qismlarining Amudaryo bo‘limi va Nukus atrofida sovet kuchlari bilan olib borgan hujum harakatlari mag‘lubiyatga uchraydi. Junaidxon o‘rnatgan harbiy diktatura aholi o‘rtasida norozilik harakatlarining o‘sib, kuchayib borishiga sabab bo‘ladi. Buning natijasida xonlikni tark etib, qo‘shni Turkiston ASSR hududlariga boruvchi qochoqlar soni ortib boradi. Xivadagi voqealar rivojini ko‘z-quloq bo‘lib kuzatib borgan sovet tomoni qulay fursatni boy bermay, xonlik aholisining norozilik harakatiga tobora inqilobiy tus berib bordi. Shu maqsadda sovet mutasaddilari qochoqlardan jangovar qismlar tuzib, qurollantirib, ularni xonlik tuzumini ag‘darishga safarbar eta bordi. Sovet Turkistoni rahbarlari bu bilan ham kifoyalanmasdan Amudaryo bo‘limida (To‘rtko‘lda) N. A. Shaydakov va N.M. Sherbakov boshchiligida shimoliy va janubiy harbiy dastalar tuzib, ularni xonlik tuzumiga qarshi harakatga yo‘lladi. Bu endi xonlik hokimiyatini ag‘darib tashlashga qaratilgan sovetlarning ochiqdan ochiq zo‘ravonligi edi. Xonlikda kechayotgan zulmdan norozi bo‘lgan aholidan tashkil topgan qo‘zg‘olon dastalari ham harakatga keladi. Ularning umumiy soni 3 ming kishidan oshardi. 1919-yil dekabrining so‘nggi dekadasida boshlangan sovet qo‘shinlari va ularga qo‘shilgan mahalliy qo‘zg‘olonchi kuchlarning harbiy yurishi yanvar oyida Junaidxonga ketma-ket zarbalar berib, Xiva tomon siljib bordi. 1920-yil 2-fevralda Xiva egallandi. Junaidxon qolgan-qutgan qo‘shini bilan Qoraqum sahrosiga chekindi. Qo‘g‘irchoq xon Said Abdullo taxtdan voz kechdi. Shu tariqa, qizil armiya kuchi va madadi bilan Xiva xonligi ag‘darildi. Hokimiyat yangidan tuzilgan 5 kishidan iborat Muvaqqat Inqilobiy qo‘mita qo‘liga o‘tdi. Uning tarkibiga Yosh xivaliklar va turkman urug‘-qabilalaridan ikkitadan vakillar kiritildi. Inqilobiy qo‘mita raisi etib Yosh xivaliklar rahbarlaridan biri Jumaniyoz Sultonmurodov saylandi. Tez orada Yosh xivaliklar ishlab chiqqan manifest e‘lon qilindi.

Manifestda mamlakatning demokratik rivojlanish yo‘lini aks ettirgan keng sotsial-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy tadbirlar: «Xon va uning hukumati tomonidan mamlakatni mutlaq boshqarishni butkul barham toptirish; Xiva xoniga, to‘ralar va vazirlarga tegishli bo‘lgan mablag‘lar va mulklarni xalq mulki deb e‘lon qilish; kambag‘allar hayotini yaxshilash yo‘lida yirik zamindorlar yerlaridan foydalanish; bolalarni bepul o‘qitish uchun Xivaning hamma joyida maktablar ochish; Xivaning shaharlari va aholi manzilgohlarida bepul shifoxonalar va sog‘lom-

lashtirish muassasalari ochish; Xiva xoni va beklari tomonidan kam-bag'al aholidan tortib olingan yerlar, mulk va boshqa narsalarni qaytarib berish; majburiy mehnatga jalb qilish (begor)ni butunlay yo'q qilish» nazarda tutilgan edi.

1920-yilning 27—30-aprel kunlari Xivada bo'lib o'tgan xalq vakillari I Butun Xorazm qurultoyi Xiva xonligi tugatilganligi va yangidan Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilganligini e'lon qildi. Qurultoy XXSR ning muvaqqat Konstitutsiyasini qabul qildi. Unda «Xorazm davlatining davlat tuzumi sovetlar negiziga asoslangan respublika ekanligi, Xorazmning butun xalqi o'z vakillari yordamida mamlakatni boshqarishi» ta'kidlanadi. Respublikaning oliy hokimiyati yilda bir marta chaqiriladigan qurultoy bo'lib, u respublika hayotiga daxldor eng yirik vazifalarni hal etadi. Qurultoy mamlakatni boshqarish uchun 15 kishidan iborat hukumat — Xalq Nozirlar Kengashini sayladi.

Xalq hokimiyatiga saylovlar umumiy bo'lib, respublikaning 18 yoshga yetgan fuqarolari dini, millati, jinsidan qat'i nazar qurultoy yoxud mahalliy sovetlarga saylash va saylanish huquqiga ega bo'ldilar. Faqat xon va uning oila a'zolari, ruhoniya vakillari, sudxo'rlariga saylov huquqlaridan mahrum etildi.

Konstitutsiya respublikaning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib, shariat sudi tizimini saqlab qoldi.

Qurultoyda Xorazm respublikasining birinchi hukumati raisligiga Yosh xivaliklar rahbari Polvonniyoz Yusupov saylandi. Hukumat tarkibi ham Yosh xivaliklar va turkman urug'-qabillari boshliqlaridan tashkil topgan bo'lib, bu o'sha davrdagi kuchlar nisbatini aks ettirardi.

1920-yil iyunida Xivada Xorazm Kompartiyasining ta'sis konferensiyasi bo'ladi. Unda XKP ning tashkiliy rasmiylashuvi amalga oshadi. Bu davrda Xorazm kommunistlarining soni 1000 kishi atrofida bo'lib, ular 22 ta partiya yacheykalariga birlashgan edilar. 1920- va 1921-yil boshlariga kelib Xorazmda kasaba uyushmalari, «Qo'shchi» uyushmalari, inqilobiy yoshlar ittifoqi tashkilotlari yuzaga keladi. Ularning saflari ham tez ortib bordi. Masalan, 1921-yil bahorida «Qo'shchi» tashkilotlari 6 mingdan ziyod dehqonlarni o'z safiga birlashtirgan edi.

Xorazmda sovetlarning faol ko'magi, qo'llab-quvvatlashi bilan xalq sovet respublikasining vujudga kelishi, Rossiya

Federatsiyasi, qolaversa, Turkiston avtonom sovet respublikasi uchun ayni muddao bo'ldi. Ular yosh respublikaga asta-sekin ta'sir o'tkazib, uni o'z domiga ilintirishga intildilar. Asosiy maqsad esa Xorazmga «beg'araz yordam» ko'rsatish, sovet tartib-qoidalarini tashkil etish orqali uni pirovardida bolsheviklar hokimiyati qo'l ostiga kiritib olish edi. Jumladan, 1920-yil 13-sentabrda Rossiya hukumati bilan XXSR o'rtasida imzolangan ittifoq shartnomasi ham asl mazmun-mohiyati bilan mana shu maqsadga xizmat qilardi. Ittifoq shartnomasi bilan birga ikkala respublika o'rtasida imzolangan harbiy-siyosiy va iqtisodiy kelishuvlar asosida Xorazm Xalq Sovet Respublikasiga sovet Rossiyasi tomonidan tegishli harbiy, iqtisodiy va madaniy yordam ko'rsatish ko'zda tutilgan edi.

XXSR va RSFSR o'rtasida tuzilgan ittifoq shartnomasi hamda harbiy-siyosiy va iqtisodiy ahdlashuvlar, bir tomondan, Xorazm respublikasi mavqeyining mustahkamlanishiga, ikkinchi tomondan esa uning qudratli sovet davlatiga siyosiy qaramligini yanada kuchayib borishiga xizmat qilardi. Faqatgina 1921-yil davomida uch marta (mart, sentabr, noyabrda) hukumat o'zgarishi yasilib, Moskvaga ma'qul kelmagan uning tarkibi yangilandi. O'z xalqi milliy manfaatlarini yoqlab siyosat yuritgan Polvonniyoz Yusupov, M.Ibniyaminov, O.Muhammadrahimov bosh bo'lgan hukumat tarkiblari bekor qilindi, ularning rahbarlari asossiz qoralanib, ular og'ir jazolarga mahkum etildilar. Shuningdek, sovet Rossiyasi Turkiston hududidagi milliy respublikalar mustaqilligini butkul barham toptirish, ularni o'z tasarrufiga bo'ysundirish sari qat'iy yo'l tutdi. 1923-yil martida Toshkentda Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalari vakillari ishtirokida konferensiya chaqirilib, unda mazkur respublikalarni iqtisodiy jihatdan birlashtirish maqsadida O'rta Osiyo Iqtisodiy Kengashi tuzildi. Bu esa ularni har tomonlama boshqarish tizimi muruvvatlari Rossiya nazorati ostiga o'tayotganidan dalolat berardi.

1923-yil oktabrida bo'lib o'tgan IV Butun Xorazm qurultoyi respublikaning yangi Konstitutsiyasini qabul qildi. Unda amalga oshirilgan iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalaridagi o'zgarishlar tahlil qilinib, uning o'z rivojlanishida sotsialistik bosqichga kirganligi ta'kidlanib, XXSRni Xorazm Sovet Sotsialistik Respublikasi deb e'lon qildi. Konstitutsiya yerga

bo'lgan xususiy mulkchilikni bekor qildi, barcha yerlar umum-xalq mulki deb e'lon qilindi. Vaqf mulklari Maorif nozirligi ixtiyoriga o'tdi. Bu Konstitutsiya o'zining chuqur sinfiylik mohiyati bilan ajralib turardi. Vohada yuz berayotgan majburiy yo'sindagi sotsialistik o'zgarishlar, mulkiy tabaqalarga nisbatan qilinayotgan zo'ravonlik va bedodliklar mahalliy xalq noroziligining alangalanib borishiga sabab bo'ldi. 1924-yil yanvarida yuz bergan xalq qo'zg'oloni ham buning yorqin ifodasidir. Garchand qo'zg'olon qizil askarlar kuchi bilan bostirilgan bo'lsa-da, biroq keng xalq ommasining sovet tuzumiga qarshi kurashi 30-yillar o'rtasigacha davom qildi.

**Buxoro amirligidagi
vaziyat. Yosh buxo-
roliklar harakati**

1917-yilgi fevral burjua demokratik inqilobi va podsholik tuzumining ag'darilishi, hokimiyatning boshqa siyosiy kuchlar qo'liga o'tishi Buxoro amirligiga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Negaki, podsho Rossiyasining yarim mustamlakasi hisoblanib kelgan Buxoroda bu davrga kelib ichki ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy ziddiyatlar jiddiy tus olib borayotgandi. Buning boisi amirlikning moliyaviy-iqtisodiy hayoti va savdo-sotiq aloqalari ko'pdan buyon Rossiya iqtisodiyotiga bo'sundirib kelinganligida edi. Bunda uning siyosiy jihatdan qaramligini gapirib o'tmasa ham bo'ladi. Binobarin, Rossiyadagi har bir o'zgarish, iqtisodiy yoxud siyosiy larzalar amirlikning hayot maromiga chuqur daxl etmasdan qolmasdi. Buning ustiga mamlakat ichki hayotida hokimi mutlaq, cheklanmagan vakolatlar sohibi bo'lgan amir va uning ko'p sonli ayonlari, amaldorlari mehnatkash ommaga hukm o'tkazib, zulm-sitamni kuchaytirib kelardi.

Yurt fuqarolarining aksariyat ko'pchiligi adolatsizlik, huquqsizlikdan va demokratik erkinliklarning yo'qligidan aziyat chekardi. Shu bois amirlikda tez-tez xalq g'alayonlari yuz berib turardi. Ularda harakatga kelgan aholi tabaqalari o'zlarining haqqoniy, adolatli talablarini ilgari surib, mamlakatda o'zgarishlar bo'lishini yoqlardilar.

XX asr boshlarida ilg'or, taraqqiyparvar ziyoli yoshlardan tashkil topgan Yosh buxoroliklar tashkiloti ham aynan mana shu maqsadlarda faoliyat yuritardi. O'z saflarida Abduvohid Burhonov, Usmon Xo'jayev (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev),

Fayzulla Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Mirza Muhitdin Mansurov, Abdulqodir Muhitdinov va boshqa o‘nlab yurt fidoyilarini birlashtirgan Buxoro jadidlari 1917-yil inqilobiy voqealaridan foydalanib keng xalq manfaatlarini foydasiga muhim siyosiy o‘zgarishlarni ro‘yobga chiqarishga harakat etdilar. Ayniqsa, bunda amirga tazyiq o‘tkazib, uni xalqqa ko‘p masalalarda yon berishga, siyosiy tuzumni o‘zgartirishga, xususan, konstitutsion monarxiya joriy etishga urg‘u berildi.

Yosh buxoroliklar rahbarlari ishlab chiqqan islohot loyihasida, jumladan, amir huzurida va joylarda xalq vakillari bo‘lishi, ma‘muriyat yaxshilanishi, u xalq vakilligi nazoratida bo‘lishi, amaldagi soliqlardan tashqari boshqa soliqlar bekor qilinishi, maktab va matbuot erkinligi, amirning eng mutaassib va johil amaldorlaridan ba‘zilarini almashtirish talablari ilgari surilgan edi.

7-aprelda amir Said Olimxon keng omma tazyiqi va Yosh buxoroliklarning islohiy talablari asosida Manifest chiqarishga majbur bo‘ladi. Unda amirlik tuzumining tub negizlariga daxl qilmagan holda mamlakatda bir qator demokratik o‘zgarishlar o‘tkazish ko‘zda tutilgandi. Soliqlarni tartibga solish, turli ijtimoiy tabaqalar vakillaridan iborat Majlis tashkil qilish, maorif, tibbiyot, sud tizimi faoliyatini yaxshilash, ma‘muriy boshqarish ishlarini takomillashtirish va boshqalar shular jumlasiga kirardi. Garchand amir manifesti Yosh buxoroliklar tomonidan ma‘qullanib kutib olingan bo‘lsa-da, biroq hukmron, qora kuchlar unga tish-tirnoqlari bilan qarshi turdilar. Ular namoyishga chiqqan islohot tarafdorlariga hujum qilib, poytaxtda qonli qirg‘inlar uyushtirdilar. Yosh buxoroliklarni ta‘qib qilish, ulardan o‘ch olish avjga mindi. Ularning ko‘plab namoyandalari qo‘shni Turkiston ASSRga bosh olib ketishga majbur bo‘ldi. Shu tariqa, amirlikda konservativ ruhdagi kuchlarning qo‘li baland keldi. Islohiy harakatlarning birinchi bosqichi muvaffaqiyatsiz yakun topdi.

1917-yil kuzida Rossiyada yuz bergan oktabr davlat to‘ntarishi va bolsheviklarning hokimiyatga kelishi Buxoroda ham aks sado berdi. Ayni vaqtda Buxoroga bevosita tutash rus aholi manzilgohlarida sovet tuzumi o‘rnatildi. Bu esa amirlikdagi voqealar rivojiga ta‘sir ko‘rsatmasdan qolmadi. Negaki, sotsia-

listik inqilob g'oyasini boshqalarga yoyishga intilgan bolsheviklar chegaradosh Buxoroni o'z mo'ljaliga olgan edilar. Shu bois Rossiya Federatsiyasi, qolaversa, sovet Turkistoni, uning mutasaddilari har bir vaziyatdan foydalanib, Buxoro ichki ishlariga aralashib, muxolafatchi kuchlarni qo'llab-quvvatlab, amirlik tuzumini qulatish harakatida bo'ldilar. Xususan, 1918-yil martida «Kolesov voqeasi» nomi bilan tarixga kirgan qonli voqea bunga yorqin misol bo'la oladi.

Turkiston avtonom sovet respublikasi hukumati raisi F. I. Kolesov suveren Buxoro davlatiga ochiq tazyiq o'tkazib, Yosh buxoroliklar talabini quvvatlagan bo'lib, 1918-yil 2-martida Kogon temiryo'li yoqalab qizil qo'shinlar kuchi bilan ochiq harbiy hujum uyushtirdi. G'azabga kelgan Buxoroning ko'pchilik aholisi o'z yurtini jon-jahdi bilan himoya qilib, bolsheviklar hamlasiga qarshi yalpi kurashga otlandi. Buning natijasida Kolesov hujumi tezlikda sharmandalarcha barbod bo'ldi. Bu esa amir va uning arkoni davlatiga barcha inqilobiy-demokratik kuchlardan qonli o'ch olishi uchun bahona bo'ldi. Ayniqsa, Yosh buxoroliklar ayovsiz qirg'in qilindi. Ularning ancha qismi yashirinishga yoxud muhojirlikka ketishga majbur bo'ldi. F.Xo'jayevning guvohlik berishicha, inqilobchi kuchlar ustidan uyushtirilgan ommaviy qirg'in-barot davomida 1,5 ming nafarga yaqin kishi halok bo'ldi.

Buxoroda mana shunday noxush fojiali holatning yuzaga kelishi va qancha minglab begunoh insonlar qonining behuda to'kilishiga avvalo bolsheviklarning buzg'unchilik siyosati sabab bo'ldi. Bu ham ularning uzoqqa mo'ljallangan yashirin maqsad va muddaolarini amalga oshirish yo'lida har qanday jirkanch va qabih ishlardan tap tortmasligiga yaqqol ishoradir.

**Buxoro Xalq Sovet
Respublikasining tash-
kil topishi**

1918-yilgi mart voqealari va amirlik hamda uning tevaragidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning borishi Buxoro davlatini chuqur tanazzulga duchor etdi. Rossiya shaharlariga yuborilgan ko'plab miqdordagi qimmatbaho mollar, mahsulotlar sotilmay omborxonalarda taxlanib qoldi. Buning evaziga Rossiyadan keltiriladigan mahsulotlar kelishi to'xtab qoldi. Buxoroning Rossiya bilan savdo-sotiq aloqalaridagi bu xil o'zgarishlar uning iqtisodiy hayotiga, aholi turmush darajasiga

salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu esa xalq norozilik harakatlarining kuchayishiga olib keldi. Amirning Rossiya Federatsiyasi va sovet Turkistoni tomonidan o'z davlatiga nisbatan tahdid va hujumi xavfi kuchayib borishiga javoban o'z harbiy qo'shinini tinmay ko'paytirishga urinishi ham aholi yelkasiga og'ir yuk bo'lib tushayotgandi. Shuningdek, amirlikning muxolafatchi va inqilobchi kuchlarga nisbatan shafqatsiz xatti-harakatlari ham siyosiy tanglikni kuchaytirayotgandi. Bundan esa qo'shni Turkistonning sovet mutasaddilari ustomonlik bilan foydalanishga urindilar. Ular Buxorodan son-sanoqsiz oqib kelgan inqilobiy va demokratik kayfiyatdagi kuchlarni ishga solib, ularning tashkilotlarining tuzilishiga yordam berib, moddiy va ma'naviy quvvatlab, «Buxoro inqilobi»ni tayyorlab bordilar.

Buxoroning ko'zga ko'ringan rahbarlari: F.Xo'jayev, U.Xo'jayev, Ota Xo'jayev, Qori Yo'ldosh Po'latov, M.Qulmuhamedov, A.Yoqubov, A. Muhitdinov, N. Husainov va boshqalarning inqilobiy faoliyati Moskva va Toshkentda ma'qullanib, ularning harakat dasturlari ishlab chiqilganligi boisi ham shundandir. Masalan, 1918-yil sentabrida Toshkentda Buxoroning muhojir inqilobchilari tomonidan Buxoro kompartiyasi va uning markaziy Qo'mitasi tuzilishi (uning raisi A. Yoqubov, o'rinbosari M. Qulmuhamedov) yoxud 1920-yil yanvarida Toshkentda F.Xo'jayev boshchiligida «Yosh buxorolik inqilobchilar partiyasi Turkiston Markaziy byurosi»ning tashkil etilishi, uning Turkkommissiya, RSFSR hukumati va RKP(b) MQ tomonidan e'tirof etilishi ham buning aniq ifodasidir.

Yosh buxoroliklar partiyasi ishlab chiqqan dasturda tez vaqt ichida feodal-despotik tuzumni tugatish, mamlakatda demokratik respublika tuzish va keng xalq ommasining tub manfaatlarini ko'zlab bir qancha ijtimoiy-demokratik o'zgarishlarni amalga oshirish vazifalari bayon etilgan edi.

Yosh buxoroliklar tashabbusi bilan 1920-yil iyundan Toshkentda chiqa boshlagan «Uchqun» gazetasida ham ilg'or demokratik g'oyalar ilgari surildi. Buxoro xalqini amirning mutlaq tuzumini ag'darib tashlash uchun faol kurashga da'vat etib borildi.

Gap Buxoro amirligini ag'darish, xalq hokimiyatchiligini

tashkil qilish, demokratik o'zgarishlar to'g'risida borar ekan, bunda sovet hukmdorlarining asl maqsadlari nimadan iborat edi? Ularning muddaolari mahalliy xalq kurashchilarini ishga solib, amirlikka qarshi harakatga safarbar etish edi. Faqat bugina emas, balki ularning tashabbusidan foydalanib, sovet qo'shini bilan Buxoroga ochiq hujum uyushtirish edi. Negaki, sovet tomoni ustomonlik bilan ishlab chiqqan rasmiy hujjatlar va yo'l-yo'riqlarda amir Buxorosiga qarshi kurash boshlash tashabbusi faqat mahalliy «inqilobchi» kuchlar tomonidan bo'lishi kerakligi alohida ta'kidlangandi.

Amirlik tuzumini ag'darib tashlash uchun tayyorgarlik ishlari sovet Turkistoni hukumati va uning Frunze boshliq Turkiston fronti qo'mondonligi tomonidan boshlab yuborilgandi. Chunonchi, 1920-yil iyun o'rtalaridayoq zamonaviy qurollaslahalar bilan qurollangan qizil qo'shinlar Buxoro chegaralariga keltirib qo'yilgandi. Ayni paytda Buxoroda qurolli qo'zg'olonni o'tkazish yuzasidan harbiy-inqilobiy byuro tashkil etildi. Uning tarkibiga Turkkommissiya vakillari M. Frunze, V. Kuybishev, TKP vakili N. To'raqulov, BKP Markaziy Qo'mitasi raisi N. Husainov, Yosh buxoroliklar partiyasi rahbari F. Xo'jayevlar kirgandilar. Hatto bo'lajak Buxoro Inqilobiy qo'mitasi va hukumati tarkiblari ham avvaldan tayyorlab qo'yilgandi. Shuning uchun ham Buxoro amirligining ag'darilishi aslida bolsheviklar zo'rvonligi va makkorona siyosatining yaqqol ifodasi bo'lgandi.

1920-yil 29-avgustda Chorjo'yda amir tuzumiga qarshi «xalq qo'zg'oloni» boshlanishi bilanoq, Beshim Sardor boshchiligidagi inqilobiy qo'mita avvaldan tuzilgan kelishuvga binoan darhol sovet hukumatiga murojaat qiladi. Bu sovet qo'shinining qo'zg'olonchi kuchlarni himoya qilib, Buxoroga qarshi urush harakatlarini boshlashiga bahona bo'ladi.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, sovet qo'shini ixtiyorida shu davrda 10 ming qizil askar, 40 ta to'p, 230 taga yaqin pulemyot, 10 ta zirhli avtomobil, 5 ta zirhli poyezd va 12 ta samolyot bor edi. Shuningdek, Turkiston fronti qo'shini bilan birga hujum harakatlarida 5 ming kishiga yaqin buxorolik «inqilobiy tuzilmalar» ham ishtirok etdilar.

Amir lashkari son jihatidan ko'p bo'lgani bilan (20 mingga yaqin) biroq uning qurollanish darajasi qizillar qo'shiniga nis-

Qizil qo‘shinlarning «Buxoro inqilobini yasash» borasida 1920-yil sentabri boshida Buxoroga yetkazgan mislsiz zarari oqibatlari.

batan ancha zaif holda edi. Hujumga tashlangan sovet qo‘shinlari amirlikning Chorjo‘y, Qarshi, Kitob, Shahrisabz va boshqa hududlarini egallab, Buxoro tomon siljib bordilar. Ayniqsa, bu bosqin natijasida Buxoro va uning ko‘p sonli aholisi mislsiz zarar ko‘rdi. Shahar bir necha kun davomida zamonaviy qurollardan o‘qqa tutildi, bombardimon qilindi. Uning ko‘plab noyob osoriatiqalari, tarixiy obidalari vayron etildi. Nihoyat, 1920-yil 2-sentabrda amir va uning lashkari yengilib, Buxoroni tark etadi. Shundan so‘ng shahar sovet bosqinchilari tomonidan egallanadi.

Garchand amirlik tuzumining ag‘darilishi uzoq davrlar davomida «xalq qo‘zg‘oloni» yo‘li bilan amalga oshirilgan, deb kelingan va son-sanoqsiz adabiyotlarda bitilgan bo‘lsa-da, biroq bunda sovet qo‘mondonligining to‘la harbiy kuchi hal qiluvchi rol o‘ynaganligi faktidir. Bu haqiqat istiqloq sharofati bilan milliy tariximizga haqqoniy, xolis yondashuv tufayli yuzaga chiqdi va e’tirof topdi. Buxoro qizil qo‘shinlar tomonidan egallangach, hokimiyat Butun Buxoro Muvaqqat Inqilobiy Qo‘mitasi qo‘liga o‘tdi.

1920-yil 14-sentabrda BKP MQ va Butun Buxoro Muvaqqat Inqilobiy Qo‘mitasining birlashgan majlisida A.Muhitdinov boshchiligida oliy qonun chiqaruvchi organ —

Butun Buxoro Inqilobiy Qo‘mitasi va F.Xo‘jayev raisligida Respublika hukumati — Xalq Nozirlar Kengashi tashkil qilindi. O‘sha yilning 6—8-oktabr kunlari xalq vakillarining I Butun Buxoro qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Unda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilgani to‘g‘risida qaror qabul qilindi.

1921-yil 4-martda Moskvada BXSР bilan RSFSR o‘rtasida ittifoq shartnomasi va iqtisodiy bitim imzolandi. Bu rasmiy hujjatlar asosida Buxoro davlatining sovet Rossiyasiga harbiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan har tomonlama bog‘liq bo‘lib qolganligi qonuniy belgilab qo‘yildi. Bu esa Rossiya Federatsiyasi va uning Turkistondagi vakolatli namoyandalariga Buxoro Xalq Respublikasining ichki ishlariga bevosita aralashish, u yerdagi o‘zgarishlarni nazoratga olish va uni aniq sotsialistik maqsadlar sari qaratish uchun keng imkoniyatlar ochib berdi.

Darhaqiqat, sun‘iy inqilob yasash yo‘li bilan xalqni «harakatga keltirib», amirlik tuzumini zo‘rlilik, kuch asosida ag‘darib, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilishiga erishgan sovet hokimiyati endilikda unga o‘zining sotsialistik g‘oyalari-yu tartib-qoidalarini bemalol tiqishtira olardi. Bu hol Buxoroning mustaqil, suveren davlat sifatida taraqqiy topishiga, xalqining asriy orzularining ro‘yobga chiqishiga, uning o‘ziga xoslik, milliylik xususiyatlarining bardavomligiga jiddiy to‘sqinlik tug‘dirardi, albatta. Shu bois Buxoro hukumatining mustaqil siyosat yuritishiga, qo‘shni mamlakatlar yoxud Turkiya, Germaniya singari uzoq xorijiy davlatlar bilan diplomatik va savdo-sotiq aloqalari o‘rnatish borasidagi sa‘y-harakatlariga izn berilmadi. Markazning S. Orjonikidze, Sh. Eliava, Y. Peters singari nufuzli emissarlari Buxoroga tez-tez yuborilib, Buxoro hukumati faoliyatini taftish qilish, uning yo‘l qo‘ygan xato, nuqsonlarini fosh qilish bilan shug‘ullandilar. Hatto RKP(b) MQ 1922-yil mayida «Turkiston—Buxoro ishlari haqida» qaror qabul qildi. Unda O‘rta Osiyoda, jumladan, Buxoroda jadallik bilan sotsialistik tuzumni mustahkamlash qat’iy uqtilrgan edi. Shuningdek, RKP(b) MQning 1923-yil 12-iyunda qabul qilgan Buxoro masalasiga doir maxsus qarori ham BXSРning ichki ishlariga qo‘pollik bilan aralashish edi. Negaki, bu qarorda Buxoroning rivojlanish jarayonini «sotsialistik iz»ga burib yuborish maqsadi ko‘zda tutilgandi. Buxoro xalqining tub mil-

liy manfaatlari yoʻlida fidoyilik bilan faoliyat yuritgan Abdurauf Fitrat, Moʻinjon Aminov, Ota Xoʻjayev, Sattor Xoʻjayev, Rahimjon Yusufzodalarning respublika hukumati tarkibidan chetlatilishi ham Moskva vakillarining talabi bilan amalga oshirilgan edi. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining asosiy rahbar tashkiloti — Buxoro Kompartiyasi RKP(b) MQning viloyat tashkiloti maqomida faoliyat yuritishga majbur edi. Respublika hududida sovetlarga qarshi kuchlarni bostirish bahonasi bilan toʻplangan son-sanoqsiz qizil askarlarning mutlaq koʻpchiligi chetdan keltirilgandi. Masalan, 1922-yilda mavjud 40 ming kishilik qizil armiya tarkibida buxoroliklar atigi 500 kishini tashkil etardi, xolos. Buxoro respublikasining 1921-yil sentabrida qabul qilingan Konstitutsiyasi ham RSFSR konstitutsiyasi andozasida tuzilgan edi.

Markaz tashabbusi bilan 1923-yil martida Oʻrta Osiyo Iqtisodiy Kengashining tuzilishi va uning tarkibiga Buxoroning ham jalb qilinishi, bu uning iqtisodiy mustaqilligining asta-sekin qoʻldan boy berilishiga sabab boʻldi. Hukmron Markaz tazyiqi asosida bu hududda qatʻiy tarzda sotsialistik oʻzgarishlar amalga oshirilib borildi. 1923-yilda qabul qilingan BXSRS Konstitutsiyasiga binoan mulkdorlar, savdogarlar, ruhoniylar saylov huquqidan mahrum etildi.

1924-yil sentabrida boʻlib oʻtgan 5-Butun Buxoro qurultoyi BXSRSni Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi deb eʼlon qildi. Nihoyat, 1924-yilda oʻtkazilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida uning hududlari Oʻzbekiston va Turkmaniston SSR tarkibiga qoʻshib yuborildi. Sovetlarning bu zoʻravonlik siyosati voila xalqining keyingi tarixiy qismatida asoratli iz qoldirdi. Shu bois tez orada boshlanib ketgan Buxoro mehnatkashlarining sovetlar tuzumi zoʻravonligiga qarshi harakati XX asrning 30-yillari oʻrtalariga qadar davom etdi.

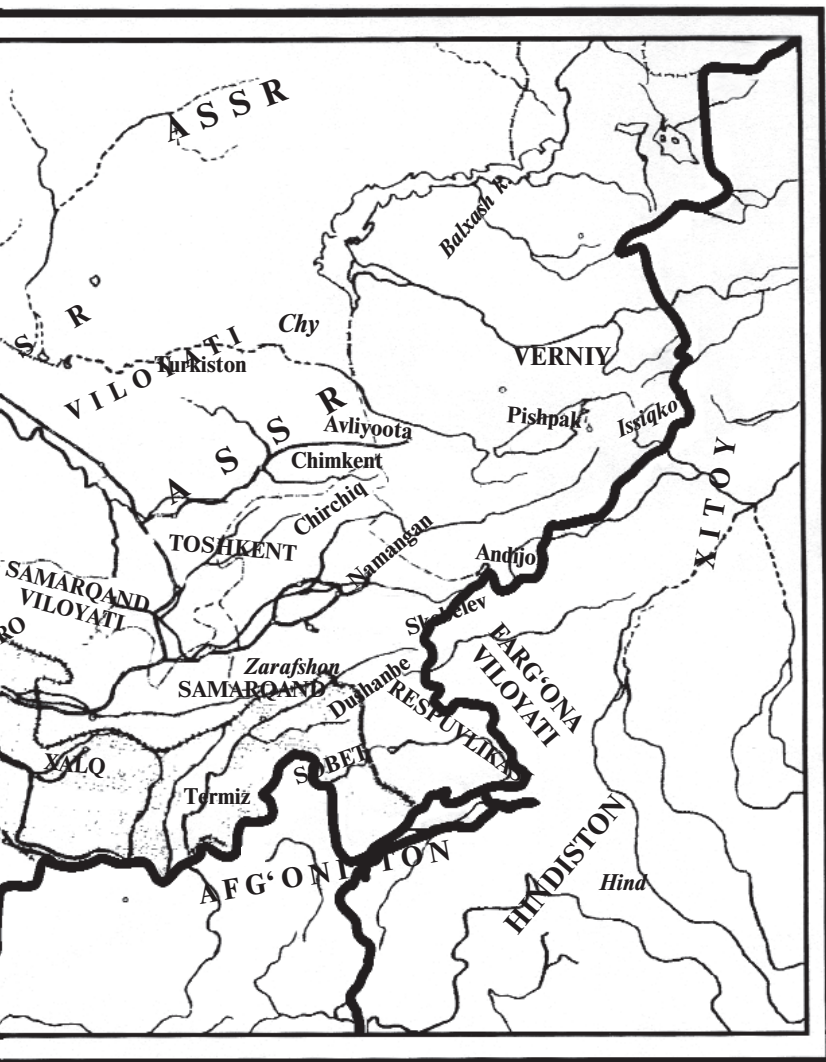
Savol va topshiriqlar

1. 1917-yil fevral inqilobiy oʻzgarishi davrida xonliklarda qanday ijtimoiy-siyosiy vaziyat hukm surayotgandi?
2. Xiva xonligida siyosiy ahvol qanday edi?
3. Yosh xivaliklar faoliyatiga oid nimalarni bilasiz?
4. Yosh xivaliklar tashkiloti rahbarlaridan kimlarni alohida ajratib koʻrsatsa boʻladi?

O'RTA OSIYO MILLIY-DABLAT CHEGARALANISHI

ARAFASIDA (1920-1924-YILLAR)

5. Junaidxon xonlik hukmdori bo'lib olganidan keyin nega xonlikdagi siyosiy tanglik jiddiy tus olib bordi?
  6. Xiva xonligi qay yo'sinda tugatildi?
  7. Buxoro amirligida vaziyat qanday edi?
  8. «Kolesov voqeasi» nima maqsadda tashkil etilgandi va u qanday oqibatlariga sabab bo'ldi?
  9. Yosh buxoroliklar faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
  10. Bolsheviklar va sovet hokimiyatining Buxoro ichki ishlariga aralashuvining kuchayishi sabablari nimada edi?
  11. Sovet Turkistoni harbiy qo'shinining Buxoroga bosqin uyushtirganini qanday baholash mumkin?
  12. Buxoro amirligi ag'darilgach qanday hokimiyat organlari tuzildi?
-
-

II b o b. 1920—1930-yillarda O'zbekiston

6-§. MILLIY SIYOSAT VA DAVLAT QURILISHI MASALALARI

Milliy siyosat

Bolsheviklar partiyasi bosh bo'lgan sovet hokimiyati Turkistonda uzoqqa mo'ljallangan o'z makkorona rejalarini amalga oshirishga kirishdi. Shu maqsadni ko'zlab u XX asrning 20-yillari boshlaridan bu zaminda mustamlakachilarga xos «orani buz, hokimlik qil» qabilidagi o'z milliy siyosatini hayotga izchil tatbiq etish yo'lini tutdi. Aslida sovetlarning milliy siyosati podsho Rossiyasining ko'p zamonlar bu yurtda yuritib kelgan shovinistik, ulug' davlatchilik siyosatidan mohiyat e'tibori bilan farq qilmasdi. Faqat uning shakli-shamoyili o'zgargandi, xolos.

Gap shundaki, Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida chekka o'lkalar xalqlari ochiq-oshkora tarzda kamsitilar, ularning insoniy qadr-qimmati, or-nomusi, asliy milliy qadriyatlarini tahqirlanar edi. Sovet mutasaddilari esa o'zlarining niqoblangan soxta ishlari, yolg'on-yashiq va'dalari va da'vatlari bilan mazlum millat kishilarini laqillatishga, o'z hukmlariga bo'ysundirishga, «yagona Turkiston uchun» kurash g'oyasini yo'qqa chiqarishga intildilar.

Turkiston xalqlari o'z milliy davlatchiligini tiklash va rivojlantirishga intildi. 1920-yil yanvarida bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasining V o'lka konferensiyasida Turkiston ASSR MIQ

raisi T. Risqulov soʻzga chiqib mushtarak Turkiston gʻoyasini ilgari suradi, asosan turkiy xalqlardan iborat Turkiston Avtonom Respublikasini Turk Sovet Respublikasi, Turkiston Kompartiyasini Turkiy xalqlar Kompartiyasi, deb oʻzgartirishni taklif qiladi. Bu takliflar oʻlka ijtimoiy-siyosiy hayotida, RKP(b) Markazqoʻmi, uning Siyosiy byurosi, sovet hokimiyati doiralarida turli bahslarga sabab boʻladi. Shu bois «Turkiston masalasi» bir necha bor Markazda, RKP(b) Markaziy Qoʻmitasi Siyosiy byurosining 1920-yil mart—iyun oylaridagi majlislarida muhokama qilindi. Garchand Markaz «Turkiston masalalari»ga yuzadan turib qiziqish bildirgan boʻlsa-da, biroq Turkistonga mustaqillik berishni oʻz oldiga maqsad qilib qoʻymagan edi. Shu zaylda masalaning yechimi choʻzila boradi.

1920-yil 13-iyunda T. Risqulov, N. Xoʻjayevlardan iborat Turkiston xalqlari delegatsiyasi oʻz amaliy takliflari bilan bevosita sovet hukumati rahbari V. I. Lenin qabulida boʻladi. Bu ular uchun soʻnggi umid va najot ilinji edi. Oqibat natijada shunday boʻldiki, na sovet hukumati rahbariyati va na bu masalani 1920-yil 29-iyulida koʻrgan RKP(b) Markazqoʻmi Siyosiy byurosi turkistonlik delegatsiya iltimosnomasiga ijobiy baho bera oldi. Buning aksincha, sovet hukumati va partiya rahbariyati oʻlkadagi vaziyatni tezlikda bartaraf etish uchun shoshilinch tarzda «RKP(b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari toʻgʻrisida» degan nom ostida bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish toʻgʻrisida»gi maxsus qarorda Turkistonda Umumrossiya Markaziy Ijroiya Qoʻmitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Soveti va RKP(b) Markaziy Qoʻmitasining doimiy vakolatxonasi boʻlishi kerakligi zarur, deb koʻrsatildi. Mazkur qaror oʻlka hayoti ustidan nazoratni kuchaytirish, sovet hokimiyati negizlarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Shunday qilib, oʻlka xalqlarining oʻz taqdirini oʻzi belgilash, oʻz milliy davlatchiligini oʻz xohishlaricha huquqiy asosda tashkil qilish borasidagi yana bir urinishi barham topdirildi. Oʻlka xalqlarining orzu-umidlarini roʻyobga chiqarishga muvaffaq boʻla olmagan Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qoʻmitasi raisi, taniqli arbob T. Risqulov tez orada oʻz lavozimidan isteʼfoga chiqishga majbur boʻladi. Gap shundaki, sovet Rossiyasi hukumati Turkistonning emin-erkin rivojlanish yoʻlidan ilgarilab borishini emas, balki uning doimiy oʻz nazoratlari ostida boʻlishini xohlardi. Oʻlkaning mehnatsevar, jafokash xalqi, uning boyliklari, tabiiy va mineral

resurslari Markaz foydasiga ishlashi, xizmat qilishi ularning birdan bir muddaolari edi. Hukmron Markaz tashabbusi bilan tashkil etilgan Turkkommissiya, Oʻrta Osiyo Byurosi, Oʻrta Osiyo Iqtisodiy Kengashi singari nufuzli organlarning oʻlka hayotining barcha jabhalarini oʻz nazoratiga olishi, oʻz iznlariga boʻysindirish borasida harakat etib kelganligi boisi ham mana shundadir.

Maʼlumki, bolsheviklar boshliq sovetlar hokimiyati barcha usul va gʻoyaviy taʼsir vositalarini ishga solib, mazlum millatlarni yagona bir qizil saltanat tarkibiga birlashtirish, shu asosda qudratli ittifoq davlatini barpo etishni oʻz oldilariga bosh maqsad qilib qoʻydilar. Podsho Rossiyasining mustamlakachilik siyosatini boshqacha shakl va koʻrinishlarda ustomonlik bilan davom ettirgan makkor sovet rejimi sovet respublikalari ittifoqini tuzishga, ularni RSFSR atrofiga jipslashtirishga asosiy eʼtibor qaratdi. Bunda yosh sovet respublikalarining Birinchi jahon urushi (1914—1918-yillar) va Fuqarolar urushi oqibatlari, oʻz milliy davlatchiligi va iqtisodiy-ijtimoiy hayotini qurish, xoʻjalik ishlarini tashkil etish, kadrlar masalasi, oʻz hududiy yaxlitligini saqlash kabi ayrim vaqtinchalik qiyinchiliklarga duch kelganligi bolsheviklarga qoʻl keldi. Shu bilan birgalikda RSFSR hukumati tomonidan 1918—1922-yillarda yangi sovet respublikalariga diplomatik, siyosiy-iqtisodiy, harbiy, moliyaviy taʼsir oʻtkazildi. Bu jarayonga bolsheviklar boshchilik qildilar.

Garchi boʻljak Ittifoq sovet respublikalarining doʻstlik va tenglikka asoslangan ixtiyoriy ittifoqi boʻladi deyilsa-da, biroq uzoqni koʻra biladigan respublikalarning bir qator rahbarlari bunga qarshi edilar. Masalan, Ukraina Kompartiyasi Markaziy Qoʻmitasi kotiblari X.G.Rakovskiy va D. L. Pyatakov yagona ittifoq davlati gʻoyasiga qarshi chiqib, umumittifoq hokimiyat organlari boʻlmagan «konfederatsiya» tuzishni yoqlab chiqdilar. Gruzin milliy ziyolilari ham yangi ittifoq tuzish gʻoyasini qoʻllamadilar. Bir necha bor RKP(b) Markaziy Qoʻmitasi Siyosiy byurosida, partiyaning syezdlari va plenumlarida, shuningdek, sovet tashkilotlarida bu masala keng muhokama qilindi. Muhokamalarda, jumladan, sovet hukumati arboblardan biri I. Stalin «avtonomlashtirish» gʻoyasini ilgari surdi. Unga koʻra, sovet respublikalari muxtor (avtonom) respublika maqomi bilan RSFSR tarkibiga kirishlari kerak degan gʻoya ilgari surilgan edi. Tabiiyki, bunday taklifga milliy respublikalar xohish bildirmasliklari ham mumkin edi. Bu xavfni anglagan Lenin yangi ittifoq RSFSRdan yuqori boʻladi va unga RSFSR ham boshqa milliy respublikalar kabi teng maqom va huquqlar bilan

kiradi, degan fikrni bildirdi. Bu sovetlarning yana bir o'ziga xos hiylasi edi.

Nihoyat, RKP(b) rahbarligida joylarda uzoq vaqt olib borilgan tashviqot-targ'ibot ishlari va ko'rsatilgan tazyiqlar o'z natijasini berdi. Ukraina, Belorussiya, Zakavkazy Federatsiyasi Kompartiyalari, bu respublikalarning sovetlar syezdlari RKP(b) Markazqo'mining «SSSRni tuzish to'g'risida»gi takliflarini qo'llab-quvvatlashlarini bayon qildilar.

1922-yil 26-dekabrda Sovetlarning Butun Rossiya X syezdi sovet respublikalarini yagona sovet davlatiga birlashtirishni zarur deb topdi. Syezd o'zi saylagan delegatsiyasiga USSR, BSSR va ZSFSR delegatsiyalari bilan birgalikda Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqini tashkil etish to'g'risidagi Deklaratsiya loyihasini ishlab chiqish va Ittifoq shartnomasini tayyorlashni topshirdi.

1922-yil 29-dekabrda Moskvada to'rt respublika vakolatli delegatsiyalarining konferensiyasi bo'lib o'tadi. Konferensiya SSSRni tuzish to'g'risida RKP(b) Markaziy Qo'mitasi plenumi tasdiqlagan Deklaratsiya va Shartnoma loyihasini muhokama qilib, uni ma'qullaydi. 30-dekabrda uni to'rt respublikalarning vakolatli delegatsiyalari imzolaydilar.

1922-yil 30-dekabrda Moskvada Butunittifoq Sovetlarining I syezdi SSSRni tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya loyihasini ko'rib chiqib, Deklaratsiya va Ittifoq Shartnomasini tasdiqlaydi.

Syezd yangi ittifoq — SSSRning yuqori hokimiyat organlari — Markaziy Ijroiya Qo'mitasini va hukumatini tuzdi. SSSR MIQ Raislari etib, RSFSR dan M.I.Kalinin, Ukrainadan G.I. Petrovskiy, Belorussiyadan A. G. Chervyakov, ZSFSRdan N. N. Narimanovlar saylandi. V. I. Lenin SSSR Xalq Komissarlari Soveti raisi etib tasdiqlandi.

Shunday qilib, oktabr to'ntarishidan 5 yil o'tgandan keyin 1922-yil 30-dekabrda SSSR tuzildi. Uning ta'sischiylari RSFSR, BSSR, USSR, ZSFSR hukumatlari bo'ldilar. Keyinchalik uning tarkibi kengayib bordi. XX asrning 30—40-yillari boshlariga kelib bu ittifoq davlati tarkibi yangi respublikalar hisobiga kengayib, u son jihatidan 15 taga yetkazildi. Shunday qilib yer yuzi hududining 1/6 qismini egallagan sovetlar saltanati vujudga keldi.

Bu ittifoqqa asos solgan barcha dasturilamal hujjatlarda tenglik, birodarlik tushunchalari aks ettirilsa-da, biroq amalda u hukmron Markaz uchun butun-butun xalqlarning taqdir-qismati, inonixtiyorini tamomila o'z tasarrufiga bo'ysundirishga xizmat qilgan

O'RTA OSIYO MILLIY-DAVLAT

CHEGARALANISHI (1924-1929-YILLAR)

tuzoq rolini o‘tab keldi. Negaki, bu ittifoq uning tarkibiga kiritilgan har bir milliy respublikaning amaldagi mustaqilligini barham toptirdi, emin-erkin rivojlanishiga g‘ov soldi. Bunday og‘ir ayanchli qismatni O‘zbekiston va uning jabrdiyda xalqi ham o‘z boshidan kechirdi.

Milliy-hududiy chegaralanish va uning oqibatlari

Ma'lumki, O'rta Osiyo hududida qadim-qadimdan tili, dini, tarixi, madaniyati, an'analari bir-biriga juda yaqin va mushtarak qardosh va qondosh xalqlar yashab kelganlar. Bu yerda istiqomat qilgan o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlarning xo'jalik hayoti, turmush tarzi, udumlari ham o'xshash bo'lib, shu muqaddas ona zaminni o'zlarining asl Vatanlari deb bilganlar. «Biz ildizi, tomirlari bir xil xalqmiz», degan g'oya azaldan avloddan avlodga o'tib keladi. Bu g'oya doimo hudud yaxlitligi, birligiga xavf tug'ulganda kuchli, yengilmas tushunchaga aylangan, xalqlarning bir-biridan ajralib, uzoqlashib ketishiga yo'l qo'ymagan. Ular hamisha bir-birlariga og'a-ini, quda-anda bo'lganlar. Yurtboshimiz Islom Karimov ta'kidlaganlaridek, **«Bizning ota-bobolarimiz ham, momolarimiz ham bir»**.

Biroq, afsuslar bo'lsinki, pixini yorgan sovet hokimiyati arboblari qondosh va jondosh, tarixan bir yagona hududda yashab kelgan birodar xalqlarni bir-biridan ajratib tashlash, ularning birlashib davlat tuzishlariga izn bermaslik uchun butun choralarni ishga solib borganlar. Bundan kuzatilgan bosh maqsad — o'lka xalqlarining birlashuviga, o'z istiqbolini va istiqbolini birgalikda bunyod etishiga yo'l qo'ymaslik va shu asosda Markazning bu yerdagi hukmronligiga, sotsialistik qayta qurish jarayonining avj olishiga keng maydon yaratish edi. Shu maqsadda Turkistonni milliy o'ziga xoslik, til birligi asosida bo'lib tashlash g'oyasi ilgari surildi.

Markazning hukmronlik irodasini bajarishga da'vat etilgan Turkiston ishlari bo'yicha maxsus komissiya — Turkkomissiya zimmasiga o'lkada milliy-hududiy chegaralanishni o'tkazish va shu asosda bu hududda bir qator sovet respublikalarini tashkil qilish vazifasi yuklangan edi. RKP(b) Markazqo'mi kotibi Y. E. Rudzutak bu sohaga bosh mutasaddi etib belgilangan edi. Markaz mo'ljallayotgan milliy siyosat mazmuni, mohiyatidan xabardor bo'lgan Turkistonning ilg'or ziyolilari uzoqni ko'ra bilgan donishmand arboblari o'lka birligi, yaxlitligini, uning qardosh xalqlari jipsligini

zo‘r berib himoya qilishga urindilar. Biroq o‘lka jilovini qo‘lda mahkam tutgan bolshevik mutasaddilar ularning haqqoniy fikrlarini hisobga olmadilar. Bugina emas, yagona va mustaqil Turkiston g‘oyasi uchun kurashgan vatanparvar kuchlar, milliy ziyolilar millatchilikda, turkparastlikda, islomparastlikda va sovet hokimiyatiga qarshilikda ayblandilar va qoralandilar.

Shunday qilib, O‘rta Osiyoni milliy-hududiy jihatdan alohida respublikalarga bo‘lib tashlash masalasi bir necha bor Markazda, Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalarida, ularning Kompartiyalari plenumlarida, shuningdek, ularning faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi organ — RKP(b) MQ O‘rta Osiyo byurosi plenumlarida muhokama etilib mahalliy xalqqa ta‘sir va tazyiqlar o‘tkazib borildi.

Milliy-hududiy chegaralanish masalasi 1924-yil 5-aprelda RKP(b) MQ Siyosiy byurosida, 11-mayda RKP(b) MQ O‘rta Osiyo byurosi komissiyasida ko‘rib chiqildi. Unda O‘rta Osiyo respublikalarida milliy chegaralanish loyihasini tayyorlovchi maxsus komissiya tuzildi. Loyiha RKP(b) MQ O‘rta Osiyo byurosining 1924-yil 2-iyundagi yig‘ilishida muhokama etilib, asosan ma‘qullandi.

Bundan norozi bo‘lgan mahalliy aholi vakillari, xususan, Xorazm respublikasining bir guruh mas‘ul xodimlari, chunonchi, XKP MQ kotibi Odinayev, ichki ishlar noziri Abdusalomov, Yoqubov, Turkiston va Buxoro vakillari: Sultonbek Xo‘janov, Sanjar Asfandiyorov va boshqalar yagona Turkistonni bo‘lib tashlash maqsadga muvofiq emas, deb e‘tiroz bildirdilar. Ular Turkiston xalqlari birligini saqlab qolishga qaratilgan «O‘rta Osiyo federatsiyasini tuzish to‘g‘risida» taklif kiritdilar. Shuningdek, 1924-yil 8-mayda RKP(b) Markaziy Qo‘mitasiga «Xorazmda milliy masalani hal etish to‘g‘risida xat» kelib tushadi. Bu xatda ham Xorazm respublikasini bo‘lib yuborish maqsadga muvofiq emas, deyilgan edi. Biroq mahalliy xalqlarning talab va takliflari inobatga olinmadi. Aksincha, 1924-yil 12-iyunda RKP(b) MQ Siyosiy byurosi «O‘rta Osiyo respublikalarini milliy chegaralash to‘g‘risida»gi masalaga yana qaytib, uni o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Munozaralar tobora qizib borganligi sababli vaqtincha Xorazm respublikasida milliy-hududiy chegaralanishni to‘xtatib turishga qaror qilindi. Bu borada Xorazm Kompartiyasi va hukumati rahbarlariga har tomonlama ta‘sir o‘tkazib borildi. Ularning ko‘pchiligi vazifasidan olinadi, qolganlari partiya qaroriga

qo‘shilishga majbur bo‘ladi. Oqibatda 1924-yil 26-iyunda Xorazm respublikasi rahbarlari Xorazm uchun ham milliy chegaralanishning zarurligini «e’tirof» etadilar. Shundan so‘ng, 1924-yil 15-iyulda O‘rta Osiyo byurosi milliy chegaralanish loyihasini tayyorlash va 1924-yil oktabr oyida uni o‘tkazish zarur, degan qat’iy xulosaga keldi. Shu maqsadda maxsus Markaziy hududiy komissiya tuzilib, joylarda tashviqot-targ‘ibot ishlari kuchaytirib yuboriladi. Komissiya 1924-yil sentabr oyi boshlarida o‘z ishini asosan tugalaydi.

1924-yil 25-sentabrda RKP(b) MQ Siyosiy byurosi, 9- va 11-oktabrda RKP(b) Markaziy Qo‘mitasi bu masalani ko‘rib chiqib, milliy chegaralanishni rasmiylashtirishni maqsadga muvofiq deb topdi va qaror qabul qildi. Bu qaror 14-oktabrda SSSR Butunittifoq Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi (BMIQ) tomonidan ham ma’qullanadi. Shu tariqa, sovet hukumati, RKP(b) MQ va uning joylardagi mahalliy tashkilotlarining 1920—1924-yillar davomida O‘rta Osiyoda olib borgan, xalqqa yolg‘on va’dalar berishni ko‘zda tutgan «Lenincha milliy siyosat»ni hayotga tatbiq etish bobidagi amaliy ishlari yakun topdi. Buning orqasida o‘lkaning tarixan tarkib topgan o‘ziga xos milliy xususiyatlari, hududiy yaxlitligi zavol topdi. Uning hududlarini kichik-kichik milliy bo‘laklarga bo‘lish ishlari yakuniga 1924-yil 24-oktabrda RKP(b) MQ plenumi so‘nggi nuqta qo‘ydi. Nihoyat, 1924-yilning 27-oktabrida bo‘lib o‘tgan SSSR BMIQ II sessiyasi O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish o‘tkazish tadbirlarini to‘la ma’qulladi.

Shunday qilib, hukmron Markaz zo‘ravonlarining bir necha yillik sa‘y-harakatlari orqasida O‘rta Osiyoning siyosiy jo‘g‘rofiyasi sun’iy ravishda o‘zgartirildi. Bu hududdagi ko‘p asrlik milliy davlatchilik tarixi an‘analariga chek qo‘yildi. Buning yorqin ifodasi xususan Buxoro va Xorazm davlatlarining zo‘ravonlik yo‘li bilan tugatilganligida namoyon bo‘ldi. O‘rta Osiyo hududida shu davrga qadar hukm surib kelgan uch davlat: Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalari o‘rnida endilikda O‘zbekiston SSR, Turkmaniston SSR, shuningdek, O‘zbekiston SSR tarkibida Tojikiston ASSR tuzildi. Qirg‘izlar yashagan hududlar Qoraqirg‘iz (Qirg‘iziston) muxtor viloyatiga birlashtirilib RSFSR tarkibiga, Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari Qozog‘iston ASSR ixtiyoriga berildi. Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlar Qoraqalpoq muxtor viloyatiga birlashtirilib Qozog‘iston ASSR tarkibiga kiritildi. O‘lkada beshta milliy davlat birlashmalari tashkil etildi. Nati-

jada, yagona Turkiston xalqlari bir-biridan sun'iy ravishda uzoq-lashtirildi. Bu hol sovetlarga o'lkada o'z hokimiyatini mustahkam-lash uchun katta imkoniyatlar yaratib berdi.

O'zbekiston SSR-ning tashkil etilishi

Milliy chegaralanish natijasida O'zbekiston SSR tashkil etildi. Uning tarkibiga quyidagi hududlar kiritildi:

— Turkiston ASSR dan 9 ta uyezd, 133 tuman va 7 qishloq okrugi;

— Buxoro respublikasining 9 ta viloyati;

— Xorazm respublikasining 23 ta tumani.

O'zbekiston SSR tashkil etilgan paytda uning hududi 312394 kv. km ni, aholisi 4 mln 447 ming 55 kishini tashkil etar edi. 1926-yil ma'lumotlari bo'yicha, milliy tarkibiga ko'ra aholining 74,2 foizini o'zbeklar, qolganlarini esa boshqa millatlar tashkil etar edi.

O'zbekiston SSRning poytaxti 1925-yil aprelda Samarqand qilib belgilandi. 1930-yil oxirida poytaxt Toshkentga ko'chirildi. O'zbekiston SSR hududida butun hokimiyat O'zbekiston SSR sovetlarining ta'sis qurultoyiga qadar Muvaqqat Inqilobiy qo'mita ixtiyoriga berildi. Buxoro Respublikasi hukumati raisi, taniqli davlat arbobi Fayzulla Xo'jayev O'zbekiston SSR Inqilobiy qo'mitasi raisi qilib tasdiqlandi.

1924-yil 5-dekabrda Inqilobiy qo'mita butun O'zbekiston xalqiga murojaat qilib, O'zbekiston SSR tuzilganligini, uning tarkibiga Tojikiston ASSR kirganligini ma'lum qildi.

Milliy chegaralanish bilan bir vaqtda iqtisodiy bo'linish ham o'tkazildi. Turkiston, Buxoro, Xorazm respublikalariga tegishli barcha boyliklar yangi milliy respublikalar o'rtasida qayta taqsimlandi. Bu ishlar sovet hukumati tomonidan maxsus tuzilgan O'rta Osiyo tugatish komissiyasi boshchiligida amalga oshirildi.

1925-yil 13-fevralda Buxorodagi Xalq uyida Umum O'zbek sovetlarining birinchi qurultoyi ochildi. Qurultoy «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi to'g'risidagi Deklaratsiya»ni qabul qildi. Qurultoyda davlat hokimiyati oliy organlari tuzilganligi rasmiylashtirildi. O'zbekiston SSR Sovetlari Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Raisi lavozimiga farg'onalik dehqon, «Qo'shchi» uyushmasi rahbarlaridan biri Yo'ldosh Oxunboboyev saylandi. O'zbekiston SSR hukumati — Xalq Komissarlari Kengashi Raisi lavozimiga Fayzulla Xo'jayev tasdiqlandi. Milliy chegaralanish davrida O'rta Osiyoda faoliyat ko'rsatib kelgan partiya, komsomol va xo'jalik tashkilotlarida ham bir qator tashkiliy o'zgarishlar amal-

ga oshirildi. Turkiston, Buxoro va Xorazm Kommunistik partiyalari, komsomol va xo'jalik tashkilotlari, kasaba uyushmalari qayta tashkil etildi.

O'zbekiston Kompartiyasining 1925-yil 6—12-fevral kunlari Buxoroda bo'lib o'tgan 1-ta'sis syezdida O'zbekiston Kommunistik (bolsheviklar) partiyasi tashkiliy jihatdan rasmiylashdi. Uning Markaziy Qo'mitasi saylandi. V. I. Ivanov va Akmal Ikromov (1927-yildan birinchi kotib) Markaziy Qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar. Shu yili O'zbekiston komsomoli (O'z LKSM), respublika kasaba uyushmalari, uning rahbar organlari ham tuzildi. Ular respublikada Markaz va sovet hokimiyatining tayanch organlari bo'lib qoldilar.

Sovet hukumati O'zbekistonda o'zining rasmiy partiya, sovet, komsomol va xo'jalik tashkilotlarini tuzib, asta-sekin siyosiy va iqtisodiy tayanchini mustahkamlab bordi. Bu esa unga O'zbekistonda keng miqyosda bolshevistik siyosat yuritish imkoniyatini berdi. Shu tariqa sovetlar butun choralar bilan O'zbekistonda o'z hokimiyatini mustahkamlashda davom etdi.

1925-yil may oyida O'zbekiston SSSR tarkibiga kiritildi. SSSR Konstitutsiyasi, uning asosiy qonun-qoidalari O'zbekiston SSR hududida bevosita ishlaydigan bo'ldi. 1927-yilda qabul qilingan O'zbekiston SSRning birinchi va 1937-yilda qabul qilingan ikkinchi Konstitutsiyasi ham amalda SSSR Konstitutsiyasining ko'chirma nusxasi edi. Chunki O'zbekiston qog'ozdagi «suveren» respublika bo'lib, amalda Markazga tobe va qaram bir o'lka edi, xolos. U o'z xalqining milliy manfaatlariga oid biror-bir dolzarb, hayotiy ahamiyatga molik masalani Ittifoq hukumatidan xoli ravishda mustaqil hal eta olmasdi. Bunga uning haddi sig'masdi. Binobarin, respublikaning ichki va tashqi siyosatiga daxldor barcha masalalar faqat hukmron Markaz xohish-irodasi bilangina hal etilardi. Hatto O'zbekistonning ma'muriy-hududiy tuzilishiga oid masalalar ham ittifoq hukumati tasarrufida edi. Masalan, O'zbekiston xalqi, uning hukumati roziligini so'ramasdan 1929-yilda Tojikiston ASSR O'zbekiston SSR tarkibidan chiqarilib, Tojikiston Sovet Sotsialistik Respublikasiga aylantirildi hamda SSSRga qabul qilindi.

Shunday qilib, qog'ozda suveren respublika sifatida shakllantirilib, hukmron sovet imperiyasi tarkibiga kiritilgan O'zbekiston SSR amalda Markazga to'la bo'ysunuvchi, arzon xomashyo mahsulotlari yetkazib beruvchi bir chekka o'lka bo'lib qolaverdi.

Savol va topshiriqlar

1. XX asrning 20-yillarida sovet hokimiyatining chekka o'lkalar xalqlariga nisbatan yuritgan milliy siyosatining mohiyati nimada edi?
2. Sovet hukumatining milliy masala bobida soxta da'vatlar, shiorlarni ilgari surishdan ko'zlagan maqsadlari qanday edi?
3. Nima sababdan Turkiston xalqlariga mustaqillik berilmadi?
4. Kompartiya va sovet hukumati SSSRni tuzishdan o'z oldiga qanday maqsadlarni qo'ygan edi?
5. SSSR qachon va qanday sharoitda tuzildi?
6. SSSR tuzilishining asl mazmun-mohiyati nimadan iborat bo'lgan?
7. Sovetlarning O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishni o'tkazishdan asosiy maqsadi nima edi?
8. XX asrning 20-yillari o'rtalariga kelib O'rta Osiyoning siyosiy xaritasida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
9. O'zbekiston SSRning tuzilishi uning xalqi hayotida qanday o'zgarishlarni yuzaga keltirdi?
10. O'zbekiston SSRning ma'muriy-hududiy tuzilishi haqida so'zlab bering.

7-§. IQTISODIY SIYOSAT, YER-SUV ISLOHOTLARI. SANOATLASHTIRISH SIYOSATI VA UNING MUSTAMLAKACHILIK MOHIYATI

Turkistonda yangi iqtisodiy siyosat

XX asrning 20-yillari boshlariga kelganda o'lka hayoti, yerli aholining maishiy turmush tarzi nochor ahvolda edi.

Birinchi jahon urushining og'ir asoratlari, yangi sovet tuzumini o'rnatishda bolshevik hukmdorlarning mahalliy aholiga nisbatan qo'llagan zo'rlik, bedodlik siyosati har qadamda ko'zga tashlanib turardi.

Buning ustiga sovet rejimi tomonidan ishlab chiqilib, hayotga zo'rlik va zudlik bilan joriy etilgan oziq-ovqat razvyorstkasi va u bilan uyg'unlashgan harbiy kommunizm siyosati o'lka xalqlari hayotini yana ham mushkul ahvolga solib qo'ydi. Sovet hokimiyatini saqlab qolish maqsadida amalga oshirilgan bu favqulodda siyosat aholining bor-budini tortib olib, uning erki, tashabbusi, mustaqilligini qat'iy cheklab, savdo, bozor munosabatlariga izn bermay, oqibatda bu yerdagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatning yana ham murakkablashib borishiga sabab bo'ldi.

Vaziyat sovet hokimiyati yo'l boshchilari oldiga ahvolni o'nglash, tang vaziyatdan chiqish va xo'jalik siyosatining yangi va-

zifalarini belgilashni ko'ndalang qilib qo'ydi. Modomiki, sovet hokimiyati butun mamlakatdagi vaziyatni o'z tasarrufiga olib, nisbatan tinch xo'jalik yuritish pallasiga kirgan ekan, bunda iqtisodiy siyosatning davr talabiga javob beradigan yangi yo'nalishlarini ishlab chiqishi hayotiy zaruriyat bo'lib qolgandi. Bu vazifalar 1921-yil mart oyida bo'lib o'tgan RKP(b) X syezdi belgilab bergan yangi iqtisodiy siyosat (YIS)da o'z ifodasini topdi. Bu siyosatning muhim bo'g'inlari oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish, savdo-sotiqni erkinlashtirish, sanoatda, xizmat ko'rsatish va mayda hunarmandchilik sohalarida xususiy tadbirkorlikka ruxsat etish, bozorni tartibga solish mexanizmlaridan foydalanish, ijaraga olish va yollanma mehnatning cheklanishini bekor qilishdan iborat bo'ldi.

Eng muhimi, bu siyosat shahar bilan qishloq o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni izga solishga, yangi hokimiyatning tayanch negizi hisoblangan ishchilar bilan dehqonlar sinfi o'rtasidagi ittifoqni, iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilardi. Yangi iqtisodiy siyosatning bosh maqsadlaridan biri — bu dehqon xo'jaligini oyoqqa turg'izish, uni rivojlantirish edi. Negaki, busiz sanoatni ham, xalq xo'jaligining boshqa sohalarini ham yuksaltirib, yetarli xomashyo bazasini yaratib bo'lmasdi. Oziq-ovqat solig'i talabiga ko'ra ekish mavsumi oldidan yakka dehqon xo'jaligi bilan davlat o'rtasida mahsulot yetkazib berish majburiyati to'g'risida alohida-alohida shartnoma tuziladigan bo'ldi. Bu shartnoma yil oxirigacha, ya'ni hosil olingunga qadar o'zgarmas edi. Bu esa dehqonlarni yerdan ko'proq hosil olish uchun astoydil mehnat qilishga undardi. Xullas, yangi iqtisodiy siyosat dehqonning o'z mehnatidan manfaatdor bo'lishini tayin qildi. Endilikda dehqonning ortiqcha g'allasi tortib olinmaydigan bo'ldi, bugina emas, dehqonga o'zi yetishtirgan oshiqcha mahsulotni bozorda erkin sotish huquqi berildi. Oshiqcha mahsulot deganda dehqonning davlat buyurtma topshiriq-rejasida belgilangan hajmdagi mahsulotni topshirgandan keyin ortib qolgan qismi tushuniladi. Shuningdek, narx-navo tartibga solindi. Ayrim sanoat korxonalarini ham ma'lum cheklashlar asosida o'zlarining avvalgi sobiq egalari qaytarib berildi.

Yangi iqtisodiy siyosat Turkiston uchun bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega edi. Birinchidan, Turkiston chekka, asosan qishloq xo'jaligi o'lkasi edi. Demak, bu yerda zamonaviy qishloq xo'jaligi va sanoatni yangidan barpo etish kerak edi. Ikkinchidan, o'lkada milliy ishchilar sinflini shakllantirish zarur edi.

Uchinchidan, Turkiston ko'p millatli o'lka bo'lib, yangi iqtisodiy siyosatga o'tishda yerli xalqlarning qadriyatleri, an'analari, urf-odatleri xususiyatlerini hisobga olish kerak bo'lardi. Ammo RKP(b) va sovet hukumati Turkistonda yangi iqtisodiy siyosatni joriy etishda o'z manfaatlaridan kelib chiqib ish yuritdilar.

1921-yil 20-aprelda Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi oziq-ovqat, yem-xashak va xomashyo razvyorstkasini mahsulot solig'i bilan almashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Unda 1921—1922-yillar uchun soliq miqdori belgilandi. Achinarlisi shundaki, Turkiston mehnatkashlaridan olinadigan soliq markaziy rayonlardan farqli o'laroq soliq hajmi, miqdori ekin ishlari oldidan emas, balki yil yakunida, hosil ko'tarish chog'ida yig'ib olinardi. Bu esa dehqon mehnatining kamsitilishiga sabab bo'lardi.

Bundan tashqari, sovet hukumati o'lkada birinchi navbatda o'zi uchun zarur bo'lgan tarmoqlarni, chunonchi, paxta, qand lavlagi, tamaki va boshqa texnik ekinlarni rivojlantirishga alohida e'tiborni qaratdi. Yordam ko'rsatish bahonasida 300000 dan ortiq ishchi va dehqon oilalari Rossiya markaziy rayonlaridan Turkistonga keltirilib joylashtirildi. Buning ustiga o'lkada ahvol og'ir bo'lishiga qaramasdan 1921-yil kuzida bu yerdan Moskva va boshqa shaharlarga 300 ming puddan ko'proq g'alla mahsulotlari olib ketildi. Shunga qaramay, o'lka mehnatkashlari fidokorona mehnat qildilar. Ularning, biroz bo'lsa-da, hayotga ishonchi uyg'ona boshladi. Chunki, sovet hokimiyati cheklangan holda bo'lsa-da, o'lkada xususiy mulkchilik va xususiy tadbirkorlikka erkinlik bergan edi.

Yangi iqtisodiy siyosat asosida sanoatni xo'jalik hisobiga o'tkazish jarayoni amalga oshirib borildi. Bu esa sanoat korxonalari ishlab chiqarishining biroz bo'lsa-da, jonlanishiga olib keldi. Mayda va o'rta sanoat korxonalari, yirik kooperativ tashkilotlar va ularning birlashmalari tadbirkorlarga ijaraga berildi, o'lkada yangi sanoat korxonalari, temiryo'llar qurildi. Xilkovo sement zavodi, Farg'ona pillakashlik fabrikasi, Qizilqiya, Xilkovo temiryo'l shoxobchalari shular jumlasidandir.

O'lkada, ayniqsa, paxtachilik va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan paxta tozalash korxonalari tez sur'atda o'sdi. Bu Markaz to'qimachilik sanoatining o'zbek paxtasiga talab-ehtiyoji ortib borayotganiga ko'p jihatdan bog'liq edi.

Natijada paxta ekiladigan maydonlar 1924-yilda 1921-yilga nisbatan 3 barobar ko'paydi. Ishlab turgan sanoat korxonalari soni 144

taga yetdi. Birgina paxta tozalash sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish 1923-yildagi 23,9 mln soʻmlikdan 1924-yilda 57,8 mln soʻmga yetdi. Bundan koʻrinadiki, yangi iqtisodiy siyosat asosida Turkiston sanoati tiklanib, sezilarli darajada rivojlangan boshladi.

Biroq partiya va sovet hukumati yangi iqtisodiy siyosat Turkistonda sinfiy kurashning keskinlashuviga olib kelmoqda, mahalliy boylar, milliy burjuaziya qoldiqlari, yirik savdogarlar, musulmon ruhoniylari va boshqa ekspluatator unsurlar jonlanmoqda, deb ularga qarshi mafkuraviy tashviqot va targʻibot ishlarini kuchaytirib yubordi.

Bu hol asta-sekinlik bilan oʻlkada yangi iqtisodiy siyosat yoʻlidan chekinishga olib keldi. Dehqonga berilgan imtiyozlar qaytarib olindi. Ular qishloq xoʻjalik artellariga birlashtirila boshlandi. Sanoatni milliyashtirish jarayoni avj oldirildi. Ayniqsa, 20-yillarning oxirlariga kelib Ittifoqning, shu jumladan, Oʻzbekistonning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy hayotida maʼmuriy-buruqbozlik boshqaruvi tizimining kuchayishi natijasida yangi iqtisodiy siyosat oʻz mazmuni va mohiyatini tobora yoʻqota bordi.

Yer-suv islohoti

Azaldan sunʼiy sugʻorishga asoslangan dehqonchilik madaniyati maskani hisoblangan hamda aholisining mutlaq koʻpchiligi qishloq xoʻjaligida band boʻlgan Turkiston xalqlari uchun yer-suv, undan foydalanish masalasi favqulodda ahamiyat kasb etardi. Negaki, oʻlka aholisining anchagina qismi yersiz edi. Bir parcha yerga muhtoj boʻlganlar boylar, yirik zamindorlarning mulkida chorakorlik bilan nochor hayot kechirib, oila tebratib kelardi. Buning ustiga chor Rossiyasi bosqinidan soʻng koʻplab serhosil, unumdor yerlar Rossiyadan koʻchirib kelingan oilalar foydasiga majburan olib berilgan edi. Turkiston qishloqlari bu zoʻravonlik, mustamlakachilik siyosati yersiz, batrak dehqonlarning ahvolini tanglashtirib yuborgan edi. Shu bois ham mahalliy yerli aholi yangi sovet hokimiyatining «Yer — dehqonlarga» degan balandparvoz vaʼdalari, daʼvatlariga umid bogʻlab, uning yer toʻgʻrisidagi dekretining amalga oshuviga koʻz tikib kelayotgandi. Darhaqiqat, sovet hokimiyatining 1917-yil 25-oktabrda qabul qilgan «Yer toʻgʻrisida»gi dekretida butun mamlakatda kambagʻal, batrak, yersiz dehqonlarni yer bilan taʼminlash, yirik yer-mulklarni musodara qilish va undan soʻng milliyashtirish vazifalari eʼlon qilingan edi.

Sovet hukumati koʻp sonli dehqon aholisini oʻz tomoniga qaratib olishni koʻzlab yer toʻgʻrisidagi dekretni qabul qilgan

bo'lsa-da, ammo uni amalga oshirishdan kuzatilgan va uzoqqa mo'ljallangan maqsadlari boshqa edi. Sovetlarning yer-suv islohoti masalasida tutgan siyosatining pirovard maqsadi yirik xususiy yer-mulklarni musodara qilish, milliyashtirish orqali ularni tugatib, jamoalar ixtiyoriga bera borib, asta-sekinlik bilan yirik jamoalashgan sotsialistik xo'jaliklarni qaror toptirish edi. Turkistonda ham mana shu prinsipial maqsadlarni ko'zlab yer-suv islohotini o'tkazishga kirishildi.

Turkiston Sovetlarining XI syezdida (1920-yil sentabr) o'lkada yer-suv islohoti masalasi ko'rib chiqildi, bu sohadagi asosiy vazifalar belgilandi. Bunga ko'ra aholining boy qismi qo'lidagi katta yerlarni musodara qilish, ovrupalik aholi bilan yerli xalqlar o'rtasida yer-suv masalasida vujudga kelgan tengsizlik munosabatlariga barham berish, mehnatkash aholini sovetlar tevaragiga jipslashtirish zarur deb topildi. Yer ishlari xalq komissarligi rejasiga ko'ra tortib olingan yerlar kam yerli va yersiz mahalliy batrak va dehqonlarga bo'lib berilishi aytilgandi. Bu jarayon boy xo'jaliklarga ma'muriy choralar va tazyiq o'tkazish yo'li bilan olib borildi. Bu xil tadbirlarga batrak-dehqonlar ommasi ham keng jalb etildi. Shu maqsad-da joylarda qishloq va ovullar mahalliy aholisining yersiz, kambag'al qismini birlashtiruvchi «Qo'shchi» uyushmalari tuzila boshladi. «Qo'shchi» uyushmalari kommunistlarning dehqonlar orasidagi tayanchiga aylanib bordi. Turkiston ASSR hududida 1921-yil davomida tuzilgan «Qo'shchi» uyushmalari 160 ming a'zolari birlashtirgan edi. 1921-yil dekabrda Toshkentda «Qo'shchi» uyushmalarining birinchi respublika qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoy qarorida, jumladan, «bu uyushmalar mehnatkashlar ommasini sovetlar yordamida xo'jalik qurilishiga tortish vositasidir», deb uqtirilgan edi.

Shunday qilib, Turkistonda 1921—1922-yillar davomida yer-suv islohotining birinchi bosqichi yirik yer-suv egalariga qarshi keskin kurash shiori ostida o'tkazildi. Masalan, Samarqand viloyatida 350 ta katta yer egalaridan 13 ming desyatina yerlar tortib olindi. Respublika bo'yicha boy va o'ziga to'q aholidan 1,7 mln desyatina yer tortib olindi, ularning 117 ming desyatini yersizlarga va kambag'allarga berildi, qolgan katta qismi asosida «Qo'shchi» uyushmalari tuzildi. Bu sovet hokimiyatining kambag'allarni o'z tomoniga og'dirib olishga qaratilgan harakati edi. O'rtahol dehqon xo'jaliklari saqlab qolindi.

Xulosa qilib aytganda, yer-suv islohotining birinchi bosqichi

yakunida dehqon xo'jaliklarini jamoalashtirish uchun zamin yaratildi. Endilikda mehnatkash xalqni birdan bir yagona yo'l — jamoa xo'jaliklariga majburan birlashish masalasi ko'ndalang bo'lib turardi. Ammo, bu aslida oddiy xalqni aldashdan boshqa narsa emas edi. Chunki, yer dehqonga berilmadi, balki bir mulk shakli-dan ikkinchi mulk shakliga aylantirildi, xolos. Gap shundaki, garchi yerga xususiy mulkchilik tugatilgan bo'lsa-da, u jamoa (amalda davlat) mulki bo'lib qoldi.

Yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi

O'zbekiston SSR tuzilgan paytda ham respublikada sovetchasiga agrar siyosat-ni amalga oshirish to'la hal etilmagan edi. 1925-yil boshida Farg'ona viloyatida umuman yersiz dehqon-lar 3,4 foizni, 3 desyatinagacha yeri bor xo'jaliklar 83,1 foizni tashkil etardi. Samarqand viloyatida bu ko'rsatkich mos ravishda 2,1 va 51,5 foizga teng edi. Toshkent viloyatida esa yersiz dehqon-lar 12,5 foizni tashkil etardi. O'zbekistonning asosiy paxtakor viloyat va tumanlarida yerning katta qismi yangi iqtisodiy siyosat asosida xo'jalik yuritayotgan o'rtahol dehqonlar qo'lida to'plangan edi. Ular respublikada yetishtirilayotgan paxta, g'alla va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarining asosiy qismini yetkazib berar edi. Kambag'al dehqonlar esa yerni ulardan ijaraga olib ishlashardi. O'zbekiston Kompartiyasining II syezdida (1925-yil noyabr) bu hol feodal munosabatlarning qoldig'i deb baholandi va xususiy mulkchilik munosabatlarini sotsialistik iqtisodiyot ta'siriga bo'ysundirilishi kerakligi ta'kidlandi. Shundan so'ng O'zKP(b) Markaziy Qo'mitasi Ijroiya byurosida, viloyat, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarida yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi-ni o'tkazish masalasi bir necha bor muhokama qilindi va uning nihoyatda dolzarbligiga e'tibor qaratildi. Joylarda yer-mulklarni qaytadan ro'yxatdan o'tkazish boshlab yuborildi. Bu ish birinchi navbatda asosiy dehqonchilik muzofotlari hisoblangan Toshkent, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida boshlandi. Yer-suv islohotining mazmuni dastavval quyidagi muammolarni hal etishga qaratildi:

1. Qishloqda ishlab chiqaruvchi kuchlarni yanada rivojlan-tirishga bo'lgan barcha to'siqlarni olib tashlash.

2. Yer va suv manbalarini tezroq milliylashtirish.

3. Mehnat qilmay boshqalar hisobiga yashaydiganlarning yer-larini tortib olish.

4. Yangi tashkil etilayotgan xo'jaliklarga yordam berish va hokazo.

Bu aslida qishloqda yangi iqtisodiy siyosatdan chekinish edi. Shuning uchun ham mahalliy rahbarlar yer-suv islohoti jarayoniga o'ziga xos tarzda baho berdilar. Masalan, O'zbekiston SSR Yer ishlari xalq komissari Inomjon Xidiraliyev va boshqa mas'ul xodimlar O'zKP(b) Markaziy Qo'mitasi va O'rta Osiyo byurosiga ariza bilan murojaat qilib, yer-suv islohoti mahalliy xalqning xohish-irodasiga, turmush tarziga zid, deb islohotga oshkora e'tiroz bildirdilar. Biroq ular Markaz vakillari qudrati oldida yakkalanib qoldilar.

1925-yil dekabrda bo'lgan O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Favqulodda sessiyasi «Yer va suvni milliyashtirish to'g'risida» dekret qabul qildi.

Dekretga binoan yerlar quyidagi tarzda davlat tasarrufuga olinishi va milliyashtirilishi kerak edi:

1. Qayerda turishidan qat'i nazar Farg'ona vohasida 40 desyatınadan, Toshkent va Samarqand vohalarida 50 desyatınadan ortiq sug'oriladigan yeri bo'lgan mulk egalari jami jonli va jonsiz mulki bilan.

2. Qishloq va ovullarda yashamagan, o'zlari va oila a'zolaridan birortasi ham yerda ishlamaydigan shaxslarga qarashli yerlar, boshqa mol-mulki bilan.

3. Vaqf yerlari, xo'jayinlari noma'lum yerlar musodara qilinadigan bo'ldi.

Yer-suv islohoti qishloqda asosiy kuch bo'lgan o'rtahol dehqon bilan aloqani mustahkamlash shiori ostida o'tdi. Farg'ona vohasida 7 desyatına, Toshkent va Samarqand vohalarida 10 desyatınagacha yeri bor o'rtahol dehqonlar mulki saqlanib qoladigan bo'ldi. Natijada o'rtahol dehqonlar boy va quloqlardan ajratib olinib, kambag'al dehqonlarga yaqinlashtirildi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad ularni sovet hokimiyati tayanchiga aylantirish edi. Yer-suv islohotini o'tkazishga hatto xotin-qizlar ham jalb etildiki, bu hol masalaning chuqur ijtimoiy mohiyat kasb etishidan dalolat edi. O'sha yillarga oid bir hujjatda «Ko'maklashuvchi komissiyada xotin-qizlar faol qatnashmoqdalar. Yashirilgan yerlarni aniqlamoqdalar, umumiy yig'ilishlarda boylar va tekinxo'rlarni fosh etmoqdalar», deyilgan edi.

1926-yil dekabrda yuqoridagi uch viloyatda o'tkazilgan yer-suv islohoti tajribasi respublika miqyosida umumlashtirilib, uni qolgan viloyatlarda ham o'tkazishga qaror qilindi. Islohot Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm vohalarida ham o'tkazildi.

Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazmda 20 gektar sug'oriladigan va 45 gektar lalmikor va bahorikor yerga ega bo'lgan katta yer egalarning oshiqcha yerlari musodara qilindi. 1929-yilda yer-suv islohoti Qoraqalpog'istonda ham o'tkazildi.

Shunday qilib, yer-suv islohoti natijasida O'zbekistonda jami 1492 ta o'ziga to'q xo'jaliklar tugatildi. 27992 ta badavlat mulkdorlarning ortiqcha yerlari tortib olindi. Respublikaning yer fondiga tortib olingan 474393 desyatina yer qo'shildi, ularning 10 foizi kam yerlilarga berildi. Qishloq aholisini qishloq xo'jalik kooperativlariga birlashtirish kuchayib bordi. 1929-yilda jamoa xo'jaligi hisoblangan kooperatsiyalarga birlashtirilgan dehqon xo'jaliklarining respublikadagi salmog'i 81 foizga yetdi. Bu jarayon, afsuski, oddiy mehnatkashlar manfaatiga zid holda olib borildi. Jumladan, shunday hollar ham sodir bo'ldiki, unda o'rtahol dehqonlar, kустarlar, hunarmandlar, hatto qishloq kambag'allari ham quloq dehqonlar qatoriga qo'shib quvg'in yoxud surgun qilindi, mol-mulklari musodara etildi.

Shunday qilib, respublikada yer-suv islohoti qanday murakkab, ziddiyatli sharoitlarda o'tkazilmasin va ko'plab noxush, salbiy holatlar bilan bog'liq kechmasin, biroq u O'zbekistonning asosiy qishloq aholisi uchun bir talay o'zgarishlar olib keldi. Avvalo, yurtning ko'plab kambag'al, batrak aholisi yer-suv islohotidan bahra olib, o'z xo'jalik hayotini bir qadar tiklab olishga, uni emin-erkin yuritish imkoniga ega bo'ldi. Biroq shu narsa afsuslanarliki, bu jarayon uzoqqa bormadi.

O'zbekistonda sanoatlashtirish va uning oqibatlari

XX asr 20-yillari o'rtalaridan e'tiboran hukmron kommunistik partiya va sovet davlatining butun diqqat-e'tibori sovetlar mamlakatini industrlashtirishga qaratildi. Buning asosiy sababi shundaki, industrlashtirish SSSRda sotsializm qurish dasturiy rejasining eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanardi. Shu sababdan VKP(b) XIV syezdida (1925-yil dekabr) mamlakatni industrlashtirish partiyaning sotsializmni barpo etishga qaratilgan bosh strategik vazifasi, deb belgilanishi bejiz emas edi. Hukmron Markaz bu asosiy vazifani bajarishga xalqni safarbar etar ekan, bu ishni mamlakatning barcha mintaqalarida, jumladan, O'zbekistonda ham tezkor sur'atlarda amalga oshirishga qarata qat'iyon yo'l tutdi. Bunda o'sha hudud va o'lkalarda zarur yetarli shart-sharoitlar, moddiy yoki moliyaviy imkoniyatlar, resurslar bor-yo'qligi hech bir inobatga olinmadi.

O'zbekistonda sanoatlashtirish ishini amalga oshirish orqali sovetlar ko'p narsaga umid bog'lagandilar. Eng asosiysi, ular bu o'lkada ko'plab sanoat korxonalarini va tarmoqlarini yaratish yo'li bilan uning bitmas-tuganmas boy tabiiy va mineral resurslarini ishga solish, arzon mahalliy ishchi kuchidan foydalanish va oxir-oqibatda Markaz uchun ko'proq foyda undirib olishni ko'zlaganlar.

Ularning nazarida bu narsa O'zbekistonda sotsializm qurish yo'lida hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qilishi kerak edi. So'ngra sanoatlashtirish jarayoni O'zbekistonning Markaz ta'sirida bata-mom qolib ketishi uchun qulay imkoniyatlar yaratardi. Gap shundaki, zamonaviy sanoat tarmoqlarini vujudga keltirish va ishga tushirish respublikaning iqtisodiy taraqqiyoti uchun g'oyatda katta ahamiyat kasb etardi. Biroq bu jarayon juda ko'p miqdordagi moliyaviy resurslar, pul mablag'lari, xilma-xil texnika jihozlari, ilmiy-texnika salohiyati, ko'p sonli yuqori ma'lumotli muhandis-texnik xodimlar, malakali ishchi kadrlar va hokazo omillar bilan bog'liq edi. Bunday salohiyatga O'zbekiston mutlaqo ega emas edi. Negaki, respublika bu davrga kelib, xalq xo'jaligi tarmoqlarini qay-tadan tiklashga arang muvaffaq bo'lib, o'z qaddi-bastini asta-sekinlik bilan rostlab borayotgan edi. Shuning uchun ham bu mintaqada sanoatlashtirish jarayonining tashabbuskori va tashkilotchisi bevosita hukmron Markaz va Kommunistik partiya bo'ldi. Chunki ular O'zbekistonning xomashyo resurslarini to'la ishga solish, bu hududda qizil sovet imperiyasining mavqeyini mustahkamlashni o'z oldilariga bosh maqsad qilib qo'ygandilar. Bu o'rinda shuni aytish joizki, Ittifoq hukumatining sanoatlashtirish rejasida O'zbekistonda zamonaviy yirik industrial tarmoqlarni emas, balki ko'proq xomashyoni (ayniqsa paxta xomashyosini) qayta ishlaydigan sanoat korxonalarini, tog'-kon sanoatini rivojlantirishga asosiy urg'u berilgandi. Negaki, bu hudud Markaz uchun ko'proq xomashyo mahsulotlari yetkazib berishga ixtisoslashtirilishi kerak edi. Shu bois ham muhim e'tibor paxtachilik va u bilan bevosita bog'liq tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgandi. O'zbekistonda 1925-yilda atigi 21 sanoat tarmog'iga taalluqli 149 ta korxonalar mavjud edi, xolos. Ular ham asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga moslashgan, uncha katta bo'lmagan korxonalar edi. Industrlashtirish yillarida O'zbekiston energetik resurslarga nihoyatda boy bo'lishiga qaramay, kuchli gidroenergetik inshootlar qurilishi sust olib borildi. Agar O'zbekistonda 20-yillar oxirida bunyod etilgan to'ng'ich Bo'zsuv GESi bilan Ukrainada qurilgan

DneproGES quvvatini bir-biriga solishtiradigan bo'lsak, bunda katta farqli manzara namoyon bo'ladi. Negaki, DneproGESning 50 ming kv/s quvvati bilan Bo'zsuv GESining esa 2 ming kv/s quvvatini bir-biriga qiyoslab bo'lmasligi o'z-o'zidan ravshandir. Bu ham O'zbekistonning Ittifoq davlati nazdida ko'proq iqtisodiy qoloq o'lka sifatida gavdalanishi kerakligiga yaqqol bir ishoradir. Sanoatlashtirish davrida respublikada 17 ta paxta tozalash zavodlari barpo etildi. Shuningdek, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Marg'ilon va Shahrisabzda pillakashlik fabrikalari, Farg'ona (1930) va Toshkent (1936—1939) to'qimachilik, Chirchiq elektrokimyo (1937) kombinatlari, Toshkent mashinasozlik zavodi, bir necha konserva, g'isht pishirish va urug' yetishtirish korxonalari qurildi. Umuman, statistik ma'lumotlarga qaraganda O'zbekistonda birinchi besh yillik (1928—1932)da 289 ta va ikkinchi besh yillik (1933—1937) davrida 189 ta katta va kichik sanoat korxonalari qurilgan hamda ishga tushirilgan. Ularning mahsulot ishlab chiqarish hajmi va salmog'i ham yil sayin ortib bordi. Chirchiq, Yangiyo'l kabi sanoat shaharlari vujudga keldi. 1925—1940-yillar davomida respublikada qurilgan GESlar soni 49 taga yetdi. Toshkent—Angren temiryo'li, Toshkent—Termiz katta o'zbek trakti avtomobil yo'li qurildi.

Ikkinchi jahon urushiga qadar bo'lgan davrda O'zbekistonning sanoat salohiyati 1445 ta yirik va o'rtacha sanoat korxonalarini va 19 mingga yaqin mayda korxonalarini o'z ichiga olardi. Garchand sanoat qurilishi urushgacha bo'lgan yillarda ancha ko'zga ko'rinarli tarzda rivojlanib, muayyan yutuqlarga erishib borgan bo'lsa-da, biroq bu sohada ko'plab jiddiy muammolar va nuqsonlar ham mavjud edi. Avvalo, Ittifoq davlati bilan respublika o'rtasida imperiyachilik munosabatlari tizimi, yuqoridan tazyiq qilish amaliyoti, rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik usullari O'zbekiston sanoati tarmoqlarida chuqur salbiy asorat qoldirdi. Mustabid tuzum tomonidan O'zbekiston sanoatini rivojlantirish siyosatining amalga oshirilishi orqasida respublika metropoliyaning rangli va nodir metallar, oltingugurt, ozokerit, volfram, molibden, paxta tolasi, xom ipak bilan ta'minlovchi mintaqasiga aylantirildi.

O'zbekistonda bunyod etilgan sanoat korxonalarining ko'pchiligi xomashyo yoki yarim mahsulot turlarini tayyorlashga ixtisoslashtirilgan edi. Ularni boshqa hududlardagi korxonalarda tayyor mahsulotlarga aylantirar edi. Bu esa Ittifoq hukumati xazinasiga mo'may valuta daromadlarining kelib tushishini taxmin etar-

di. Markaz amri bilan respublikaning xomashyo, tabiiy resurslari ayovsiz ekspluatatsiya qilingani holda uning o'ziga xos iqtisodiy manfaatdorligi hech qanday nazar-pisand qilinmasdi. Yana shunisi ajablanarliki, O'zbekistonda qurilgan sanoat korxonalarining asosiy qismi uning bevosita tasarrufida bo'lmay, ular to'lig'icha Ittifoq ixtiyoriga bo'ysunardi. Masalan, 1928-yilda O'zbekistondagi mavjud korxonalarining 81,7%i ittifoqqa tegishli, 14,5%i respublika va 3,8%i mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bo'lsa, 30-yillarning o'rtalariga kelib ittifoq tasarrufida bo'lgan korxonalar 90%ni tashkil qilgan. Buning ustiga industrilashtirishning butun og'irligi mehnatkash xalq zimmasiga og'ir yuk bo'lib tushgan. Ular og'ir sharoitlarda mehnat qilishga, bu murakkab jarayonlarning barcha qiyinchiliklariga bardosh berishga majbur edilar.

Respublikada industrilashtirishning yana bir xarakterli tomoni shundaki, bu jarayon davomida malakali ishchi kuchi yetishmaganligidan RSFSR hududidan bu yerga juda ko'plab odamlar oqimi kirib keldi. Ular hisobiga respublikaning ishchilar sinfi saflari to'ldirilib borildi. Jumladan, 1926-yildan to 1940-yilga qadar O'zbekiston aholisi yangi kelganlar hisobiga 750 ming kishiga yoki 10% dan ortiqroqqa ko'paydi. SSSRning markaziy tumanlaridan aholining sun'iy tarzda ommaviy olib kelinishi ko'p jihatdan xalq xo'jalik mulohazalari bilan emas, balki ko'proq siyosiy mulohazalar taqozosi bilan amalga oshirilgan edi. Agar joylarda o'zining malakali ishchi kadrlarini keng miqyosda tayyorlash tashkil etilganda edi, bu hol ancha oqilona va ijobiy bo'lishi va eng muhimi ko'plab mahalliy navqiron yoshlarni foydali ishga jalb etish hamda ularni yaxshi ishchi kadrlar qilib tarbiyalashga sezilarli ta'sir ko'rsatishi shubhasiz edi. Biroq sovet tuzumi davrida siyosat va mafkuraning iqtisodiyotdan ustun qo'yilib kelinishi bu masala bobida ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmagandi. Negaki, totalitar tuzum sharoitida barcha aholi tabaqalarida bo'lgani singari respublikaning ishchi va xizmatchilariga nisbatan ham g'oyaviy va ma'muriy tazyiq ko'rsatib borishga alohida urg'u berilgan edi. Shuningdek, bu tuzum mutasaddilari aholining moddiy, ma'naviy manfaati, shaxsiy qiziqishi, tashabbuskorligi masalalariga mumkin qadar panja ortidan qarar, bularni ikkinchi darajali ish deb hisoblardi.

Shunday qilib, sanoatlashtirish yillarida partiya va sovet hukumatining so'zi bilan amaliy ishi o'rtasida yakdillik va uyg'unlik bo'lmadi. Sotsializmning kapitalizmdan afzalligi, ustuvorligi, mehnatkashlar turmush farovonligini yaxshilash, ularning hayoti mazmun-mohiyatini chuqur o'zgartirish to'g'risidagi g'oyalar

amaliyotda puch bo‘lib chiqdi. Xalq ommasining o‘n yillar davomida to‘kkan peshona teri, amalga oshirgan tinimsiz mehnati, chekkan zahmati, fidokorligi unga yengillik, baxt-u farovonlik keltirmadi.

Buning aksicha xalqning mehnat jasorati va bunyodkorlik faoliyati samarasi 30-yillarga kelib mamlakatda bo‘y ko‘rsatgan «kazarma sotsializmi» o‘p‘qonini to‘ldirishga, uning g‘arazli manfaatlarini qondirishga xizmat qildi. Bu esa tariximizning fojiali sahifasi bo‘lib totalitar tizimning SSSR hududida qaror topib, chuqur ildiz otib borishiga asosiy sabab bo‘ldi.

Savol va topshiriqlar

1. XX asrning 20-yillari boshlarida Turkiston iqtisodi holatining nochorligini nima bilan izohlash mumkin?
2. Sovetlar nima uchun yangi iqtisodiy siyosatni ishlab chiqdilar?
3. Yangi iqtisodiy siyosatni joriy etishdan kuzatilgan asosiy maqsadlarni bilasizmi?
4. Turkiston uchun iqtisodiy siyosatning qanday o‘ziga xos xususiyatlari bor edi?
5. Turkistonda o‘tkazilgan yer-suv islohotining birinchi bosqichida nimalarga asosiy e‘tibor qaratildi?
6. O‘lkada amalga oshirilgan yer-suv islohotining ikkinchi bosqichi qaysi jihatlari bilan ajralib turadi?
7. O‘zbekistonda sanoatlashtirishni o‘tkazish zaruriyati bormidi va buning uchun respublika imkoniyati yetarlimidi?
8. O‘zbekistonda sanoatlashtirish jarayonida uning mustamlakachilik mohiyati nimalarda namoyon bo‘ldi?
9. Mamlakatni sanoatlashtirish rejasida O‘zbekiston qanday o‘rin tutishi kerak edi?
10. O‘zbekistonda sanoatlashtirish jarayoni qanday oqibatlarni keltirib chiqardi?
11. Ikkinchi jahon urushiga qadar bo‘lgan davrda O‘zbekiston sanooatida yuz bergan o‘zgarishlar haqida so‘zlab bering.

8-§. RESPUBLIKA QISHLOQ XO‘JALIGINI JAMOALASHTIRISH VA UNING OQIBATLARI

Qishloqda jamoalash- tirish sari yo‘l tutish

Sovetlar hokimiyatining o‘tgan asrning 20—30-yillarida amalga oshirgan ma‘muriy-buyruqbozlik va zo‘ravonlik siyosatining yorqin ifodasi qishloqda o‘tkazilgan jamoalashtirish jarayonida namoyon bo‘ldi.

Necha asrlar davomida individual xo‘jalik yuritib kelgan, ongi, shuurida xususiy mulkchilik hissiyoti kuchli bo‘lgan, mulk daxlsizligi tushunchasini muqaddas bilgan millionlab dehqon xonadonlarini ularning xohish-irodasiga qaramasdan, majburiy tarzda yirik jamoa xo‘jaliklariga olib o‘tish bu hazilakam jo‘n, oson ko‘chadigan ish emas edi. Sovet hokimiyati, hukmron partiya ijtimoiy taraqqiyotning borishi, uning tabiiy qonuniyatlariga zid o‘laroq bu jarayonni qisqa muddatlar ichida zo‘ravonlik va majburiylik yo‘li bilan o‘tkazish sari yo‘l tutdi. VKP(b) XV syezdi (1927-yil dekabr) belgilab bergan qishloqda yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish siyosati bunga to‘la asos qilib olindi.

Butun SSSR hududida bo‘lgani singari O‘zbekistonda ham bu ishga faol, yeng shimarib kirishildi. Negaki, yuqoridan belgilangan har qanday amr-u farmon va ko‘rsatmalar bu yerda ham so‘zsiz hayotga joriy etilishi majburiy hisoblanardi. Buning uchun tegishli shart-sharoit va imkoniyatlar bormi, yo‘qligi yoxud mahalliy aholining bu tadbirlarni bajarishga tayyorgarligi qay darajada ekanligi e‘tiborga olinmasdi.

Xo‘sh, O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining 20-yillar manzarasi qanday edi? Uning qishloq aholisining sinfiy, tabaqaviy tarkibidagi o‘zgarishlar nimadan dalolat berardi?

20-yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohoti davrida badavlat dehqonlarning yerlari, vaqf yerlari, ruhoniylarga tegishli yerlar davlat tomonidan tortib olingan edi. Yer bilan birga hamma otulov va asbob-uskunalar ham musodara qilindi. Umuman, 1925—1929-yillar ichida boylar, yirik savdogarlar va ruhoniylarning 45 mingga yaqin xususiy xo‘jaliklari batamom tugatildi. Ko‘pgina xo‘jaliklar tasarrufidagi ortiqcha yerlar ham tortib olingan edi. Bu yerlar qayta taqsimlanib, ularning bir qismi yersiz yoki kam yerli dehqon xo‘jaliklariga mulk qilib berildi. Buning natijasida batrak-kambag‘allar toifasi islohotdan oldin barcha dehqonlarning 76 foizini tashkil etgan bo‘lsa, islohotdan so‘ng ularning soni 39 foizgacha qisqardi. Ularning xo‘jalik turmushi yaxshilanib, o‘sib borganligi bois o‘rtahol dehqonlar salmog‘i 17 foizdan 52 foizga ko‘tarildi. Shu tariqa, qishloqda tovar-g‘alla yetishtiruvchi mayda ishlab chiqaruvchilarning salmog‘i ko‘payib bordi. Bu islohot jarayoni davomida respublikada jamoa xo‘jaliklari, ya‘ni kolxozlar tashkil etildi. Biroq ularning hali xo‘jalik va moliyaviy zaifligi, ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarining pastligi ko‘zga tashlanib turardi.

Sovet hokimiyatining 20-yillarda qishloqda yuritgan bir qadar

mo'tadil siyosatidan bahra olib, yer-suv islohotidan naf topib, o'z xo'jaliklarini anchayin oyoqqa turg'izib, o'rtahollar darajasiga ko'tarilib olgan o'zbek dehqonlari hayoti va qismati, taassufki, tez orada hukmron partiya boshlab yuborgan ommaviy jamoalashtirish jarayoni girdobiga g'arq bo'ldi.

Ommaviy jamoalashtirish va uning oqibatlari

Qishloqda yalpisiga jamoalashtirish siyosatini izchil amalga oshirish uchun O'zbekistondagi partiya, sovet, xo'jalik, yoshlar, xotin-qizlar va boshqa jamoat tashkilotlari to'la safarbar qilindi. Markaz buyrug'i va dasturlamal ko'rsatmasini quloq qoqmay bajarishni o'zlari uchun katta ishonch yorlig'i deb bilgan, unga ko'r-ko'rona asoslangan mahalliy rahbarlar dehqonlarni zudlik bilan kolxozlarga majburan kiritishni 1929-yilning ikkinchi yarmi va 1930-yil boshlarida avj oldirib yubordilar. Masalan, O'zbekiston partiya va hukumatining 1930-yil 17-fevraldagi «Jamoalashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida»gi qarorida respublikaning 17 ta tumanida yoppasiga jamoalashtirishni amalga oshirish vazifasi belgilangan edi. Ko'p joylarda quloqlarni tugatish shiori ostida o'rtahol, hattoki kambag'al dehqon xo'jaliklariga nisbatan ham zulm o'tkazildi. 1929-yil oktabriga qadar respublikadagi dehqon xo'jaliklarining 3,4 foizi kolxozlarga kirgani holda, 1930-yil martiga kelganda dehqon xo'jaliklarining 47 foizi kolxozlashtirilgan edi.

Ko'pgina joylarda aholi jamoalashtirish xavfidan qo'rqib o'z chorva mollarini keragidan ziyod so'yib yubordi. Bu esa chorvachilik uchun koni zarar bo'ldi. Masalan, birgina qoramollar tuyog'ining soni 1930-yilda respublika bo'yicha 60 mingdan ziyodroqqa kamayib ketdi. Jamoalashtirish ishidagi shoshmashosharlik, joylardagi aniq shart-sharoitlar bilan hisoblashmaslik, milliy hududlarning o'ziga xos xususiyatlari, aholisining milliy an'analari, udumlarini e'tiborga olmaslik, ularni pisand qilmaslik oxir-oqibatda bundan ham ko'ngilsizroq va noxushroq holatlarning yuz berishiga sabab bo'ldi.

Ko'p qishloq tumanlarida hokimiyat organlarining zo'rvonligi, o'zboshimchaligiga qarshi aholi keskin norozilik bildirib, turli harakatlar uyushtirishga majbur bo'ldi. 1929—1930-yillarda dehqonlarning sovet tuzumiga nisbatan ommaviy norozilik harakatlarida faqat Qashqadaryo okrugidan 14 ming nafar kishi qatnashgan. Ma'lumotlarda qayd etilishicha, bunday ommaviy norozilik harakatlari shu davrda respublika bo'yicha 240 marta

sodir bo'lgan. Eng achinarlisi shuki, ko'plab oddiy dehqon xo'jaliklari arzimagan sabablar bilan yoxud birgina jamoa xo'jaligiga kirishga rag'bat bildirmaganligi vajidan bor-budidan mahrum etilib, uy-joyi, mol-mulki tortib olinib, quloq qilinuvchilar ro'yxatiga tirkab yuborilavergan.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda jamoalashtirish boshlarida O'zbekistonda shartli ravishda quloq xo'jaligiga kiritish mumkin bo'lgan xo'jaliklarning salmog'i aslini olganda umumiy dehqon xo'jaliklarining 5 foizidan kamrog'ini tashkil etardi, xolos. Biroq ommaviy jamoalashtirish boshlanishi bilan 15 foizdan ortiq xo'jaliklar quloqlashtirishga duchor bo'ldi, faqat 1930-yilning o'zida respublikada boy va quloq xo'jaliklar toifasiga kiritilgan 2648 ta o'rtahol dehqon xo'jaliklari tugatilgan edi.

Respublikaning o'ziga to'q, bozorga tovar-g'alla yetishtirib berishga qodir bo'lgan son-sanoqsiz dehqon xo'jaliklari bor narsasidan mahrum bo'lib, haqsiz-huquqsiz holda o'z oila a'zolari, qarindosh-urug'lari bilan uzoq hududlarga (Sibir, Ukraina, Qozog'iston) yoki yangi o'zlashtirilayotgan cho'lli, to'qayzor, qamishzor yerlarga badarg'a qilindilar. Ularning ko'plari bu kimsasiz, huvullagan joylarning og'ir shart-sharoitlariga dosh berolmay, turli kasalliklarga chalilib, ochlik, muhtojlik azobidan bevaqt ko'z yumib ketdilar.

Endi quloq qilingan va o'z joylaridan ko'chirilgan xo'jaliklarning tortgan azob-uqubatlari haqida bir kichik lavha: Samarqand viloyatining Miyonko'l oroliga bir necha ming quloq qilinganlar oilasi olib kelinib joylashtirilgandi. Botqoqli va ko'llardan iborat to'qayzor, qamishzor yerlar ularning kuchi bilan quritilib, o'zlashtirilgach, paxta, sholi ekiladi. Qamishdan to'qilgan lagerlarda yashovchi «quloq» oilalari hayvonchalik qadr etilmasdi. Ichki ishlar xodimlari ularni xo'rlar, ovoz chiqarsa otib tashlar, beayov ishlatardi. Miyonko'llik keksalarning eslashicha, ularning ko'plari mashaqqatli mehnat, ochlik, kasallik azobidan, soqchilar zulmidan o'lib ketdilar. Bu yerda yuzlab, minglab o'lim topgan kishilar bir joyga kafansiz, diniy rasm-rusumlarsiz ko'mib yuborilgan.

Ming-minglab qishloq oilalari bunday xavf-xatarning bo'lishini oldindan his qilib, o'z kindik qonlari to'kilgan muqaddas zaminni tark etib, uzoq begona yurtlarga bosh olib ketishga majbur bo'ldilar. Ularning ko'plari uzoq yillar xorijiy ellarda umrguzaronlik qilib, ona yurt sog'inchi bilan, unga talpinib yashab o'tdilar. Faqat O'zbekiston milliy mustaqillikka erishgandan so'nggina

orzu-armonlari ushalib, yangidan Vatanning mo‘tabar tuprog‘ini tavof qilish baxtiga musharraf bo‘ldilar.

Sovet hokimiyati, uning tegishli mas‘ul organlari, mahalliy partiya, sovet va xo‘jalik tashkilotlari butun choralar bilan qishloqda jamoalashtirish siyosatini qat‘iyat bilan o‘tkazishda davom etdi. Garchi partiya Markazqo‘mining 1930-yil 5-yanvardagi qaroriga binoan O‘zbekistonda dehqon xo‘jaliklarini yoppasiga jamoalashtirish ishlarini 1933-yil boshlariga qadar tugallash muddati belgilangan bo‘lsa-da, mahalliy rahbarlar uni muddatidan avval bajarish uchun shiddat ko‘rsatdilar. Buni quyidagi raqamlar ko‘rsatkichida ham yaqqol ko‘rish mumkin. Agar 1930-yil iyunida respublikada 6124 ta kolxoz tuzilgan, ularga jalb qilinganlar dehqon xo‘jaliklarining 27,1 foizini tashkil etgan bo‘lsa, shu yilning oxiriga borib 37 foizga, 1931-yil dekabrda esa 68,2 foizga yetdi.

Ayni paytda dehqon xo‘jaliklarini majburiy quloq qilish, boshqa joylarga surgun qilish ishlari avj oldirildi. Quloqlashtirish oqibatida 60 mingdan ortiq kishi O‘zbekistondan Ukraina, Sibir va Shimoliy Kavkazga surgun qilindi.

Ma‘muriy tazyiq, oshkora zo‘ravonlik, iqtisodiy terror usullari va shu kabi ta‘sir choralarining uzluksiz qo‘llanilishi orqasida kolxoz qurilishi sezilarli sur‘atlarda rivojlantirib borildi. 1932-yil oxiriga kelib umuman O‘zbekistonda jamoalashtirilgan xo‘jaliklar barcha dehqon xo‘jaliklarining 81,7 foizini birlashtirgan edi. 800 ming dehqon xo‘jaliklari negizida 9734 ta kolxoz va 94 ta sovxoz tashkil etilgandi.

Bu davrga kelib paxtachilik tumanlarida jamoalashtirish asosan tugallangan, ularning ekin maydonlari 1929-yildagi 530 ming gektardan 1932-yilga kelib 928 ming gektarga ko‘paygan edi. Shu tariqa, «SSSRning paxta mustaqilligini ta‘minlash»da O‘zbekiston o‘z salmoqli ulushini qo‘shib bormoqda edi. Masalan, 1935-yilda O‘zbekistonda 1 mln tonna paxta tayyorlangan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 1939-yilda 1,5 mln tonnani, 1941-yilga kelib esa 1656200 tonnani tashkil etdi. Bu SSSR bo‘yicha tayyorlangan paxtaning 60 foizidan ziyodrog‘ini tashkil qilardi. 30-yillar davomida respublika qishloq xo‘jaligi tizimida paxta yakkahokimligi mustahkam o‘rin egallab bordi. Jumladan, agar 1933-yilda paxta mahsuloti respublika yetishtirib tayyorlab beradigan qishloq xo‘jalik mahsulotlari umumiy hajmining 81,5 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 1937-yilga kelib bu raqam ko‘rsatkichi 93,4 foizga yetdi. Qishloqni jamoalashtirish jarayoni ham o‘zining yakunlovchi pallasiga kirib bordi. Chunonchi,

1937-yilda dehqon xo'jaliklarining jamoalashtirish darajasi 95 foizga yetgan bo'lsa, 1939-yilda u 99,2 foizni tashkil etdi. Ommaviy jamoalashtirish jarayonida O'zbekiston bo'yicha ming-minglab kishi quloqlarga mansublikda ayblanib qatag'on qilindi. Shunday qilib, «quloqlarni sinf sifatida tugatish» masalasi uzil-kesil hal qilindi.

Jamoa xo'jaliklarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va suv inshootlari qurilishi

O'zbekistonda dehqon xo'jaliklarini ommaviy tarzda jamoalashtirish ishlari ayni chog'da yangi xo'jaliklarga moddiy-texnik baza bo'lib xizmat qiladigan mashina-traktor stansiyalari (MTS)ni tashkil etish bilan uzviy bog'liq holda olib borildi. O'zbekistonda dastlabki mashina-traktor stansiyasi 1929-yilda Andijon okrugining Asaka tumanida tuzilgan, u yangidan tashkil etilgan jamoa xo'jaliklariga texnik yordam ko'rsatgan edi. Asta-sekin ularning soni ortib bordi. 1931-yilga kelib MTSlar 48 ta qishloq tumanlarida tashkil etilib, qishloq ahlining dala yumushlariga xizmat ko'rsatdi.

MTSlarning yirik dehqon xo'jaliklariga nafi katta bo'lganligidan ularning safi respublikada to'xtovsiz ortib bordi. Jumladan, 1937-yilda ularning soni 163 taga, 1941-yilga kelganda esa 189 taga yetdi. Garchand yirik jamoa yerlarini ishlab berish, qo'l mehnatini yengillashtirish, qishloqqa texnika olib kirish, texnika ilmidan qishloq mehnatkashlarini xabardor qilish, ma'lumotini oshirishda MTSlar muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, biroq bu narsa jamoa xo'jaliklarining davlatga tobeligini yanada kuchaytirdi. Buning asosiy sabablaridan biri shundaki, yirik ishlab chiqarish vositalari MTSlar orqali tobora davlat qo'lida to'plana bordi. MTSlar jamoa yerlarini natural haq evaziga ishlab berar, bu haqning miqdori esa yuqoridan, davlat organlari tomonidan belgilanardi.

MTSlarning tashkil etilishi va xizmat ko'rsata boshlashi bilan qishloqda shartli ravishda bo'lsa-da, «ikkita xo'jayin» — kolxozlar va MTSlar qaror topdi. Garchand har ikkalasining asosiy jilovi davlat qo'lida bo'lsa-da, biroq ularning biri texnika uchun va ikkinchisi qishloq xo'jaligi sohasining qolgan boshqa ishlari uchun mas'ul hisoblanardi. Shunday bo'lsa-da, bunday «ikki hokimiyatchilik»ning yuzaga kelishi orqasida ishlab chiqarishni tashkil etish va texnika xizmatidan foydalanishda xo'jasizlik kelib chiqdi, ekinlar hosildorligi, chorvachilik mahsuldorligi uchun mas'uliyatni jamoa a'zolari ham, MTS xodimlari ham o'z zimmalariga olmadilar. Bu esa katta va keraksiz xarajatlarga sabab bo'ldi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi azal-azaldan sun'iy sug'orish ti-

zimiga asoslanib kelganligidan bu sohani rivojlantirib borish asosiy vazifalar sirasiga kiradi. Respublikaning asosiy ekin turi hisoblangan paxtachilikni o‘stirish ham ko‘p jihatdan shunga bog‘liq edi. Bu esa o‘lka hududlarida sug‘orish inshootlari, chunonchi, kanallar, kollektorlar, suv havzalari, suv omborlarini ko‘plab barpo etishni taqozo etardi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi va ayniqsa uning yetakchi tarmog‘i — paxtachilik sohasining tezkor rivojlanishidan manfaatdor bo‘lgan sovet hukumati ham boshdan boshlab respublikada irrigatsiya va melioratsiya tizimini yaxshilash va takomillashtirishga jiddiy e‘tibor berib bordi.

Shu maqsadda 1922-yildayoq respublikada irrigatsiya tizimini qayta tiklash va yanada rivojlantirishning asosiy vazifalari belgilab berildi. Xususan, O‘zbekiston hukumati tarkibida suv va qishloq xo‘jaligi xalq komissarligi, uning huzurida esa suv xo‘jaligi bosh boshqarmasi, joylarda viloyat, tuman, uchastka suv xo‘jaligi bo‘limlari tashkil etildi. Ularga davlat yordami ko‘rsatib borildi. Jumladan, 1922-yilda irrigatsiya ishlariga 6 mln oltin rubl hisobida mablag‘ ajratildi. Bundan ko‘zlangan asosiy maqsad sug‘oriladigan yerlarni 2 yil ichida 2 mln desyatinaga yetkazish edi. Joylarda suv inshootlari qurilishi avj oldirib yuborildi. Yangi kanallar, ariqlar qurildi. Ko‘plab yangi yerlar o‘zlashtirildi. Natijada 1924-yilga kelib sug‘oriladigan yerlar miqdori 2,4 mln desyatinaga, shu jumladan, paxta ekiladigan maydon esa 500 ming desyatinaga yetkazildi.

Bu ishlar O‘zbekiston SSR tuzilgach, yanada avj oldirib yuborildi. Urushgacha bo‘lgan davrda respublikada Darg‘om, Narpay, Savay, Dalvarzin, Log‘on, Katta Farg‘ona kanallari kabi ko‘plab suv inshootlari qurildi. Chirchiq—Ohangaron vodiylarida, Zarafshon daryosi havzasida, shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryoda irrigatsiya tarmoqlari ancha yaxshilandi. 1929—1933-yillarda bu sohaga 234,9 mln rubl sarflandi.

1939-yilda O‘zbekiston KP(b) Markaziy Qo‘mitasi va respublika hukumati hashar yo‘li bilan Katta Farg‘ona kanalini qurish to‘g‘risida qaror qabul qildi. O‘sha yilning 1-avgustidan 160 ming kolxozchi kanal qurilishini boshlab yubordi. Ularning 70 mingdan ziyodrog‘ini yoshlar tashkil etardi. Uzunligi 270 kilometr bo‘lgan bu kanal asosan qo‘l mehnati bilan 45 kun ichida qurildi. Unda 46 ta yirik, 274 ta kichik gidrotexnik inshootlar, 5 ta temiryo‘l va 40 ta avtomobil yo‘llari ko‘priklari barpo etildi. Holbuki, bunday

kanalni barpo etish uchun Rossiya mustamlakachiligi davrida 6—8 yil, sovet davrida esa 6—8 oy kerak bo‘ladi, deyilgan edi. Amalda esa u xalq qudrati, azm-u qarori bilan atigi 1,5 oyda bunyod etildi. Bu o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan hashar usulidagi shonli, fidokor mehnatning samaralari edi.

Hatto Markaz matbuotining bosh organi — «Правда»ning 1939-yil 13-dekabrda bosh maqolasida shunday satrlar bitilgan edi: «Shu yilning yoz faslida uzoq Farg‘onada qilingan ish, o‘n minglab o‘zbek va tojik kolxozchilarining bir yarim oy mobaynida kanal qaziganligi butun xalqni juda quvontirdi. Ijodkor xalq, yaratuvchi xalq farg‘onalik kolxozchilarning tajribasida... mehnatdagi shunday bir yangilikni ko‘rib oldiki, bu yangilik kelajak sari qilinayotgan harakat sur‘atlarini jadallashtiradi».

Katta Farg‘ona kanali Farg‘ona vodiysining asosiy qon tomiri bo‘lib qoldi. Vodiya 60 ming gektar bo‘z, cho‘lli yerlar o‘zlashtirilib, 500 ming gektar yerni suv bilan ta‘minlash imkoniyati yaratildi. Shuningdek, Ikkinchi jahon urushidan oldingi yillarda Shimoliy va Janubiy Farg‘ona kanallari, Toshkent kanali, Kampirrovot suv to‘g‘oni, Qoraqalpog‘istonda Qizketgan kanali, sig‘imi 1 mln kub metr bo‘lgan Kattaqo‘rg‘on suv ombori va ko‘plab boshqa suv inshootlari barpo etildi hamda foydalanishga topshirildi. Buning natijasida 1937—1940-yillarda respublikada sug‘oriladigan yer maydonlari qo‘shimcha ravishda 200 ming gektarga ko‘paydi. Respublikada yangi paxtachilik tumanlari va ko‘plab jamoa xo‘jaliklari tashkil etildi. Ularning ekin maydonlarining hosildorligi yil sayin ortib bordi.

Shunday qilib, sovet hokimiyati va kommunistik partiya qishloqda jamoalashtirish siyosatini olib borishda qishloq ahliga nisbatan nechog‘lik zulm va zug‘um o‘tkazmasin hamda ne-ne og‘ir sinovlarga duchor etmasin, biroq ular xalq irodasini, uning shiddatu, azm-u qarorini so‘ndira olmadi, o‘zbek xalqi fidoyilik bilan mehnat qildi.

Savol va topshiriqlar

1. Qishloqda ommaviy jamoalashtirish siyosatini o‘tkazish qachon boshlandi?
2. Jamoalashtirish jarayoniga kirishish arafasida o‘zbek qishlog‘ining manzarasi qanday edi?
3. O‘rtahol dehqonga munosabatda qanday nohaqlik va adolatsizliklar sodir etildi?

4. Qishloqda quloqlashtirishni keskin tarzda o'tkazish va uning ko'lamini atayin kuchaytirishga urg'u berilganligining boisi nimada?
5. Quloqlashtirish siyosati qishloqda qanday xunuk oqibatlarni keltirib chiqardi?
6. O'zbekistonda paxta yakkahokimligini shakllantirishga 30-yillarda alohida ahamiyat berilganligini siz qanday izohlaysiz?
7. Nima sababdan o'zbek oilalarining ancha qismi o'z yurtlarini tark etib xorijiy ellarga bosh olib ketdilar?
8. MTSIar faoliyati haqida so'zlab bering.
9. Respublikada suv inshootlarining ko'plab barpo etilishiga qanday ehtiyoj va sabablar bor edi?
10. XX asr 30-yillarida O'zbekistonda qanday muhim suv inshootlari qurildi?
11. Katta Farg'ona kanali va uning qurilishi to'g'risida nimalarni bilasiz?

9-§. O'ZBEKISTONDA SOVET HOKIMIYATI YURITGAN MADANIY-MA'RIFIY SIYOSAT: MAZMUN VA MOHIYATI

Xalq ta'limi XX asrning 20—30-yillarida madaniy-
ma'naviy soha ham o'ziga xos murak-
kablik, qiyinchilik bilan kechdi.

20-yillar boshlariga kelib O'zbekiston hududida madaniy qurilishning eng dolzarb vazifalaridan sanalgan sovet ta'lim tizimini shakllantirish ishlari faol boshlab yuborildi. Sovetlar O'zbekistonda yangi ta'lim tizimini yaratishga yo'l tutar ekan, bundan ko'zlagan asosiy maqsadlari o'lkada xalq ta'limi bo'g'inlarini ravnaq topirish, yalpisiga xalq savodxonligiga erishish, ilm-ma'rifat chashmalaridan hammani to'la bahramand etish emas, balki eng avvalo, yurt farzandlari ongiga, shuuriga kommunistik g'oyalar va idealarni chuqur singdirish va shu yo'l bilan o'zlariga quloq qoqmay xizmat qiladigan «mo'min-qobil» avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish edi.

Sovetlar avval boshda O'zbekistondagi murakkab vaziyatni, mahalliy xalq kayfiyati va ruhiyatini, uning o'ziga xos milliy an'analari, islomiy qadriyatlarini bir qadar hisobga olib, bu yerda eski va jadid usulidagi maktablar yoki madrasalarning ham bir vaqtning o'zida faoliyat yuritishiga monelik ko'rsatmadi. Buning orqasida bu o'quv dargohlari navqiron avlodga ta'lim berish, ulug' bobokalonlar merosi va sharqona odob, axloq ruhida tarbiyalashda

o‘z ulushini qo‘shib bordi. Lekin sovet arboblari va mafkurachilarning bu vaqtinchalik taktikasi uzoqqa bormadi. Ular o‘lka hayotiga moslashib, biroz tomir yozib olgach, 20-yillar o‘rtalaridan e‘tiboran o‘zbek xalqi ma‘naviy hayotining ko‘p zamonlar uzviy tarkibiy qismi bo‘lib kelgan eski maktab va madrasa ta‘lim-tarbiya tizimini barham toptirdi. Uning ko‘p sonli ziyoli vakillari, mulalari-yu mudarrisleri faoliyati to‘xtatib qo‘yildi. Ularning taqdir-qismati hayotning og‘ir sinovlariga duchor etildi. Bu ham sovetlarning tili boshqa-yu, dili boshqa ekanligidan, ularning madaniy siyosati zamirida qanday makkorona maqsadlar yashiringanligidan yaqqol dalolat beradi.

Sovet hukumati mahalliy oddiy xalq ishonchini qozonish, eng avvalo, kambag‘allar, yo‘qsillar farzandlarini o‘qitish, ularni savodli, bilimli qilish uchun o‘zining dasturiy maqsadiga javob beradigan sovetcha ta‘limni rivojlantirishga asosiy e‘tibor berdi. 20-yillarda O‘zbekiston hayotidan muhim o‘rin olgan birinchi va ikkinchi bosqich maktablari shunday ta‘lim berishga mo‘ljallangan bilim dargohlari edi. Masalan, 1921-yilda Turkistonda 165645 o‘quvchisi bo‘lgan 1-bosqich (boshlang‘ich) va 6500 o‘quvchisi bo‘lgan 2-bosqich (o‘rta) sovet maktablari faoliyat ko‘rsatgandi.

1920-yil 17-sentabrda Turkiston ASSR hukumati o‘lkada 8 yoshdan 40 yoshgacha bo‘lgan kishilarni o‘qitish va savodxon qilish to‘g‘risida dekret qabul qildi. Bundan ko‘zda tutilgan maqsad mahalliy xalqni tobora sovetlar siyosati va mafkurasi ta‘siriga olish, uning yangi tuzumga xayrixohligini kuchaytirish edi. Shularni hisobga olib respublikaning turli hududlarida son-sanoqsiz savodsizlikni tugatish kurslari tashkil etilib faoliyat ko‘rsatdi. Ularga turli yoshdagi kishilar, erkaklar va ayollar jalb qilinib, o‘z savodlarini chiqardilar. Jumladan, 1928—1932-yillarda O‘zbekistonda jami 700 ming nafar kishi savodsizlik kurslarini tugatgan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 1933—1937-yillarda 1,4 mln kishini tashkil qildi.

Respublikada boshlang‘ich ta‘lim tizimining joriy etilishi, keyinroq 7 yillik ta‘limga o‘tilishi ham xalq ta‘limi sohasidagi muhim o‘zgarishlardan biri bo‘ldi. Maktab qurilishi, uning malakali o‘qituvchi kadrlar bilan ta‘minlanishi, o‘quvchilar soni yil sayin o‘sib bordi. Sovet davri statistik ma‘lumotlariga qaraganda, agar 1924/25-o‘quv yilida O‘zbekistonda 160 ta sovet tipidagi maktablar tashkil qilinib, ularda 17209 nafar o‘quvchi ta‘lim olgan bo‘lsa, 1941-yilga kelib bunday maktablar soni 5504

taga va ularda ta'lim olayotgan o'quvchilar soni esa 1 mln 315 ming nafarga yetgan.

30-yillarga kelib respublikada malakali o'qituvchi kadrlar tayyorlaydigan ko'plab pedagogika institutlari va o'rta maxsus pedagogik bilim yurtlari tashkil qilindi. Bu esa xalq ta'limi tizimi faoliyatini ancha yaxshilashga turtki berdi. Agar raqamlarga murojaat qiladigan bo'lsak, 1928/29-o'quv yilida respublikamizda o'qituvchilar soni 5,5 ming kishiga teng bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1932/33-o'quv yilida 19 ming kishini, 1941-yilda esa 42 ming kishini tashkil etdi. Garchand bu raqamlar xalq ta'limi tizimida yuz berib borgan muayyan ijobiy o'zgarishlarni ko'rsatsa-da, biroq bu sohada xuddi shu davrlarda ko'plab jiddiy xato, nuqsonlar, yo'qotishlar sodir etilganligidan ko'z yumib bo'lmaydi.

Sovet hukumati ta'lim tizimini, yangi avlod tarbiyasini to'liq ravishda o'z izmiga bo'ysundirish maqsadida arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvini ham tubdan isloh qilishga kirishdi. Shu maqsadda 1929-yilda arab imlosi asosidagi o'zbek yozuvi tugatilib, undan lotin grafikasiga o'tildi. Bundan ko'p vaqt o'tarotmasdan, 1940-yilga kelib sovetlarning birdan bir yagona orzusi bo'lgan kirill — rus alifbosi negiziga qurilgan yozuvga o'tildi. Birgina o'zbek yozuvini o'zgartirish borasida qo'llanilgan bunday xatti-harakatlar respublika xalq ta'limining keyingi taqdiri, istiqboli uchun salbiy oqibatlar keltirib chiqardi. Eng achinarlisi, buning natijasida necha asrlar davomida xalq dahosi, buyuk bobokalonlarimiz aql-zakovati tomonidan yaratilgan bebaho ma'naviy manbalar, asarlar, risolalarni o'rganish mushkul muammoga aylanib qoldi. Negaki, ular arab yozuvida bitilgan edi-da!

Bu ham yangi avlodni o'z asliy sarchashmalaridan, milliy tarixidan mahrum etib borishning o'ziga xos ayyorona yo'li, ko'rinishi bo'lgan edi. Shu bilan birlikda yangi tashkil etilgan ta'lim maskanlari, maktablarning moddiy bazasi, ularning o'quv dasturlari, qo'llanmalari va darsliklar hamda boshqa zarur jihozlar bilan ta'minlanish darajasi ham mutlaqo talabga javob bermas edi. Agar 20-yillarda respublikada o'qitish jarayoni bir qadar milliy ziyoli olimlar, yetuk pedagog mutaxassislar tomonidan tayyorlangan o'quv qurollari, darsliklar asosida tashkil etilgan bo'lsa, 30-yillardan e'tiboran ahvol keskin o'zgardi.

Bu sohaning jilovi to'liq holda Markaz mutasaddilari qo'liga o'tdi. Endilikda milliy respublikalardagi ta'lim jarayoni Moskvadan tayyorlab yuboriladigan dasturlar, darsliklar-u o'quv qo'llanmalari

asosida olib boriladigan bo‘lib qoldi. Bu esa xalq ta‘limining milliy mazmuni, xarakteriga salbiy ta‘sir ko‘rsatib bordi. Shuningdek, ayniqsa 30-yillarga kelib respublikaning maktab ta‘limiga mafkuraviy tazyiq o‘tkazish, muallimlar tarkibini «tozalash», ular safidan «nobop, yot unsurlar»ni qidirib topishga urinish hollari atayin kuchaytirildi. Masalan, VKP (b) MQ O‘rta Osiyo byurosining 1933-yil 27-martda qabul qilgan o‘qituvchilar safini tozalash to‘g‘risidagi qarori aynan shu maqsadga qaratilgan edi. Bu qarorga asoslanib ish yuritgan sovet «bilag‘onlari» bu davrda ko‘plab bilimli, ma‘rifatli, sof vijdonli milliy ziyolilarimizni ishdan bo‘shatdi, qatag‘on qildi.

Ular tomonidan tayyorlanib nashr etilgan milliy ruhdagi ko‘plab o‘quv adabiyotlari ham ayni shu yillarda taqiqlab qo‘yildi. Yana shuni aytish joizki, shu davrda ommaviy tarzda «sovet ta‘limi»ni olib, turli maktab va savodsizlik kurslarini bitirib, zo‘rg‘a savodini chiqarib endigina hayotga qadam qo‘yganlar «ishonchli shaxslar» sifatida topilib, mafkuraviy saralash asosida o‘z vazifalaridan chetlatilgan tajribali, bilimdon, professional ziyolilar o‘rnini egallab borganlar.

Xullas, sovetlar O‘zbekistonda o‘z ta‘lim siyosatini yuritar ekanlar, bunda birinchi navbatda uning sinfiy mohiyatiga e‘tibor berdilar. Binobarin, ular rahnamoligida shakllantirilib, rivojlantirilib borilgan xalq ta‘limi tizimi va uning barcha bo‘g‘in-u yo‘nalishlari ham shu ruh va mazmum bilan sug‘orilgan edi.

Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim

Sovetlarning xalq ta‘limi sohasida yuritgan siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri, bu oliy va o‘rta maxsus ta‘lim tizimini shakllantirish hamda rivojlantirish edi. Har qanday tuzumda bo‘lgani singari, sovet hokimiyati ham yangi tuzum g‘oyalari va ideallari ruhida tarbiyalangan, unga sadoqat bilan xizmat qiladigan ko‘plab yuqori malakali, o‘qimishli, ziyoli kadrlarga o‘tkir ehtiyoj sezardi.

Sovet hokimiyati O‘zbekistondek chekka o‘lkada oliy ta‘limni tashkil etish, unga mahalliy yoshlarni jalb qilish orqali yerli xalq ishonchini qozonishga, u bilan yaqindan aloqa bog‘lashga umid qilar edi. Markaz amri bilan 1920-yil sentabrda Toshkentda tashkil etilgan Turkiston Davlat universiteti shu maqsadga yo‘naltirilgan edi. Keyinchalik O‘rta Osiyo universiteti maqomini olgan bu oliy o‘quv yurti o‘lkada oliy ta‘limni rivojlantirish, yuqori mutaxassis kadrlar tayyorlash o‘chog‘i bo‘ldi. Biroq bu

o'quv dargohi professor-o'qituvchilarining mutlaq tarkibi yevropalik millat vakillaridan tashkil topganligidan, undagi o'qitish tizimi birinchi kundanoq faqat rus tilida olib borildi. Bu esa mahalliy millat yoshlari uchun unga kirib ta'lim olishda jiddiy qiyinchiliklar tug'dirardi. Shuning uchun ham universitet talabalari safida ularning salmog'i juda ozchilikni tashkil etardi. Jumladan, 1923/24-o'quv yilida O'rta Osiyo Davlat universitetida ta'lim olayotgan 2047 nafar talabadan faqat 51 nafari mahalliy millat yoshlari edi, xolos. 1924/25-o'quv yilida bu universitetda 2440 talaba va ishchilar fakultetida 889 yoshlar ta'lim oldi. Keyinroq 30-yillar boshlariga kelib bu bosh oliy o'quv yurti negizida respublikamizda juda ko'plab turli xil yo'nalishlardagi institutlar tashkil etildi va faoliyat ko'rsata boshladi. O'rta Osiyo politexnika (hozirgi Texnika universiteti), Moliya-iqtisod, Tibbiyot, Qishloq xo'jalik, To'qimachilik institutlari, Samarqand Davlat universiteti va boshqalar shular jumlasidandir.

Shuningdek, bu davrda yuqori malakali pedagogik kadrlarga talab muttasil o'sib borganligidan Buxoro, Samarqand, Toshkent, Nukus, Xiva, Urganch, Farg'ona va Namangan singari shaharlarda pedagogika va o'qituvchilar tayyorlash institutlari tashkil etildi. Buning orqasida 1932-yilga kelib respublikadagi jami oliy o'quv yurtlari soni 31 taga yetdi. Ularda ta'lim olayotgan talabalar soni 12,2 ming nafarni tashkil etardi. Keyinroq bu ko'rsatkichlar yil sayin oshib bordi. Chunonchi, oliy o'quv yurtlari talabalarining soni 1937-yilda 15,5 mingga, 1941-yilda esa 18 mingtaga yetdi.

Ayni paytda mahalliy aholi yoshlari orasidan maxsus tanlab olinib, partiya, sovet va xo'jalik organlarida ishlash, sotsialistik qurilish jabhalarida faoliyat ko'rsatishga da'vat etilgan rahbariy kadrlar tayyorlashga ham alohida e'tibor qaratildi. Negaki, hukmron partiyaning «oltin fondi» hisoblangan bunday kadrlarni ko'plab tarbiyalab voyaga yetkazish O'zbekistonda sovetlar siyosatini to'laqonli o'tkazishda muhim kafolat bo'lib xizmat qilardi-da. Shu maqsadlarni ko'zda tutib 1923-yilda Turkiston kommunistik universiteti ochildi. Unda o'lkaning bo'lg'usi sovet kadrlari «markscha-lenincha» ta'limot negizlarini qunt bilan egallab bordilar. Shuningdek, bu davrda Turkistonda 2 ta markaziy, 5 ta viloyat va 5 ta uyezd partiya sovet maktablari faoliyat ko'rsatmoqda edi. Ularda o'qiyotgan 1312 nafar tinglovchining 10 foizini xotin-qizlar tashkil etardi.

Moskvadagi Sharq mehnatkashlari kommunistik universitetida

Oʻrta Osiyo Davlat universiteti (hozirgi Oʻzbekiston Milliy universiteti) binosi.

esa 1923-yilda 77 nafar turkistonlik yoshlar taʼlim oldi. Ulardan oʻzbeklar 24, turkmanlar 24, qozoq-qirgʻizlar 29 kishi edi.

Oʻzbekistonning bu davrdagi taʼlim tizimida oʻrta maxsus taʼlim oʻquv yurtlari faoliyati ham alohida oʻrin egallaydi. Buning asosiy boisi shuki, respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyoti koʻp jihatdan maxsus bilim, tajriba va koʻnikmaga ega boʻlgan kadrlarga bogʻliq edi. Faqat shunday kadrlargina respublika xoʻjalik va madaniy qurilishining koʻplab dolzarb masalalari, vazifalarini hal etishga salmoqli hissa qoʻsha olardilar. Shu boisdan ham oʻlkada hunar-texnika taʼlimi maktablari, texnikumlar, maxsus bilim yurtlarini tashkil qilish va faoliyatini jonlantirib borishga eʼtibor berildi. 20-yillarda respublikada 6 ta qishloq xoʻjalik texnikumi, 1 ta tibbiyot texnikumi, 16 ta hunar-texnika maktabi tashkil qilindi. Ularda 6800 nafar bilimga chanqoq yoshlar oʻqidi. Shuningdek, shu vaqtda 5 ta pedagogika texnikumi, 2 ta pedagogika bilim yurti, bitta xotin-qizlar bilim yurti mavjud boʻlib, ular orqali koʻplab bilimli, malakali pedagog kadrlar tayyorlandi. XX asrning 40-yillari boshlariga kelib Oʻzbekistonda maxsus bilim yurtlari soni 92 taga yetgan boʻlib, ularda 12,6 ming nafar yoshlar taʼlim olmoqda edi.

Shu bilan birlikda oliy va oʻrta maxsus taʼlim tizimi oldida ham hali koʻplab jiddiy muammolar koʻndalang boʻlib turardi. Oliy

ta'lim tizimidagi o'qish jarayoni asosan rus tilida olib borilardi. Maxsus o'quv qo'llanmalari, darsliklar, boshqa o'quv-uslubiy jihozlar milliylik, yurtning o'ziga xoslik jihatlaridan nihoyatda uzoq bo'lib, ular asosan Markazdan tayyorlab yuborilardi. Mahalliy professor-o'qituvchilar tarkibi nihoyatda kam bo'lganligi bois ko'pchilik fanlarning o'qitilishi asosan yevropalik olimlar tasarrufida edi. Buning ustiga 30-yillarda avjiga mingan stalincha qatag'onlik shamshiri ko'proq milliy kadrlar boshida sindiki, bundan respublika ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari katta ziyon-zahmat chekdi, ancha mahrumliklarga duchor bo'ldi.

Ilm-fan

Respublikada ilm-fanning ravnaq topishi ham tabiiy holdir. Garchand O'zbekistonning sovetlar hukmronligi davri ilm-fani ahvoli, uning o'sishi, o'zgarishi ko'plab murakkab, ziddiyatli jarayonlar silsilasida kechgan bo'lsa-da, biroq bu hol bir qator o'z xususiyatlari va asosli omillariga egadir. Avvalo, ilm-fanga, ma'rifatga intilish millatimizga xos azaliy otameros an'anadir. Jahonga tengi yo'q allo-malarni bergan xalq har qanday og'ir, mushkul vaziyatlarda ham ilm mash'alini qo'lda mahkam tutib, uni rivojlantirishga intilib kelgan. Binobarin, sovetlar davri, qatag'onlik yillari ham bundan mustasno emas, albatta. Shu bois sovetlarning madaniy qurilishi doirasida bo'lsa ham respublikaning ilmiy salohiyati o'sish va rivojlanishda davom etdi.

Markaz zo'ravonlarining milliy kadrlar, ziyolilar faoliyati doirasini har qanday cheklash, bo'g'ishga urinishiga qaramay, yurtning ko'plab iqtidorli, zakovatli yoshlari o'zlarini ilm-fan mashaqqatiga bag'ishlab, asta-sekin uning cho'qqilariga ko'tarilib bordilar. Rus tilini mukammal egallash qiyinchiligi ham ularga hech bir to'siq bo'lolmadi. 30-yillarga kelib o'zbek fanining turli yo'nalishlarida o'z yuksak salohiyatini namoyon qila olgan, o'z ilmiy maktabiga asos solgan Qori Niyoziy, Abdurahmon Sa'diy, Abdulla Avloniy, Ibrohim Mo'minov, Yahyo G'ulomov, Toshmhammad Sarimsoqov, Xalil Rahmatullin, Habib Abdullayev, Sobir Yunusov singari fan allomalari yetishib chiqdi. Ayni zamonda respublikada ko'plab ilmiy-tadqiqot institutlari, markazlari tashkil etilib, fanning turli dolzarb muammolari ustida samarali izlanishlar olib bordilar. Bular jumlasiga Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tadqiqot instituti (SoyuzNIXI), Madaniy qurilish, Sanoat-iqtisod, Sanoat qurilishi, Huquq-tadqiqot institutlari, Gidrometeorologiya instituti, Geliotexnika laboratoriyasi, Astronomiya Observatoriyasi,

uning qoshidagi Quyosh xizmati bo‘limi va boshqalarni nisbat berish mumkin. Mazkur institutlar va ilmiy markazlarga jalb etilgan respublika ilmiy kuchlari, fan fidoyilari Ittifoq va respublika ahamiyatiga molik qanchalab hayotiy muammolar, masalalarning yechimini topishda jiddiy tadqiqotlar olib bordilar. Ayniqsa, paxtachilik, uning hosildorligini oshirish, tezpishar, sifatli yangi navlar yaratish sohasida muhim yangiliklar qilindi. Geolog olimlar sa’y-harakatlari bilan yangi konlar, turli xil ma’dan topilmalari kashf qilindi. 1927-yilda Farg‘ona vodiysida Sho‘rsuv neft koni ochildi. Sement ishlab chiqarish uchun xomashyo qidirib topildi. Natijada, Quvasoy sement zavodi qurildi.

Qator mis, oltin, kumush, qalay, marmar konlari topildi va ishga tushirildi. Biroq ularning huzurini Markaz ko‘rdi. Negaki, bu davrga kelib uning inon-ixtiyori to‘la Ittifoq hukumati tasarrufiga olingan edi.

1940-yil 9-yanvarda O‘zbekiston XKS (hukumati) huzuridagi Fan qo‘mitasi negizida SSSR FANing O‘zbekiston filiali ta’sis etildi. O‘sha kezlarda uning tarkibida 75 ta ilmiy-tadqiqot institutlari va muassasalari mavjud edi. Ular 3024 nafar ilmiy xodimlarni o‘z safiga birlashtirgandi. Bularning 109 nafari fan doktorlari, 510 nafari fan nomzodlari edilar.

«Hujum» harakati

XX asr 20-yillari ikkinchi yarmida «Hujum» nomi bilan boshlangan harakat o‘z mohiyati bilan o‘zbek xotin-qizlarini tutqunlikdan, paraji zulmatidan ozod qilishga qaratilgan edi. Turkiston sharoitida o‘ziga xos o‘ta murakkab xususiyatlarga ega bo‘lgan bu ijtimoiy-siyosiy masala hukmron partiya tomonidan hech bir o‘ylanmasdan, mahalliy shart-sharoitlarni, xalqning an’anaviy udumlari, urf-odatlarini e’tiborga olmasdan kutilmagan bir holda amalga oshirildiki, bu esa o‘lka hayotida ko‘plab noxush oqibatlarni keltirib chiqardi.

Ma’lumki, Turkiston xotin-qizlari hayoti asrlar davomida musulmonchilik qonun-qoidalari va an’analari asosida kechgan va o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan. Jumladan, ular aksariyat hollarda mehnatga tortilmas, balki uy-ro‘zg‘or ishlarida band bo‘lishgan va farzand tarbiyasi bilan shug‘ullanishgan. Sovet hukumati esa o‘zbek xotin-qizlarining bunday turmush tarziga diniy «xurofot» sifatida qaradi. Shu bilan birgalikda ayollarning erkaklar bilan teng huquqliligi, ularning tor oila muhitidan ozod bo‘lib, keng ijtimoiy-siyosiy hayotga tortilishi g‘oyasi ilgari surildi.

Shu narsa haqiqatki, jamiyat rivojlanib borar ekan, odamlarning ongi ham o'zgarishda davom etadi. Turmush tarzi yangilanadi, u zamonga moslashadi. Shu ma'noda o'zbek ayollarini paranjidan ozod qilish muhim vazifalardan biri ekanligi tabiiydir. Biroq bu masalani eng avvalo jamiyat a'zolari, fuqarolari orasida keng ko'lamlı tushuntirish, ma'rifiy yo'llar orqali tinch hal qilish mumkin edi. Jadidlar rahbarlari F.Xo'jayev, Fitrat, Cho'lpon, A. Avloniyler ham bu masalani hal etishni o'z oldilariga muhim vazifa qilib qo'ygan edilar. Shu maqsadda tashkil etilgan respublika, viloyat, tuman, shahar va quyi sovet tashkilotlari qoshidagi xotin-qizlar bo'limlarida dastlab umuman to'g'ri ish olib borilgandi.

Bu yerda gap parnji tashlash ustida emas, balki xotin-qizlar uchun maxsus klublar, artellar, do'konlar, savodxonlik kurslari ochish haqida borardi. Bu xildagi tadbirlarning ko'plab o'tkazilishi natijasida xotin-qizlar ijtimoiy-foydali mehnatga, jamoatchilik ishlariga tortila boshlangandi. Ammo, ming afsuski, bu dastlabki yutuqlar, xususan, ayollarning jamoat joylariga paranjida kelishlari mustabid tuzumni aslo qoniqtirmasdi.

Shuning uchun ham VKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosining 1926-yil sentabridagi maxsus qarori asosida bu harakatni sun'iy ravishda tezlashtirishga kirishildi, oqibatda bu majburiy harakat «Hujum» nomini oldi. Xolisona aytganda, uni o'zbek xotin-qizlari xursandchilik bilan kutib oldilar. Chunki ochiq yurish, yorug'olamni ko'rish, ilm olish, erkaklar bilan teng huquqli bo'lish ularning ham asriy orzusi edi. Biroq bu harakat, yuqorida ta'kidlanganidek, nihoyatda shoshma-shosharlik, ma'muriyatchilik yo'li bilan o'tkazildi. Bu tadbirga hattoki erkak kommunistlar ham tayyor emas edilar. Masalan, 1927-yil 8-mart kuni bo'lgan ko'plab mitinglarda minglab xotin-qizlar paranjilarini tashlashdi. Bularning orasida kommunistlarning ham xotinlari bor edi. Lekin, ular ertasi-ga yana paranjini yopinishga majbur qilindi.

Shunga qaramay «Hujum» harakati dastlab ancha sezilarli yutuqlarga erishib bordi. 1927-yil bahoriga kelib 100 ming ayol parnji tashladi. Ming-minglab ayollar korxonalariga, qishloq, tuman kengashlariga, sud tizimiga ishga tortildi. Ular orasidan ko'plab traktorchilar, brigadirlar, kolxoz raislari, klub va kutubxona mudirlari tayyorlandi. Jumladan, 1927—1929-yillarda sudlarning xalq maslahatchilari orasida o'zbek ayollari 563 kishiga yetdi. 1926-yilda birgina Toshkent va Farg'ona viloyatlari «Qo'shchi» uyushmalarining 4900 ayol a'zolari bor edi. 1927-yil davomida

7169 ayol kasaba uyushmalariga a'zo bo'lib kirdi. 5916 ayol matlubot kooperatsiyalariga a'zo bo'ldi, 2343 xotin-qizlar davlat organlariga saylandi.

1927—1928-yillarda «Hujum» harakati yanada keng quloq yozdi. Xotin-qizlarni savodsizlikni tugatish kurslariga jalb etish, ularning farzandlari uchun yasli va bog'chalar ochish tadbirlari ko'paydi. Paranji tashlagan ayollar uchun 32 ta savodsizlikni tugatish maktablari tashkil qilindi.

Biroq bu sohadagi ishlar partiya organlari tomonidan bo'rttirib ko'rsatildi. Amalda esa bu jarayon ko'p hollarda joylarda to'xtab qoldi. Bu borada qo'llanilgan zo'rlash, majburlash yo'li va usullari o'zining salbiy natijalarini bermasdan qolmadi. Natijada hatto 10—15 yashar qizlarni ham erga berib yuborish hollari ro'y berdi.

Joylarda xotin-qizlarni o'ldirish hollari ko'plab ro'y berdi. 1927—1928-yillarda 2,5 mingdan ortiq faol ayollar yovuz kuchlar qurboni bo'ldi.

Tabiiyki, har qanday jinoyat jazosiz qolmaydi. Faqat 1928-yilda ayollarga nisbatan g'ayriqonuniy xatti-harakatlari uchun 671 kishi jazoga tortildi. Shulardan 7 kishi otuvga hukm qilindi.

Shunday qilib, partiyaviy tazyiq, sovetcha majburlash va mafkuraviy kurash asosida o'tkazilgan «Hujum» harakati, qiyinchiliklar bilan bo'lsa-da, hayotga tatbiq etib borildi. Buning natijasida o'zbek ayoli ijtimoiy ishlab chiqarishga, hatto eng og'ir mehnat talab qiladigan ishlarga ham tortildi. Masalan, 1930-yilda ular qishloq xo'jaligida ishchi kuchining 80 foizini tashkil etdi. Boshqa sohalarda ham xotin-qizlar salmog'i ortib, ularning ijtimoiy faolligi kuchaydi.

«Hujum» harakatining o'sib borishi davomida 1937-yilga kelib 273637 nafar o'zbek xotin-qizlari savodsizlikni tugatish kurslarini muvaffaqiyatli bitirdilar. Ayol ishchilar va xizmatchilar soni 1940-yilda 232 ming kishiga yetdi. Bu esa butun respublikadagi ishchilarning 40,7 foiziga teng edi. Ular tikuvchilikda 82,3, qandolatchilikda 65,5, to'qimachilikda 88 foizni tashkil etardi.

Shu bilan birlikda bu mavsumiy harakat ko'pgina salbiy oqibatlarning yuz berishiga ham sabab bo'ldi. Bu jarayonni o'tkazishda yo'l qo'yilgan jiddiy xato va kamchiliklar, xalqning asriy udumlari, o'zbek ayollariga xos sharqona odob, axloq tamoyillarining buzilishi, bu nozik sohada odamlarning or-nomusini mensimaslik hollari kundalik hayotda ko'plab fojiali voqealarni keltirib chiqardi.

Eng achinarlisi shuki, «Hujum» harakatida faol ishtirok etib, unda tashabbuskor boʻlgan, butun borligʻini, ongli hayoti, faoliyatini sotsializm ishiga, partiyaning yolgʻon, soxta gʻoyalarining chinligiga ishongan qanchalab ilgʻor xotin-qizlar keyinchalik stalincha qatagʻonlik qurboni boʻldilar. Bunga oʻzbek xotin-qizlari ozodligi kurashining otashin namoyandalari — Tojixon Shodiyeva, Sobira Xoldorova, Xosiyat Tillaxonova, Maryam Sultonmurodova, Xayriniso Majidxonova singarilarning fojiali va tahlikali kechgan nochor qismatlari toʻla misol boʻla oladi.

Madaniy va adabiy jarayon

XX asrning 20–30-yillarida hukmron kommunistik partiyaning madaniy qurilish siyosati asosan «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat»ni shakllantirishga qaratildi. Zero, «lenincha madaniy inqilob gʻoyasi»ning bosh maqsadi ham koʻp millatli sovetlar mamlakatida yagona sotsialistik madaniyatni tarkib toptirish va uning «samaralari»dan SSSR barcha xalqlari va millatlarini bahramand etish edi. Garchand bu madaniyat milliy belgi, shakllarni rasman koʻzda tutsa-da, biroq u amalda har bir xalqning oʻziga xos tarixiy va madaniy merosini, uning sarchashmalarini inkor etardi. Chunki bular kommunistik mafkura oʻlchovi va tamoyillariga mohiyatan zid kelardi.

Shu bois bu yillarda oʻzbek xalqining olis asrlarga borib qadaluvchi moddiy va maʼnaviy madaniyati durdonalari, osori-atiqalariga, masjid-u madrasalar, gumbaz-u maqbaralar koʻrinishidagi noyob meʼmoriy obidalariga zoʻr berib hujum uyushtirildi. Binobarin, bu maskanlarning qarovsiz, xarob ahvolga keltirilganligi ham tasodifly hol emas, albatta. Ayniqsa bunda xalqimizning qalbi, dilidan chuqur joy olgan, uning uzoq asrlik islomiy qadriyatlari zavol toptirilganligini chuqur taassuf bilan taʼkidlashga toʻgʻri keladi.

Odamlar ongiga kommunistik gʻoyalarni singdirishdan iborat maqsadga erishishda joylarda «Xudosislar jamiyatlari» tuzilib, ular orqali diniy eʼtiqod va tasavvurlarga qarshi, uning pokdomon peshvolariga qarshi hujumkor ateistik kurash, tashviqot va targʻibot avj oldirildi. Buning oqibatida yurtning ilgʻor ziyolilari boʻlgan qancha-qanchalab ruhoniylar, eshon-u mullalar, ulamo-yu fuzolar ayovsiz taʼqib-u quvgʻinlarga duchor etildi yoxud qirgʻin qilindi. Ularning koʻplari jonlarini hovuchlab, oila, bola-chaqasi bilan ne azob-u uqubatlarni boshdan kechirib, uzoq xorijiy yurtlarga bosh olib ketishga majbur boʻldilar.

O‘zbek xalqining ko‘plab yurtparvar ziyolilari fidoyilik namularini ko‘rsatib, barcha qiyinchiliklarga bardosh berib respublikaning madaniy hayotida faol qatnashdilar.

Ularning sa’y-harakatlari bilan teatrlar, klublar, kutubxonalar va boshqa madaniy-ma’rifiy muassasalar bunyod etilib faoliyat ko‘rsata boshladi. 1929-yilda o‘zbek musiqali teatriga asos solindi. 1933-yilga kelib Hamza nomli akademik drama teatri ish boshladi. Har qanday mafkuraviy tazyiqlarga qaramasdan milliy ruh ustuvor bo‘lib qola berdi. Xalqimiz orasidan uning asriy dil armoni, orzu-istaklarini kuylagan Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Ota G‘iyos Abdug‘aniyev, Domla Halim Ibodov, Mulla To‘ychi Toshmuhamedov, Madrahim Sheroziy, Shorahim Shoumarov, Abror Hidoyatov, Soraxonim, Tamaraxonim, Lutfixonim, Mukarramaxonim singari nomdor san’atkorlar yetishib chiqdi va dovrug qozondi.

1936-yilda Toshkent Davlat konservatoriyasining ochilishi xalqimizning madaniy hayotida katta voqea bo‘ldi. O‘zbek musiqa madaniyatining zabardast vakillari — Yunus Rajabiy, Muxtor Ashrafiy, Mutal Burhonov, Tolibjon Sodiqov, To‘xtasin Jalilov singari san’atkorlar ijodi xalq dilidan chuqur joy oldi.

1937-yilda Moskvada o‘tkazilgan birinchi o‘zbek san’ati va adabiyoti dekadasi xalqimiz madaniyatining yorqin ko‘rigi bo‘ldi. Unda «Gulsara», «Layli va Majnun» operalari, «Farhod va Shirin»

Mashhur hofiz
Hoji Abdulaziz Abdurasulov.

Hofiz va bastakor
Madrahim Sheroziy.

Abror Hidoyatov
Otello rovida.

musiqali dramasi va boshqa sahna asarlari katta mahorat bilan namoyish etildi.

30-yillarda O'zbekistonda yangidan kino san'ati shakllanib bordi. Uning yorqin ifodasi sifatida shu davrda yaratilib ekranlarga chiqarilgan «Asal», «Qasam», «Ravot qashqirlari», «Azamat» singari film-larni tilga olib o'tish joizdir.

Ularni yaratishda Komil Yormatov, Nabi G'aniyev, Sulaymon Xo'jayev, Yo'ldosh A'zamov, Rahim Pirmuhamedov singari ajoyib o'zbek kino ustalarining xizmatlari benazirdir.

20—30-yillarda respublikada ko'plab madaniy inshootlar qurildi.

1932-yilda respublikada 707 ta kutubxona, 3087 ta klub, 409 ta kinoqurilma, 32 ta teatr, 13 ta muzey faoliyat ko'rsatdi.

O'zbekistonda madaniy qurilish jarayonining chuqurlashib borishiga mamlakatda avj olgan totalitar tuzum zo'raonligi va bedodligi jiddiy to'sqinlik tug'dirdi. Bunday keskin, nosog'lom muhitda madaniyat muassasalarining faoliyati cheklanib, bu soha xodimlarining ijodkorligi har tomonlama qiyin-qistov va siquvga olindi. Bu esa respublika madaniy hayoti maromining normal kechishiga, shubhasiz, salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Bu davrda o'zbek adabiyoti ham jiddiy hayotiy sinovlar jara-yonini boshdan kechirdi. O'zining boy tarixiy an'alariga ega bo'lgan bu adabiyot xalq ruhining ko'zgusi sifatida uning ma'naviy hayotini tashkil qilishda, zamon muammolarini idrok etish hamda hal etishda o'z hissasini qo'shib bordi. Sovetlar insonlarning ongi, shuuriga ta'sir etish, ularni ma'nan va ruhan tarbiyalashda adabi-yot va san'atning o'rni beqiyosligini hisobga olib, uni yangi sotsia-listik qurilish xizmatiga faol jalb etishga intildilar. Ularning nazari-da adabiyot kuchli mafkuraviy qurol sifatida yangi tuzumni mus-tahkamlashga xizmat qilishi, millionlar ommasini shunga da'vat etmog'i kerak edi. VKP(b) MQning 1925-yil 18-iyunda qabul qil-gan «Partiyaning adabiyot sohasidagi siyosati to'g'risida» nomli qarorida shu ruh, g'oya aks ettirilgandi. Bu hujjat o'zbek adabiyoti

Hamid Olimjon.

Shoir Mahmud Botu.

va uning namoyandalari uchun ham qo'llanma hisoblanardi. Unda ochiqdan ochiq sovet mafkurasiga zid adabiyot «burjua mafkurasiz xizmatkori», deb e'lon qilingandi. Bu, albatta, har bir ijodkor zimmasiga mashaqqatli vazifa yuklardi. Negaki, har bir shoir yoki adib sovet mafkurasida talablaridan biroz bo'lsa-da chetlashsa, o'z xalqining boy tarixiy o'tmishi yoxud ulug' ajdodlari hayotidan asar yozguday bo'lsa, uning og'ir jazoga ro'baro' kelishi hech gap emas edi. Mana, nima uchun 30-yillarda xalqimiz faxr-u g'ururi bo'lib qolgan bir qator favqulodda iste'dod sohiblari qatag'on qilindi, ijodlari bo'g'ildi.

Biroq har qanday tazyiq-u ta'qiblarga qaramay o'zbek adabiyoti bu yillarda muhim yutuqlarga erishib, jiddiy o'zgarishlar yo'lidan ilgarilab bordi. Bu o'rinda Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar», «Mehrobdan chayon», Cho'lponning «Kecha va kunduz», Sadridin Ayniyning «Odina», «Sudxo'ning o'limi», Fitratning «Abulfayzxon», Oybekning «Qutlug' qon», G'afur G'ulomning «Ko'kan», «Yodgor» va shu singari o'z davri uchun muhim voqea bo'lgan badiiy g'oyasi yuksak asarlarni alohida qayd etmoq lozim bo'ladi.

Savol va topshiriqlar

1. «Madaniy inqilob» g'oyasining asl maqsad, muddaosi nimada edi?
2. Sovetlar Turkiston xalq ta'limini tashkil etish, rivojlantirishga qanday nuqtayi nazardan yondashdilar?
3. O'lka xalq ta'limi tizimida yuz bergan xato, kamchiliklar, murakkabliklar va muammolar haqida nimalar deya olasiz?

4. Respublika oliy ta'lim tizimini shakllantirish qanday maqsadlarda amalga oshirildi?
5. O'zbekistonda ilm-fan qanday rivojlantirib borildi?
6. 30-yillarda yetishib chiqqan taniqli o'zbek olimlari haqida tushuncha bering.
7. O'zbekistonda «Hujum» harakatini o'tkazishdan ko'zlangan maqsad nima edi?
8. 20-yillarda respublikada o'tkazilgan «Hujum» harakati xotin-qizlar hayotiga qanday o'zgartirishlar olib kirdi?
9. «Hujum» harakati qanday oqibatlarni yuzaga keltirdi?
10. Nima sababdan O'zbekistonda din va dindorlarga qarshi hujumkor kurash avj oldirildi?
11. 30-yillarda respublikaning madaniy hayotida yuz bergan eng muhim voqealardan qaysi birlarini aytib bera olasiz?
12. O'zbek san'atini yuksaltirishga muhim hissa qo'shgan mashhur san'atkorlardan kimlarning nomini tilga olsa bo'ladi?
13. O'zbek adabiyotining rivojlanish jarayonining murakkab kechganligi sabablarini nimalarda deb o'ylaysiz?
14. O'zbek adiblaridan kimlarning nomlari 30-yillarga kelib qoralandi va nima uchun?

10-§. QATAG'ONLIK SIYOSATI VA UNING OQIBATLARI

Totalitar tuzumning kuchayishi XX asr 20-yillari ikkinchi yarmiga kelib sovetlar mamlakatining hokimiyat boshqaruv-idora tizimida ham keskin o'zgarish hollari yuz berdi. Stalin asta-sekinlik bilan o'zining yakkahokimligini butun choralar bilan qaror toptirish harakatida bo'ldi. 20-yillar oxirlarida Stalin tomonidan yangi nazariy qarash sifatida ilgari surilgan «Sotsializm mustahkamlanib borgan sari sinfiy dushman qarshiligi ham kuchayib boradi» degan g'oya g'ayriqonuniy xatti-harakatlarning avj olishiga olib keldi. Stalin va uning atrofida gilar mamlakat va partiya hayotiga oid har bir masalada o'z irodasi, hukmini boshqalarga majbur etib, har qanday muxolafatchi qarashlarni, ularning tashuvchilarini mahv etib bordilar.

Shu tariqa, mamlakatda Lenin tomonidan asos solingan totalitar boshqaruv tizimini Stalin yanada kuchaytirdi. Bu tizimning mohiyati shundaki, unda davlat boshqaruvi markazlashgan va buyruqbozlik xarakteriga ega bo'ladi. Ijtimoiyot, iqtisodiyot, madaniyat, ma'naviyat sohalari ustidan qattiq nazorat o'rnatiladi.

Turli xil tarzda fikr, tafakkur yuritish, muxolafatchilik harakatlari-da bo'lish qat'iy man etiladi, siyosiy erkinliklar taqiqlanadi. Ayni chog'da demokratiya buziladi, ilg'or, taraqqiyparvar kuchlar qatag'onlikka mahkum etiladi. Hukmron partiyaning yagona irodasi, o'zboshimchaligi, chegara bilmas zo'ravonligi avjga minadi.

Mamlakatda totalitar tuzumning qaror topishi milliy sovet respublikalari hayotiga ham daxl qilib, ularning butun inon-ixtiyorini Ittifoq davlati tasarrufiga bog'lab qo'ydi. Bu O'zbekiston timsolida ham ko'zga yaqqol tashlandi. Avvalo, respublika hokimiyati boshqaruvining hamma bo'g'inlari to'liq ravishda SSSR organlariga bo'ysundirildi. Shuningdek, bu yerdagi yagona rahbar tashkilot — O'zbekiston Kompartiyasi ham VKP(b)ning tarkibiy qismi sifatida, ya'ni viloyat bo'limi maqomiga tushirildi. Binobarin, hukmron partiya qabul qiladigan har qanday qaror-u farmoyishlar, rahbariy ko'rsatmalar respublika partiya tashkilotlari tomonidan bajarilishi majburiy va shart edi.

Stalincha ma'muriy-buyruqbozlik tizimi ko'zga ko'rinarli va ko'zga ko'rinmas ming xil qizil iplar bilan O'zbekistonni o'z domiga kiritib, uning amaldagi rasmiy mustaqilligini ham yo'qqa chiqargan edi. Uning mahalliy rahbariyati respublikaning iqtisodiy, xo'jalik, madaniy-ma'naviy hayotiga oid biror-bir masala, muammoni mustaqil tarzda hal etishga haqli, huquqli emas edi.

Milliy kuchlar safi- ning bo'lib tashlanishi

Mustabid tuzum Markazdan O'zbekistonga o'zining ko'p sonli sadoqatli xodimlar, vakillarini rahbariy lavozimlarda ishlashga uzluksiz yuborib turdi. Ular yordamida o'lka hayotida kechayotgan barcha jarayonlar, o'zgarishlardan doimiy xabardor bo'lib, mahalliy kadrlar faoliyatini kuzatib, nazorat qilib bordi.

O'z xalqi, yurtining milliy manfaatlarini himoya qilib, uning istiqbolini ko'zlab, o'zida kuch-iroda topib, bor haqiqatni aytishga jur'at qilgan millat kishilari birinchi navbatda hukmron Markazning qahr-zahriga duchor bo'ldi. Qatag'on zulmkorlari, ularning gumashtalari bir imo-ishora bilan bunday yurt fidoyilarini oradan olib tashlash, faoliyatini og'machilik, buzg'unchilikda ayblash, sha'niga millatchi, xalq dushmani, aksilinqilobchi, burjua malaylari singari asossiz bo'htonlar bilan la'nat tamg'asini tirkashga doimo tayyor turardilar. Buning yorqin ifodasini sovet mafkurachilari tomonidan to'qib chiqarilgan va o'zbek milliy kadrlari sha'nini bulg'ashga qaratilgan «18 lar guruhi», «inog'omovchilik»,

«qosimovchilik» degan siyosiy ishlar misolida ko‘rish mumkin. Mazkur guruhlar faoliyatiga oid tarixiy hujjatlarni ko‘zdan kechirib, tahlil etarkanmiz, bu insonlar xatti-harakatida, faoliyatida ularni ayblashga bois bo‘ladigan hech bir asosli ashyo-dalillar bo‘lmaganligiga to‘la amin bo‘lamiz. Ularning yagona «gunohi» — bu o‘z millati dardi, tashvishi va manfaatini ko‘zlab, ayrim muhim muammolarni ko‘targanligi va ularni hal etishga yuqorining e‘tiborini jalb etganligi, xolos.

Xo‘sh, «18 lar guruhi» tarkibi kimlardan iborat bo‘lgan? Ular sovet mutasaddilari oldida qanday gunoh qilgan edilar? Respublikaning taniqli arboblardan tashkil topgan bu guruh (I. Xidiraliyev, M. Saidjonov, U. Ashurov, R. Rahimboboyev, R. Rafiqov va b.) ga tirkalgan asossiz aybga, uyushtirilgan tuhmat-u bo‘hton-ga ko‘ra, go‘yo uning a‘zolari ko‘p masalalarda noto‘g‘ri yo‘l tutganlar. Aslida esa ular hukmron Markazning ulug‘ davlatchilik va shovinistik siyosatiga, milliy kadrlarga nisbatan bepisandlik, loqaydlik yo‘liga qarshi chiqib, adolat va haqqoniylik tamoyillarini himoya qilib chiqqandilar. Shu bois rasmiy partiya organlari tomonidan mazkur guruh keskin qoralandi va uning a‘zolari o‘z lavozimlaridan olinib, turli partiyaviy jazolarga giriftor etildilar. «Inog‘omovchilik» guruhi to‘g‘risida gap borganda ham unga qo‘yilgan barcha ayblarning to‘liq tarzda to‘qib chiqarilganligi ayon bo‘ladi. Ma‘lumki, Rahim Inog‘omov O‘zKP(b) MQ Matbuot bo‘limi mudiri va O‘zSSR Maorif xalq komissari vazifasida faoliyat yuritib kelgan.

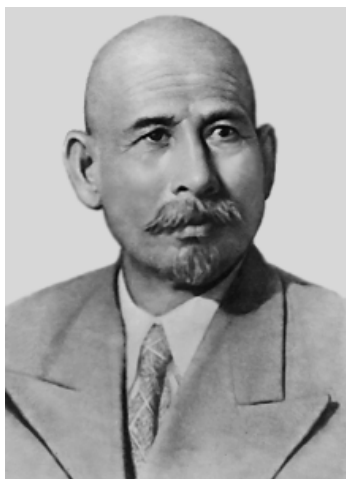
«Inog‘omovchilik» guruhi to‘g‘risida gap borganda ham unga qo‘yilgan barcha ayblarning to‘liq tarzda to‘qib chiqarilganligi ayon bo‘ladi. Ma‘lumki, Rahim Inog‘omov O‘zKP(b) MQ Matbuot bo‘limi mudiri va O‘zSSR Maorif xalq komissari vazifasida faoliyat yuritib kelgan.

U 1926-yilda «O‘zbekiston ziyolilari» degan risolasini e‘lon qilgan. Risolada oktabr o‘zgarishi o‘zbek xalqi uchun kutilmagan voqea bo‘ldi va unga o‘zbek mehnatkashlari tayyor emas, degan gaplarni yozdi. Uning risolasida oktabrgacha bo‘lgan davrda «...Rus istibdodiga qarshi mustaqillik harakatida tarixiy rol ni ziyolilar o‘ynagan», degan haqqoniy fikrlar ilgari surilgan.

Shuningdek, R. Inog‘omov o‘zining bir qator nutqlarida O‘zbekiston Kompartiyasining mustaqil faoliyat yurita olmayot-

Akmal Ikromov.

Yo'ldosh Oxunboboyev.

ganligiga, Markazning nazoratchi organlarining o'lka hayotidagi zo'ravonligiga ham alohida e'tibor qaratgan. Respublikaning bir qator mahalliy partiya, sovet organlari mas'ul xodimlaridan N.Mavlonbekov, I. Isamuhammedov, M.Aliyev singari hammaslklar Inog'omov qarashlarini qo'llab-quvvatlab chiqqandilar. Albatta, bunday muxolafatchi chiqishlar hukmron partiya mutasaddilarining qahriga uchramasdan, jazolanmasdan qolmasdi. Shu bois 1926—1927-yillarda bu guruh faoliyati partiya tashkilotlarida bir necha bor muhokama qilinib, og'machi guruhbozlikda ayblandi. R. Inog'omov va uning tarafdorlari vazifalaridan olinib, nomlari qoralandi, o'zlari esa tavba-tazarru qilishga majbur etildilar.

«Qosimovchilik» guruhi ham 1929—1930-yillarda sovet hukmron rejimi tomonidan milliy kadrlarni, ziyolilarni qatag'on qilish, jazolash maqsadida atayin uyushtirilgan navbatdagi uydirma bo'lgan.

O'zSSR Oliy Sudining raisi lavozimida ishlab kelgan Sa'dulla Qosimov va uning yaqin maslakdoshlari deb topilgan N. Alimov, B. Sharipov kabi 7 kishi 1929-yilning ikkinchi yarmida qamoqqa olinadilar. Ularning atayin to'qib chiqarilgan «ayblov ishi»ga siyosiy tus beriladi. Bunga ko'ra, ular respublikadagi millatchi tashkilotlar bilan aloqa bog'laganlikda ayblandilar. Ular «bosmachilik» harakatiga yon bosganlikda qoralandilar. Bu guruh-

ning 4 ta a'zosi mana shunday asossiz ayblar bilan ayblanib, otib tashlandilar, qolgan 3 kishi esa ko'p yillik qamoq jazosiga hukm qilindilar. O'zbekiston ravnaqi, istiqboli uchun, xalqining baxt-u saodati, farovon turmushga erishishi uchun fidoyilik ko'rsatgan Fayzulla Xo'jayev, Turor Risqulov, Abdulla Rahimboyev, Akmal Ikromov, Isroil Ortiqov, Abdulla Karimov va boshqa o'nlab nomdor mahalliy rahbar kadrlarning hayot qismati ham pirovardida mana shunday fojia bilan yakun topdi.

Mustabid tuzum hukmdorlari va ular gumashtalarining yeng shimarib qilgan «sa'y-harakatlari» natijasida 1937—1938-yillarda go'yo O'zbekistonda bir qator yirik aksilinqilobiy tuzilmalar borligi to'qib chiqarildi. Bular: respublika rahbarlari A. Ikromov va F. Xo'jayev boshchiligidagi «Burjua-millatchilik aksilinqilobiy tashkiloti markazi», Abdurauf Qoriyev rahbar bo'lgan «Musulmon ruhoniylarining millatchi-isyonchilar tashkiloti», «Aksilinqilobiy o'ng trotskiychi josuslar tashkiloti markazi», «Buxoro va Turkiston baxt-saodati» nomli aksilinqilobiy tashkilot, I. Ortiqov boshliq «Yoshlarning aksilinqilobiy burjua-millatchilik tashkiloti», «Ingliz josuslik rezidenturasi», «Yapon josuslik-qo'poruvchilik rezidenturasi» va boshqalar edi.

Eng so'nggi ma'lumotlar, tarixiy hujjatlarni har tomonlama o'rganish, tahlil qilishlar, surishtirishlar bunday tashkilotlarning respublika hududida butunlay bo'lmaganligini tasdiqlamoqda. Demak, bunday aksilinqilobiy tashkilotlar totalitar tuzum buyurtmasi asosida Markaz jallodlari va jazo organlari tomonidan atayin to'qib chiqarilgan. Buning orqasida ming-minglab begunoh, aybsiz insonlar shafqatsiz jazolangan, aziz umrlari xazon bo'lgan.

Faqat 1937—1939-yillarda O'zbekistonda hammasi bo'lib 43 mingdan ziyod kishi qamoqqa olingan. Ulardan 6 ming 920 nafari otib tashlangan, 37 ming nafari esa turli muddatli qamoq va surgunlarga hukm etilgan.

Mustabid tuzum jallodlarining bu bedodligini hech narsa bilan oqlab bo'lmaydi. Yaqin milliy tariximizning bu qorong'i zulmati xalqimiz dilida mangu o'chmas armon bo'lib qoldi. U faqat milliy istiqloq tufayligina to'la yuzaga chiqib, bundan yurtimiz fuqarolari chinakam ro'shnolik ko'rmoqdalar.

**Ziyolilarning quvg'in
qilinishi**

Sovet tuzumining qatag'onlaridan milliy ziyolilar eng ko'p aziyat chekdi, mislsiz qurbonlar berdi. Negaki, bu tuzum

mutasaddilari o‘zlari johil kimsalar bo‘lganligidan ilm-u ma’rifat, ziyo ahlini qadrlash, e’zozlash emas, balki ularni xo‘rlash, tahqirlash, kerak bo‘lsa yo‘q qilishni o‘zlariga kasb qilib olgandilar. Ular yurtimizda imoni but, qalbi, dili jonajon Vatan, ona zamin mehri bilan limmo-lim to‘la, vijdonli, diyonatli ziyolilarni topib, jazolashdan o‘zgacha zavq olardilar. Shuning uchun Markazning o‘tkir shamshiri va po‘lat qalqoni hisoblangan Davlat siyosiy boshqarmasi (ГПИУ), Ichki ishlar xalq komissarligi (НКВД) kabi jazo organlari va ularning jallodlari uchun ilg‘or, taraqqiyparvar ziyolilarni hibsga olish, ularning faoliyati uchun yo‘q ayblarni to‘qib chiqarish, uydirmalarni «yasash» hech gap emasdi. Qatag‘on davrida tuzilgan «uchlik»¹ har qanday vallomat, pokdomon zotni ham bir lahzada «gunohi azim»ga g‘arq qilib, uni og‘ir jazoga mahkum eta olardi. Eng achinarlisi shuki, o‘z elini jon-u dildan sevgan, uni kuylagan, boy tarixi, betakror madaniyatiga murojaat qilib undan asar bitgan, buyuk ajdodlar nomini tilga olgan vatanparvar ijodkorlar, ilm-fan ahli birinchilar qatorida qatli omga duchor bo‘ldi. Masalan, butun hayotini, barakali ijodini millat baxt-saodati, yurt istiqboli uchun bag‘ishlagan Munavvarqori Abdurashidxonov mana shu davrda avj olgan sovetlar ig‘vosi va bo‘htonining aybsiz qurboni bo‘ldi. Uning rahnamoligida millat ravnaqi va istiqloli yo‘lida faoliyat yuritgan, xalqqa ziyo taratib kelgan «Milliy Ittihod» va «Milliy Istiqlool» tashkilotlarining 87 a‘zosi ustidan sud uyushtirildi. Ularning 15 nafari 1931-yilda Moskvada otib tashlandi, qolganlari ham uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilindi.

O‘zbek adabiyotining ustunlari bo‘lgan, noyob ijodlari xalq mehri-
ni qozongan Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon,
Usmon Nosir, Elbek (Mashriq Yunusov), Mahmud Botu, G‘ozi Yunus
kabi ajoyib iste’dodlar quruq bo‘hton-u tuhmatlar asosida «xalq dush-
manlari» sifatida jismonan yo‘q qilinib, yorqin faoliyati so‘ndirildi.

Axir ularning har biri o‘z millatining faxri, iftixori darajasiga ko‘tarilgan, beqiyos ijodi, yaratgan boy merosi e’tirof topgan, har qancha havas qilsa arziydigan insonlar edilar-ku! Masalan, ulardan biri professor G‘ozi Olim Yunusovni oladigan bo‘lsak, u 50 dan ziyod asarlar muallifi edi. Arab, fors, nemis, ingliz va barcha turkiy tillarni puxta bilardi. U hatto rus, arab va nemis tillarida Samarqand universiteti, Toshkent Pedagogika instituti hamda Til va adabiyot

¹ «Uchlik» — bunda siyosiy boshqarma vakili, ichki ishlar xodimi va mahalliy hokimiyat vakili nazarda tutiladi.

ilmiy tadqiqot institutida maxsus kurslardan ma'ruzalar o'qirdi. Biroq bunday iste'dodlar qatag'on jallodlari uchun sariq chaqalik ham qadr-qimmatga ega bo'lmagan. Mustabid tuzum farmonbardorlari ayniqsa o'zbek xalqining milliy ongi, tafakkurini yoritish, uning o'zligini tanitishga ilk qaldirg'ochlar sifatida fidoyilik qilgan istiqlol darg'alari bo'lgan jadidchilik namoyandalarini yo'q qilishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ydilar. Bunga erishdilar ham.

O'z zamonasining qomusiy bilim sohibi Said Rizo Alizoda qalamiga mansub bo'lgan yetuk asarlar uning hayotlik davridayoq dunyoga mashhur bo'lgan. Faqat 1923—1934-yillar davomida Lahor shahrida olimning 10 dan ziyod asari, shu jumladan, yirik «Axborot» kitobi chop etilgan. Uning 1919-yildan boshlab nashr etila borgan «Inqilob shu'lasini» haftalik jurnali faqat Turkiston o'lkasi xalqlari o'rtasida mashhur bo'lib qolmay, balki shu bilan birga qo'shni Eron, Turkiya, Afg'oniston, Hindiston mamlakatlari ham keng tarqalgan. Shunday inson ham 30-yillar qatag'oni domiga uchrab, Vladimir turmasida azob tortib, olamdan bevaqt ko'z yumib ketdi.

Qatag'on davri qurbonlari orasida juda ko'plab taniqli ilm-ma'rifat, madaniyat namoyandalari bo'lgan. Ajablanarli jihati shundaki, Buxoro va Turkiston respublikalari hukumatining tashabbusi va sa'y-harakati bilan 20-yillarda xorijga o'qishga yuborilib, yaxshi mutaxassislar, fan arboblari bo'lib yetishgan kishilar atayin qatli om qurbonlari bo'ldilar. Agar Germaniya yoki Turkiyada ta'lim olgan bo'lsalar ularga o'sha mamlakatlarning josuslari degan ayb qo'yildi. Buning uchun ularning uyida tintuv paytida chet elda bosilgan kitob topilguday bo'lsa, shuning o'zi yetarli dalil edi. Axir ular xorijiy oliy o'quv yurtlarida o'qigan bo'lsalar shunday kitoblar ularda bo'lishi mumkin edi-ku. Masalaning bunday mantiqiy jihatlari chalasavod jazo organlari vakillarini aslo qiziqdirmagan. Germaniya va Turkiyada o'qib, u yerda olgan bilimlarini o'z respublikasining xalq xo'jaligi, iqtisodiyotini yuksaltirish uchun baxshida qilishga bel bog'lagan Sattor Jabbor, Solih Muhammad, Maryam Sultonova singari o'nlab bilimdon yosh mutaxassis kadrlarga «xalq dushmani», «chet el josusi» qabilidagi tavqi la'nat tamg'asi bosilib, qatli om etildilar.

Qatag'on siyosati ijrochilari aqli raso, oq-qorani yaxshi biladigan, sog'lom fikrlaydigan har bir insonni ayab o'tirmasdi. 60 yoshli mo'ysafid Xudoyberdi Devonovning 1938-yilda mutlaqo asossiz ayb bilan oliy jazoga mahkum qilinib, otib yuborilganligi faktini

qanday izohlash mumkin axir. Bu tinib-tinchimas inson o'zbeklardan chiqqan dastlabki fotograf va kinomatograf sifatida butun umri davomida halol-u pok xizmat qilib kelgan. Uning turli yillarda tasvirga olgan rang-barang suratlari, kinoxronikalari xalqimizning katta ma'naviy mulki hisoblangan. Qarangki, 1936-yilda «Правда Востока» gazetasi tahririyati tomonidan moddiy rag'batlantirish maqsadida taqdim etilgan «Leyka» fotoapparati uning boshiga balo bo'ldi. Negaki, qatag'on posbonlarining taxminicha, bu apparat go'yo X. Devonovga «xalq dushmani» deb topilgan Fayzulla Xo'jayev tomonidan berilgan. Binobarin, bu shaxs F. Xo'jayevning «dumi» deb ko'rsatilib, uni otuvga hukm qilganlar.

Inson taqdiri bilan bu qadar o'ynashish, uni chuqur surishtirmay eng og'ir jazoga mahkum etish — bu totalitar tuzum qonunbuzarligi va qonxo'rlikining tipik namunasidir.

Biz milliy istiqloq davri kishilari jonajon yurtimiz erki, ozodligi va mustaqilligi yo'lida kurashib, stalincha qatag'on qurbonlari bo'lib ketgan aziz va mukarram insonlar xotirasini doimo qalbimiz to'rida saqlamog'imiz kerak bo'ladi. Bu har birimiz uchun farz-u qarzdur. Yurtboshimizning tashabbusi bilan Toshkentda qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish uchun 2000—2002-yillarda «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmui, «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi barpo etildi. Prezidentning 2001-yil 1-maydagi farmoni bilan 31-avgust kunining «Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni», deb e'lon qilinganligi g'oyatda quvonarlidir. Bu hozirgi minnatdor avlod kishilarining o'tganlar, shahid ketganlar xotirasi oldidagi ehtiromining umumxalq va umumdavlat e'tirofidir.

Inson huquqlari va erkinliklarining poymol etilishi

Totalitar sovet tuzumi bedodligi va zulmining haddan ziyod kuchayib borishi nafaqat yurtparvar milliy kadrlar, fidoyi ziyolilarning hayot tarzini, qismatini zavol toptirib qolmasdan, shu bilan birga millionlab fuqarolarning oddiy insoniy qadr-qimmatini, or-nomusi hayosizlarcha tahqirlandi. G'addor tuzum zulmkorlari o'z g'ayriqonuniy xatti-harakatlarini avj oldirib borar ekanlar, bunda har bir insonning yurish-turishi, kundalik mashg'uloti, muomalasidan tortib to uning qanday tafakkur yuritishigacha bo'lgan hamma jarayonlarni o'z nazoratiga olishga intilganlar. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa insonlar erki, irodasini jilovlash, uni muayyan chegara doirasida ushlab turish va shu yo'l bilan badkirdor tuzum sha'niga dog' tushirmaslik, uning soxta obro'-nufuzini asrash, avaylash edi.

SSSRning «gʻolib sotsializm» Konstitutsiyasi va unga muvofiq tarzda Oʻzbekistonning Asosiy qonuni qabul qilinib, ularda inson haq-huquqlari, sovet demokratiyasi afzalliklari toʻgʻrisida lof urilib, olamga jar solingan bir paytda respublika fuqarolari mutlaq koʻpchiligining oddiy insoniy huquqlari, or-nomusi, vijdoni oyoqosti qilinganligi, ularning hayoti nochor, tahlikali koʻchganligini qanday izohlasa boʻladi?

Bu insonlar kommunistik siyosat va mafkura yolgʻonlariga ishonib, porloq kelajakka umid bogʻlab, jonlarini jabborga berib, ter toʻkib mehnat qilsalar, oʻzlarini sotsializm ishiga bagʻishlasalarda, biroq buning evaziga undan beaded zulm-sitam koʻrsalar! Respublikada sanoatlashtirish, qishloqda jamoalashtirish, quloqlashtirish yoxud madaniy inqilobni amalga oshirish jarayonida yuz bergan jiddiy xatolar, buzilish va chekinishlardan qattiq aziyat chekkan aholi tabaqalarini rasmiy hokimiyat organlari ommaviy tarzda quvgʻin va taʻqib qilishganligi va turli xil jazolarga tortganligi ham buning asosli isbotidir. Buning oqibatida yuz minglab vatandoshimizga nisbatan «jinoiy ish» ochilganligi, ularning hayoti ostin-ustun boʻlib ketganligi faktdir. Ayniqsa, bunda kishilar dunyoqarashi, eʼtiqodini oʻz izmiga boʻysundirish, uni yangi kommunistik axloq, ateistik tamoyillar ruhida shakllantirish uchun jonjahdi bilan hujumkor kurash olib borgan sovet mafkurasining respublika mehnatkashlarining maʼnaviy hayotiga yetkazgan zarari behisob boʻldi. Xalq maʼnaviy-ruhiy hayotiga asrlar osha muhim hissa qoʻshib kelgan ulamolar yoʻq qilib yuborildi. Koʻplari begona yurtlarga ketib jon saqlashga majbur boʻldi. Bunday chidab boʻlmas qabohatlar oqibatida xalqimizning ne-ne barhayot udumlari, marosimlari, anʼanalari zavol topdi, unutilishga mahkum etildi. Faqat milliy istiqlol davriga kelibgina ular yangidan roʻyobga chiqib, bugungi demokratik voqeligimizdan munosib oʻrin topib bormoqda.

Yana 30-yillar voqealariga qaytar ekanmiz, bunda shu narsa kishini benihoya ajablantiradiki, u davrda insonni qoralash, uning peshonasiga xalq dushmani tamgʻasini bosish tuzum zolimlari uchun xuddi xamirdan qil sugʻurganday gap boʻlgan. Hatto shunday hollarga duch kelindiki, respublikadagi koʻp xonadonlarda vaqti-vaqti bilan oʻtkazilgan tintuv paytida mabodo arab yozuvida bosilgan biror kitob topilguday boʻlsa, uning nomi, mazmuni soʻrab, surishtirilmasdan oʻsha xonadon sohibiga jamiyat uchun yot

unsur degan la'nat tamg'asi bosilib, u qamoq yoki surgun jazosiga hukm etilaverardi.

Masalan, Xorazm viloyatining Gurlan tumanidagi Begovul qishlog'ida ilmi, yaxshi fazilatlar bilan elda hurmat qozongan, ayollarni o'qitib, savodli qilgan tabarruk onaxon Bibijon Ismoilova bo'lgan. Bu 80 yoshli inson diniy kitob o'qishda ayblanib, qamoqqa olingan. Momo qiynoqlar oqibatida qamoqda olamdan o'tgan. Holbuki, u kishining uyiga qora quzg'unlar bostirib kirgan paytda Bibijon momo hamisha o'qib yuradigan «Axloqi Muhsinin» («Yaxshi xulqlar») kitobini o'qib o'tirar va bu asar go'zal insoniy fazilatlar ta'rifidan hikoya qilardi. U davrda nohaq ayblanib, mushtipar momo singari fojiali qismatga duchor bo'lganlar ko'plab topilardi. Bunday noxush hollardan sarosimaga tushgan, zada yegan odamlar avvalgidek kitobxonlik qilish nari tursin, hatto eski kitoblarni qo'lga olishdan hadiksirardilar. Bu esa ko'plab yurtdoshlarimizning battol tuzum mayliga moslashib, ma'nan va ruhan cho'kib, tarixiy o'tmishimizning teran sarchashmalaridan bebahra bo'lib borishlariga bois bo'lgan.

Shunday qilib, mustabid sovet tuzumining qatag'on siyosati respublikamiz hayotining barcha sohalari uchun qonli fojialar, beadam yo'qotishlar, mahrumliklar bilan to'lib-toshgan davr bo'ldi. U millionlab odamlarning taqdir-qismatida asoratli iz qoldirdi. Shunga qaramay xalqimiz o'z bukilmas irodasini, matonatini namoyon etib, yorug' kunlar kelishiga intiqib, kurashib yashadi, u qatli omning har qanday shiddatiga dosh berib, o'z asriy qadriyat-lari, udumlari, rasm-rusumlari, imon-e'tiqodiga sodiq qola bildi va hamisha milliy istiqlol sari dadil harakatlanishda davom etdi.

Savol va topshiriqlar

1. Sovetlar mamlakatida totalitar tuzum qachondan boshlab shakllana bordi?
2. Uning qaror topishini tayin qilgan shart-sharoitlar to'g'risida tushuncha bering.
3. Totalitar sovet tuzumi qanday yo'llar va vositalar bilan O'zbekistonni o'z domiga tortib bordi?
4. Respublikadagi milliy kuchlarni ajratib tashlash Markazga nima uchun kerak bo'ldi?
5. «Inog'omovchilik» va «qosimovchilik» degan siyosiy ishlarni to'qib chiqarish va ularning faoliyatiga siyosiy tus berishdan ko'zda tutilgan maqsadlar nima edi?

6. Nima sababdan XX asr 30-yillari ikkinchi yarmiga kelib respublika rahbariyati qatli om qilindi, ularga qanday «ayb» qo'yilgan?

7. Ilg'or o'zbek ziyolilarini qatag'on qilish nima uchun kerak bo'lib qoldi?

8. O'zbek ziyolilari sha'niga qanday «ayblar» tirkaldi?

9. Siz yashayotgan shahar va tumanda qatag'on qilinganlardan kimlarni bilasiz, ular haqida so'zlab bering.

10. Totalitar tuzum ma'murlarining inson huquqlari va erkinliklari masalasidagi munofiqligi, riyokorligini siz qanday izohlaysiz?

11. Respublikada ko'plab oddiy fuqarolarning ayblanib, turli darajadagi jazolarga tortilishi faktiga qanday baho berasiz?

III b o b. O'zbekiston Ikkinchi jahon urushi yillarida (1939—1945-yillar)

11-§. O'ZBEKISTONNING URUSH GIRDOBIGA TORTILISHI. MODDIY VA MA'NAVIY KUCHLARNING FRONTGA SAFARBAR ETILISHI

Urushning boshlanishi, sabablari va xarakteri

Ikkinchi jahon urushi jahon tarixida misli ko'rilmagan darajada katta va dahshatli, butun insoniyat boshiga og'ir kulfatlarni solgan urush bo'ldi. 1939-yil 1-sentabr kuni

fashistlar Germaniyasi qo'shinlarining Polshaga bostirib kirishi bilan boshlangan bu urush 61 mamlakatni, Yer shari aholisining 80 foizini, ya'ni 1,7 milliard kishini o'z girdobiga tortdi.

Ikkinchi jahon urushini yirik davlatlar o'rtasidagi ixtiloflar, tajovuzkor kuchlarning dunyoga hukmron bo'lish uchun intilishlari keltirib chiqardi. Urushni asosiy bosqinchi davlatlar — fashistlar Germaniyasi va Italiyasi hamda Yaponiya boshladi. Ular orasida Germaniya uyushtiruvchi, yetakchi rol o'ynadi.

Fashizm o'ta agressiv, o'ta urushqoq siyosiy kuch, siyosiy partiya sifatida Birinchi jahon urushi tugashi bilanoq Italiya va Germaniyada vujudga keladi. Fashistik kuchlarni Birinchi jahon urushi yakunlaridan norozi bo'lgan, dunyoni qaytadan bo'lishga va dunyoda hukmron bo'lishga intiluvchi yirik moliya-sanoat korxonalari egalari, harbiylar har tomonlama qo'llab-quvvatladilar. Fashistlar ikki jahon urushi o'rtasida o'tgan 20 yil davomida ildiz otib, kuchayib boradi va nihoyat Germaniya, Italiya va boshqa mam-

lakatlarda siyosiy hokimiyatni egallaydilar. Germaniya va Italiya fashistlari harbiy siyosiy ittifoq tuzib, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralasha boshladilar. Shu tariqa G'arbda, Sharqda, O'rta Yer dengizida xavfli urush o'choqlari vujudga keladi.

Fashistlar bloki mamlakatlarning hukmron doiralari o'zlarini «nasibasiz» qoldirilgan deb hisoblardilar. Ular Birinchi jahon urushidagi mag'lubiyatdan, uning natijalaridan norozi edilar. Ular mavjud xalqaro munosabatlarni o'zgartirish, dunyoni qurolli kuch bilan qaytadan bo'lish maqsadida urushga tayyorlandilar.

Ularga Angliya, Fransiya va AQSHdan iborat ikkinchi guruh qarama-qarshi turardi. Birinchi jahon urushida yutib chiqqan bu mamlakatlar egallagan yerlarni saqlab qolishga, hukmron mavqeyini mustahkamlashga va o'z raqobatchilarini yangidan zaiflash-tirishga intildilar.

Ikkinchi jahon urushining 1-davrda — 1939-yil 1-sentabrdan 1941-yil 22-iyungacha bo'lgan davrda fashistlar Germaniyasi G'arbiy va Markaziy Yevropada hukmronlikni qo'lga kiritdi. Germaniya va Italiya Yevropadagi 10 davlatni — Polsha, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, Belgiya, Gollandiya, Lyuksemburg, Daniya, Norvegiya, Avstriya, Fransiyaning bosib oldi. Millatlar ligasi harakatdan to'xtadi.

Germaniya G'arbiy Yevropaning harbiy, iqtisodiy resurslarini qo'lga kiritgach, 1941-yil 22-iyun kuni hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomani buzib, urush e'lon qilmasdan SSSRga xoinona hujum boshladi. Fashistlarning maqsadi SSSRni bosib olish, boyligini talash, millionlab kishilarni qirish va qolganlarini qul qilish edi. Germaniyaning SSSRga qarshi olib borgan urushi xarakter jihatidan bosqinchilik, adolatsiz urush edi. Germaniya bilan birgalikda uning ittifoqchilari — Italiya, Finlyandiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya ham SSSRga qarshi urushga kirdilar.

Sovet hukumati 22-iyun kuni urushning boshlanishi munosabati bilan mamlakat xalqiga murojaatnoma ishlab chiqdi va u o'sha kuni radio orqali e'lon qilindi. Bu murojaatnoma xalqni g'alabaga erishish uchun mustahkam jipslashishga, uyushqoqlik va fidokorlik ko'rsatishga chaqirdi. «Bizning ishimiz haq ish! Dushman tor-mor keltirilajak! Biz g'alaba qilamiz!» deyilgan edi murojaatnomada.

O'zbekistonning urush girdobiga tortilishi

SSSR tarkibiga kirgan barcha respublikalar, muxtor viloyatlar, okruglar, shu jumladan, O'zbekiston xalqlari ham

urush girdobiga tortildi. O'zbekiston xalqlarining boshiga og'ir sinovlar tushdi.

Urushning boshlanganligi to'g'risidagi shum xabar yetib kelgan kuniyoq O'zbekistonning barcha shaharlari va tumanlarida, korxonalar va muassasalarida mitinglar va yig'ilishlar bo'lib o'tdi. Ishchilar, xizmatchilar, dehqonlar, ziyolilar, talaba yoshlar o'z Vatanlarini himoya qilishga, yuzma-yuz janglarda bosqinchilarni tor-mor etish uchun urushga borishga, g'alabani ta'minlash uchun front orqasida fidokorona mehnat qilishga tayyor ekanliklarini bildirdilar.

Vaziyat butun mamlakat hayotini urush davri talablariga moslab qayta qurishni, butun kuch va vositalarni safarbar etishni talab qilardi. 23-iyun kuni VKP (b) MQ Siyosiy byurosi partiya va sovet organlarini urush sharoitiga moslab qayta qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Partiya va sovet hukumatining harbiy holat to'g'risida, harbiy xizmatga majbur bo'lgan kishilarni qizil armiyaga safarbar etish to'g'risida, qurol-aslaha ishlab chiqarish bo'yicha safarbarlik rejasini joriy etish to'g'risida qarorlari e'lon qilindi.

SSSR Xalq Komissarlari Soveti va VKP(b) MQ 1941-yil 29-iyunda mamlakat hayotini urush talablariga moslab qayta qurish dasturi — Front yoni viloyatlarining partiya va sovet tashkilotlariga yo'l-yo'riqlarini tasdiqladi va tegishli tashkilotlarga yubordi. Yo'l-yo'riqlarda jangchilardan har bir qarich yer uchun qattiq jang qilishni, mardlik va jasorat ko'rsatishni, partiya va sovet tashkilotlaridan harakatdagi armiyaga har tomonlama yordam berishni uyushtirish, qurol-yarog', o'q-dori, tanklar va samolyotlar ishlab chiqarishni butun choralar bilan ko'paytirish talab qilingan edi. Front orqasini mustahkamlash, korxonalarining yanada kuchliroq ishlashlarini ta'minlash vazifalari qo'yildi. «Hamma narsa front uchun! Hamma narsa g'alaba uchun!» — yo'l-yo'riqning asosiy talabi, ko'rsatmasi ana shunday edi.

Mamlakatda hokimiyat, iqtisodiyot, siyosiy va harbiy hayotga rahbarlik qilish 1941-yil 30-iyunda Stalin boshchiligida tuzilgan Davlat Mudofaa Qo'mitasi (DMQ) qo'lida to'la ravishda to'plan-di. Uning qarorlari, ko'rsatmalarini bajarish hamma tashkilotlar uchun majburiy edi. Harbiy harakatlarni boshqaruvchi Oliy Bosh Qo'mondonlik qarorgohi tuzildi va Stalin SSSR Qurolli kuchlarining Oliy Bosh qo'mondoni va SSSR Mudofaa xalq komissari qilib tayinlandi. Sovet rahbariyati tomonidan ko'rilgan bu tadbirlarning

ijrosi hayotning barcha sohalarini harbiy izga tushirdi, mamlakatni yagona harbiy lagerga aylantirdi.

Harbiy safarbarlik

O'zbekistonliklar frontga otlandilar. Urushning birinchi oyidayoq harbiy komissarliklarga 32 mingdan ko'p ishchilar, xizmatchilar, kol-xozchilar, yoshlar o'zlarini frontga jo'natishni so'rab ariza berdilar. Barcha viloyat, shahar va tuman harbiy komissarlari harbiy xizmat majburiyatida bo'lganlarni safarbar etish bilan shug'ullandilar. Urushning dastlabki oyidayoq yuz minglab vatandoshlarimiz qo'lga qurol olib frontga jo'nab ketdilar.

O'rta Osiyo harbiy okrugi front uchun jangchilar va zobitlar tayyorlaydigan o'choqqa aylantirildi. Bu okrug 1941-yil iyunidan 1942-yil oxirigacha bo'lgan muddatda harbiy safarbarlik asosida 109 ta harbiy qo'shilma tuzdi, harakatdagi armiyaga va Oliy Bosh Qo'mondonlik qarorgohi zaxirasiga 86 diviziya va brigada jo'natdi.

O'zbekiston hukumati va vatanparvar kuchlar milliy harbiy qo'shilmalar tuzish tashabbusi bilan chiqdilar. 1941-yil 13-noyabrdan 1942-yil martigacha bo'lgan davrda 14 ta milliy harbiy qo'shilmalar, jumladan, 9 ta o'qchi brigada, 5 ta otliq askarlar diviziyasi tuzilib frontga jo'natildi. Milliy qo'shilma askarlari va zobitlariga yaxshi harbiy ta'lim berishda, ular bilan frontni mustahkamlashda O'zbekistonda tuzilgan zaxiradagi 24-o'qchi diviziya katta rol o'ynadi. Diviziyaning boshliqlari va zobitlari tarkibida 178 o'zbek o'g'loni faol xizmat qildi. Bu diviziya urush yillarida 390 ming kishidan ziyod jangovar kuchlar tayyorladi va frontga jo'natdi.

«1941-yilda O'zbekiston aholisi jami 6,5 million kishini tashkil etgan, ularning yarmini bolalar va keksalar tashkil etgan bo'lsa, yaroqli odamlarimizning 50—60 foizi, aniqrog'i 1433230 kishi urushga safarbar bo'lgan».

Karimov I. A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. 3. Asarlar. T.: O'zbekiston, 1996, 80-bet.

O'zbek xalqi, keksalar, ota-onalar dahshatli sinov paytida o'z farzandlarini frontga jo'natar ekan, ularga mard va botir askar bo'l, qahramonlarcha jang qil, g'alaba bilan qayt, deb nasihat qilib qolardilar.

Mehnat safarbarligi

O'zbekiston partiya va sovet tashkilotlari front orqasini mustahkamlash, xo'jalikni harbiy izga tushirish, ko'plab jangovar texnika, qurol-aslaha, o'q-dorilar ishlab chiqishni yo'lga qo'yish bo'yicha shoshilinch

tadbirlarni amalga oshirdilar. Bu sohadagi ishlarga VKP(b) MQ va Davlat Mudofaa Qo‘mitasi topshirig‘iga binoan ishlab chiqilgan va 16-avgustda tasdiqlangan 1941-yil 4-kvartali va 1942-yil uchun harbiy xo‘jalik ishlar rejasi asos bo‘lib xizmat qildi. Bu rejada mamlakatning sharqiy mintaqalarida, jumladan, O‘zbekistonda yangi zavodlar, shaxtalar, konlar qurish hamda qurol-aslaha, o‘q-dori, ayniqsa ko‘plab tank, samolyot, to‘p va zambaraklar ishlab chiqarishning keng dasturi belgilab berilgan edi. Dasturda transport ishini qayta qurish, dushman ishg‘ol qilishi xavfi ostida qolgan joylardagi sanoat korxonalarini, kolxoz va sovxozlarning mol-mulk-larini, ilmiy muassasalarni sharqqa ko‘chirish va ularni joylashtirish, yangidan ishga tushirish tartiblari ham belgilangan edi. Bu tadbirlarni amalga oshirishga 1941-yil 25-avgustda tashkil etilgan U. Yusupov boshliq maxsus respublika hukumat komissiyasi rahbarlik qildi. O‘zbekistonning iqtisodiy va mehnat resurslari frontga safarbar etildi. Butun SSSR hududida, jumladan, O‘zbekistonda yangi mehnat rejimi joriy qilindi, ya’ni ish kuni uzaytirildi, dam olish kunlari va mehnat ta’tillari bekor qilindi.

O‘zbekiston sanoatchilari 1941-yil oxirigacha 300 ga yaqin korxonani jangovar texnika, qurollar, o‘q-dori ishlab chiqarishga moslashtirib qayta qurdilar. Ularda frontga ketgan erkaklar o‘rnini keksalar, xotin-qizlar egalladilar.

Urushning dastlabki paytlaridayoq 20 mingga yaqin toshkentlik xotin-qizlar sanoat korxonalari va qurilishlarda, 1700 ga yaqin respublika xotin-qizlari ko‘mir koni shaxtalarida ishlashga yo‘l oldilar. Jumladan, 1941-yil iyul oyidan «Tashselmash» zavodida 220 xotin-qizlar frontga ketgan otalari, akalari va erlarining o‘rniga ishga kirib fidokorona mehnat qildilar.

Ishlab chiqarishni ishchi va mutaxassislar bilan ta‘minlash choralari ko‘rildi. Respublika oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari, hunar-texnika bilim yurtlari, fabrika-zavod ta‘limi maktablarining faoliyati urush davri talablariga mos kadrlar tayyorlashga yo‘naltirildi. Yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o‘rgatish ishlari yo‘lga qo‘yildi.

Respublikamiz qishloqlarining aholisi frontni va front orqasini oziq-ovqat, sanoatni xomashyo bilan ta‘minlash uchun oyoqqa turdi. Har bir kolxozchi va sovxoz ishchisi ikki-uch ish normasini bajarish uchun fidokorona mehnat qildi.

Urush bo‘layotgan va dushman yaqinlashib kelayotgan hudud-

lardan muhim sanoat korxonalarini, kolxoz, sovxoz va MTSlarning mulklarini, madaniy boyliklar va o'quv maskanlarini Sharqqa, jumladan, O'zbekistonga zudlik bilan ko'chirib keltirish, joylashtirish ishlari boshlanib ketdi. Fashistlar tomonidan yondirilgan, vayron qilingan shaharlar va qishloqlarning aholisi, otalari urushning dastlabki kunlarida halok bo'lgan bolalar, million-million kishilar ulkan yurtimizga oqib kela boshladi. Kishilik tarixida ko'lami jihatidan bunday katta voqea birinchi marta sodir bo'ldi. O'zbekistonga 100 ga yaqin sanoat korxonasi, jumladan, 48 ta mashinasozlik, metall ishlash, kimyo va boshqa harbiy texnika va mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yirik zavodlarning asbob-uskunalarini ko'chirib keltirildi. O'zbekiston shaharlarida shoshilinch bo'shatib berilgan yoki yangidan qurilgan binolarga ko'chirib keltirilgan asbob-uskunalar zudlik bilan joylashtirildi va montaj qilindi. Ular ishchi kuchi, xomashyo, instrumentlar bilan ta'minlandi va front uchun mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

O'zbeklarning insoniylik fazilatleri

O'zbek xalqining insoniylik, olijanoblik, bolajonlik fazilatleri urush yillarida mamlakatning g'arbiy viloyatlaridan ko'chirib keltirilgan aholiga, bolalarga ko'rsatgan ochiqko'ngilligi, hamdardligi va g'amxo'rligida o'z ifodasini topdi.

Namangan tumani qishloq jamoa xo'jaligi raisi Kiyev shahridan ko'chirib kelingan bolalar uyi tarbiyalanuvchilari davrasida. 1943-yil.

O'zbek xalqi urushning dastlabki yillarida Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya, Boltiqbo'yi respublikalaridan ko'chirib keltirilgan bir milliondan ko'proq kishilarni, shu jumladan, 200 mingdan ko'proq yetim bolalarni o'z bag'riga oldi. Ko'chirib keltirilgan aholini qabul qilib olish, joylashtirish va ularga zarur shart-sharoitlar yaratish masalalarini mehnat jamoalarining yig'ilishlarida muhokama qilish va amaliy yordam ko'rsatish ishlari keng quloq yozdi. 1941-yil 3-dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi MQning ko'chirib keltirilgan fuqarolarni qabul qilish va joylashtirish yuzasidan maxsus qarori chiqdi. Xalq Komissarlari Soveti huzurida 1941-yil 10-iyulda tuzilgan maxsus respublika komissiyasi va mahalliy sovetlarning ijroiya qo'mitalari qoshida tuzilgan alohida bo'limlar kishilarni hisobga olish va joylashtirish bilan shug'ullandilar. Ko'chirib keltirilganlar shahar va qishloq tumanlariga joylashtirildi. Qisqa muddat ichida Andijon viloyatiga 100 ming, Samarqand viloyatiga 165 ming, Namangan viloyatiga 53600 kishi joylashtirildi. Ko'chib kelganlar O'zbekistonda boshpana topdilar, ish bilan ta'minlandilar. O'zbek xalqi o'z noni, kiyim-kechagi, turar joyini ko'chib kelganlar bilan baham ko'rdi.

O'zbekiston bo'yicha 1942-yil bahorigacha ko'chirib keltirilgan 716 ming kishi qabul qilib olindi, ishga joylashtirildi, ular uchun kerakli sharoitlar tug'dirildi.

O'zbeklar ko'chirib keltirilgan ota-onasiz yosh bolalarga alohida g'amxo'rlik qildilar, 200000 dan ko'proq yetim bolalarni o'z bag'riga oldilar.

O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti qoshida bolalarga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus komissiya tuzildi, uning ishida 30 ta xotin-qizlar faoliyat ko'rsatdi. O'zbekiston Xalq maorifi komissarligi tashabbusi bilan bolalarni qabul qilish-taqsimlash markazi tuzildi. Respublikamizning barcha viloyatlari, shahar va tumanlarida bolalarni qabul qilish punktlari ochildi, ularda o'qituvchilar kecha-yu kunduz navbatchilik qildilar. Militsiya bo'limlari qoshida 30 dan ortiq bolalar xonalari tashkil etildi.

Ko'chirib keltirilgan bolalar turlicha yoshda edilar. 15 yoshgacha bo'lgan bolalar bolalar uylari, maktab-internatlarga joylashtirilib, ularda o'quv-tarbiya ishlari yo'lga qo'yildi. Fabrika-zavod ta'limi maktablari, hunar va temiryo'l bilim yurtlarining sobiq talabalari o'qishni davom ettirishi uchun respublika zavod-

fabrika ta'limi maktablarida o'qishga jalb etildi. 15 yoshdan katta bo'lgan bolalar esa ishlab chiqarishga, ishga joylashtirildi.

1942-yil 2-yanvarda Toshkent shahrida xotin-qizlarning yig'ilishi bo'lib, unda respublikamizdagi barcha ayollarga qarata murojaat qabul qilindi. Murojaatda yetim bolalarni o'z tarbiyasiga olishga da'vat etiladi. Ko'plab oilalar boqimsiz qolgan bolalarni o'zlariga farzandlikka oldilar, topgan-tutganlarini ular bilan baham ko'rdilar. O'zbekiston rahbarlaridan Usmon Yusupov va Yo'ldosh Oxunboboyevlar oilasi ham yetim bolalarni o'z tarbiyasiga oldilar.

Jami 200000 dan ortiq yetim bolalar o'zbekistonliklar oilasida issiq boshpana, rizq-ro'z, eng muhimi, mehribonlik topdilar. Turli millatlarga mansub bo'lgan 14 bolani farzandlikka olgan toshkentlik temirchi usta Shoahmad Shomahmudov va uning xotini Bahri Akramovalar oilasi yuksak insoniylik fazilatlarini ko'rsatib ko'pchilikka ibrat bo'ldi. Urushdan nogiron bo'lib qaytib kelgan kattaqo'rg'onlik Hamid Samatovlar oilasi 13 bolani, samarqandlik kolxozchi ayol Fotima Qosimovalar oilasi 10 bolani o'z quchog'iga olib, mehr qo'ri bilan ularning qalbini isitdi, dilini yoritdi.

O'nlab bolalarni farzandlikka olib, tarbiyalab voyaga yetkazgan oilalar respublikamizda anchagina. Ularning buyuk insonparvarlik, vatanparvarlik jasorati tahsinga sazovor.

«O'sha og'ir yillarda, bir burda non tansiq bo'lgan yillarda, O'zbekiston urush tufayli uy-joysiz qolgan minglab oilalarga boshpana berdi, non berdi, qanchadan qancha yetim-yesirlarning boshini siladi. Xalqimizning insonparvarlik va oliyjanoblik fazilatlarini tillarda doston bo'ldi».

Karimov I. A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T. 3. Asarlar. T.: O'zbekiston, 1996, 80—81-betlar.

O'zbekiston jangchilari sog'lomlashtirish markazi

O'zbekistonga janglarda yarador bo'lgan yoki bemor bo'lib qolgan minglab jangchilar — askar va zobitlar ham jo'natilardi. Ularni qabul qilib olish, gospitalga joylashtirish, salomatligini tiklash ishlariga alohida mehribonlik qilindi, respublikamiz sog'lomlashtirish markazlaridan biriga aylandi. 1941-yil 1-oktabrgacha O'zbekiston sog'liqni saqlash xalq komissarligi tizimida 14950 o'ringa ega bo'lgan 47 gospital barpo etildi va zarur usku-

14 bolani o‘z tarbiyasiga olgan toshkentlik temirchi Sh.Shomahmudovlar oilasi. 1942-yil.

nalar bilan jihozlandi. Ayni paytda Moskvadan, Kalinin, Rostov va boshqa viloyatlardan 15900 o‘rin-karavotga ega bo‘lgan 48 gospital ko‘chirib keltirilib, joylashtirildi va ishga tushirildi. Harbiy kasalxonalar qurish keyingi yillarda ham davom etdi.

O‘zbekistonda 39140 o‘ringa ega bo‘lgan 113 ta gospitalda yarador va bemor jangchilarga tibbiy xizmat ko‘rsatildi.

Viloyat, shahar, tuman idora organlari gospitaldagilar holidan xabar olib turdilar, gospitallarga xo‘jaliklar tashkil etish va ish yuritish uchun yer maydonlari ajratib berdilar. Agar 1941-yilda shu maqsadda 385,5 gektar yer ajratilgan bo‘lsa, 1943-yilga kelib ajratilgan yerlar maydoni 656 gektarni tashkil etardi. 1942-yilda 1513 mehnat jamoalari, shu jumladan, 750 korxonalar, kolxoz va sovxozlar gospitallarni otaliqqa olib, ularni yoqilg‘i, oziq-ovqat va boshqa qishloq xo‘jalik mahsulotlari bilan ta‘minlab turdilar. Jumladan, 1943-yilda Buxoro viloyatidagi gospitallar uchun zarur bo‘lgan yoqilg‘ining 80 foizini otaliq korxonalar yetkazib berdi. O‘zbekistonlik 18482 nafar donorlar yaradorlarni oyoqqa turg‘izish uchun qon berib turdilar.

Urush yillarida O‘zbekistondagi gospitallarga 164382 yarador va bemorlar joylashtirildi, ularning 87 foizi, 143101 kishi davolanib chiqdilar.

O‘zbekistonliklar sog‘ayganlarga chiroyli xaltachalar tikib berar va sovg‘a-salomlar bilan frontga kuzatar yoki korxonalarda ishlashga joylashtirardilar. Nogiron bo‘lib qolganlarga zarur yordam ko‘rsatildi, holiga yarasha ish bilan ta‘minlash choralari ko‘rildi.

Mudofaa fondi

O‘zbekistonliklar orasida mudofaa fondini tashkil etish, front uchun issiq kiyimlar to‘plash harakati keng yoyildi. Ishchilar, kolxozchilar va ziyolilar shaxsiy jamg‘armalarini, qimmatbaho buyumlarini mudofaa fondlariga topshirdilar. Faqat 1941-yilning ikkinchi yarmida O‘zbekiston kolxoz va sovxozlari front uchun 59 ming ot va ularga kerakli yem-xashak to‘plab berdilar. Mashhur o‘zbek raqqosasi Tamaraxonim mudofaa fondiga 50 ming so‘m topshirdi.

Mudofaa fondiga 650 million so‘m pul, 22 million so‘mlik qimmatbaho buyumlar, 55 kilogrammga yaqin oltin, kumush va boshqa qimmatbaho metallar to‘plandi.

Bu jamg‘arma hisobiga respublikamizda tank kolonnalari, aviatsiya eskadrilyalari, bronepoyezdlar qurilib frontga jo‘natildi. O‘zbekistonliklar jangchilarga eshelonlab issiq kiyimlar, mevalar jo‘natib turdilar. Davlat harbiy zayomlariga yozilish yo‘li bilan

Forish tumani kolxozchilari nomidan frontga yuborilgan oziq-ovqat ortilgan tuyalar karvoni. 1943-yil.

anchagina mablag' to'plandi. Aholidan issiq kiyimlar tayyorlash uchun jun, qo'y terilari yig'ib olindi.

Aholiga davlat zayomi, pul-buyum lotoreyasi sotish hisobiga 4,2 milliard so'm mablag' yig'ilib g'alaba manfaatlari yo'lida foydalanildi.

Xullas, urushning dastlabki yiliyoq O'zbekistonning butun moddiy va ma'naviy kuchlari g'alaba uchun safarbar etildi, hayot harbiy izga tushirildi, xalq Vatan himoyasiga otlandi.

Savollar va topshiriqlar

1. Urushni qanday sabablar keltirib chiqardi?
2. Nima uchun O'zbekiston urush girdobiga tortildi?
3. O'zbekistonda o'tkazilgan harbiy safarbarlik to'g'risida nimalarni bilasiz?
4. Urush boshlangan paytda O'zbekiston aholisi qancha edi, qancha kishi urushga safarbar etildi?
5. Korxonalar, xo'jaliklar hayotida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
6. Mehnat safarbarligi nima?
7. O'zbekistonga mamlakat g'arbidan nima uchun va qanday korxonalar ko'chirib keltirilgan?
8. O'zbekiston xalqi mamlakat g'arbidan ko'chirib keltirilgan aholiga qanday munosabatda bo'ldi?
9. Ko'plab yetim bolalarni farzandlikka olgan o'zbek oilalari haqida referat yozing.
10. O'zbekiston jangda yarador bo'lganlarni sog'lomlashtirish ishiga qanday hissa qo'shdi?
11. O'zbekistonliklar nima maqsadda mudofaa fondi tuzdilar, bu fondga nimalarni topshirdilar?

12-§. O'ZBEKISTON SANOATI VA QISHLOQ XO'JALIGI FRONT XIZMATIDA

O'zbekiston sanoati Urush respublika sanoat tarmoqlarining yo'nalishini ham, sanoat xodimlarining ishini ham tubdan o'zgartirdi. Korxonalarda yangi mehnat rejimi joriy qilindi, ish kuni uzaytirildi, ishdan keyin qolib ishlash joriy etildi, mehnat ta'tillari, dam olish kunlari bekor qilindi.

Sanoat korxonalari qisqa vaqt ichida harbiy izga solinib, minomyot va avtomatlar, samolyot va tanklar uchun ehtiyot qismlari va

boshqa harbiy qurollar ishlab chiqara boshladilar. Qishloq xo‘jalik mashinalari ishlab chiqarayotgan Toshkent qishloq xo‘jalik mashinasozligi zavodi harbiy qurollar ishlab chiqara boshladi. Andijondagi «Kommunar», «Stroy mashina» zavodlarida samolyot va tanklarga kerakli mahsulotlar, Qo‘qon shahridagi Oxunboboyev nomli tikuvchilik fabrikasi harbiy kiyimlar ishlab chiqaradigan bo‘ldi. 1941-yil dekabr gacha Toshkentdagi 137 sanoat korxonalarining 64 tasi qurol-yarog‘lar, front uchun zarur mahsulotlar ishlab chiqarishga kirishdi.

Respublika bo‘yicha 1941-yil oxirlariga kelib 300 ta sanoat korxonasi faqat harbiy mahsulot bera boshladi.

O‘zbekiston sanoatchilari korxonalarini harbiy izga tushirishdek ishlarni ko‘chirib keltirilgan korxonalarini joylashtirish va ishga tushirishdek yanada og‘irroq ishlar bilan qo‘shib olib bordilar. O‘zbekiston rahbari Usmon Yusupovning «O‘zbekiston — bu front orqasi emas, O‘zbekiston — jang maydoni», degan so‘zlarida jon bor edi.

O‘zbekistonliklar frontdagidek harakat qildilar, har qanday resurslarni izlab topdilar, ular bitta fashist marazining boshi uchun bittadan aviabomba, bittadan snaryad va granata, yuzlab o‘q, fashistlardan go‘sht ham, suyak ham qoldirmaydigan «Katyusha»lar yetkazib berish uchun mardona mehnat qildilar.

Toshkentda zudlik bilan joylashtirilgan «Rostselmash» zavodi «Katyusha» va minomyot snaryadlari, aviatsiya zavodi jangovar samolyotlar, Kolchuginskdan keltirilgan kabel zavodi harbiy aloqa mahsulotlari yetkazib bera boshladi.

Odamlar irodasiga bog‘liq bo‘lmagan yetishmovchiliklar sezilardi. Yuk ko‘taruvchi kranlar yo‘q edi, maxsus asbob-uskunalar, elektr quvvatlari, ko‘mir va neft kabi yoqilg‘ilar, xomashyo va boshqa materiallar yetishmas edi. 1941-yil 5—7-dekabr kunlari bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo‘mitasining V plenumida respublika sanoatini harbiy izga solish, ko‘chirib keltirilgan asbob-uskunalarini joylashtirish sohasidagi ishlarga yakun yasalib, korxonalarda qurol-yarog‘larning muhim turlari — samolyotlar, tanklar, bronepoyezdlar, aviabombalar, to‘p va zambaraklar, granatalar, minalar, snaryadlar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish vazifasi ilgari surildi. Buning uchun yetarli darajada metall

qirquvchi stanoklar va aniq o'lovchi uskunalar ishlab chiqishni tashkil etish, nodir metallar qazib olishni kuchaytirish hamda qora va rangli metallurgiya sanoatini yaratish, elektr energetika bazasini kengaytirish, neft qazib olishni 2—3 barobar oshirish, ko'mir qazib olishni kuchaytirish, yirik qurilish materiallari ishlab chiqarish korxonalarini barpo etish, qisqa muddatda 30 ming malakali ishchilar tayyorlash tadbirlari belgilandi.

Ko'chirib keltirilgan korxonalar tarixda misli ko'rilmagan qisqa muddatlarda 4—5 oyda, ayrimlari hatto 1—2 oy davomida qurib bitkazilib, front uchun harbiy mahsulotlar bera boshladilar. Ularning eng yiriklari Chkalov nomli 84-aviatsiya zavodi, Moskva kabel zavodi, Xarkov elektrostanok zavodi, ko'tarma kranlar zavodi, Rostovdan keltirilgan «Красный Аксай», Sulsk nasos zavodi, Vagon-remont zavodi, «Красный путь» zavodi, Kiyev «Транс-сигнал» zavodi va boshqalar edi. Bu korxonalarning har biri o'rta hisobda 20 foizgacha ishchi va injener-texnik xodimlar bilangina keltirilgan edi. Qolgan 80 foizi respublikamizning fabrika-zavod ta'limi maktablarida, turli kurslarda tayyorlangan ishchi va texnik xodimlar bilan ta'minlandi.

Harbiy izga tushirilgan respublikamiz korxonalari ham anchagina kengaytirildi. «Tashselmash» zavodi, boshqa korxonalaridan keltirilgan 438 stanok, 200 dan ortiq yuqori malakali ishchilar hisobiga kengaydi. Qodirov, Hakimov, Yusupov, Ismoilov va boshqa ustalar kunlik normalarini 200—300 foizga oshirib bajardilar.

Xotin-qizlar, keksalar, yoshlar korxonalaridagi turli xil ishlarga jalb etildi. Urushning bir yarim yili mobaynida O'zbekiston sanoatida xotin-qizlar salmog'i 29 foizdan ziyod oshdi va 1943-yilda 63,5 foizni tashkil qildi.

Respublika sanoat korxonalari quvvatlarining kengayishi, ko'chirib keltirilgan zavodlarning ishga tushishi birinchi navbatda elektr energiyasi va yoqilg'i ishlab chiqarishni keskin oshirishni talab qildi, mavjud energetika quvvatlari bunday talabga javob berolmas edi. O'zbekiston partiya va hukumati Ittifoq hukumatiga xat yo'llab bu muammoni hal etishda ko'mak so'radi. Tez orada, 1942-yil 18-noyabrda VKP(b) MQ va SSSR Xalq Komissarlar Soveti «O'zbekiston SSRda beshta gidroelektrostansiya qurilishi to'g'risida» qaror qabul qildi. O'zbekistonda metallurgiya zavodi qurish, ko'mir va neft qazib olishni ko'paytirish tadbirlari ham belgilandi. O'zbekistonda

Farhod GESi qurilishida.

yangi sanoat korxonalari va energetika tarmoqlari qurilishi uchun 1 milliard so‘m ajratildi.

1943-yilda O‘zbekistonning eng yirik gidroelektrostansiyasi — Farhod GESi qurilishi boshlandi, qurilish zarur materiallar va ishchi kuchi bilan ta‘minlandi. Farhod qurilishi umumxalq qurilishiga aylandi, binokorlik ishlari hashar yo‘li bilan bajarildi. 10 oylik fidokorona mehnat natijasida Sirdaryo jilovlandi.

Urush yillarida Bo‘zsuv daryosi o‘zanlarida Tovoqsoy, Oqqovoq, Salor, Quyibo‘zsuv, Oqtapa, Qibray GESlari, Samarqand viloyatida Taligulyan GESi, 30 ga yaqin kichik kolxoz GESlari qurilib ishga tushirildi. O‘zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarish qariyb 2,5 baravarga, ya‘ni 1940-yilda 482 mln kilovatt-soatdan 1945-yilda 1187 mln kilovatt-soatga ko‘paydi.

Yoqilg‘i sanoatini rivojlantirishga ham katta kuch va mablag‘lar sarflandi. 1940-yil oxirlarida Ohangaron daryosi oqimidagi Qurama tog‘ tizmasida dastlabki ko‘mir qazib oladigan shaxta qurilgan edi. Urush davrida «Angrenugol» ko‘mir konida yana uchta shaxta va ochiq usulda ko‘mir qazib olinadigan karyer bunyod etildi. O‘zbekiston va Qirg‘iziston chegarasida Qizilqiya ko‘mir koni foydalanishga tushirildi, o‘ta issiqlik quvvatiga ega bo‘lgan qo‘ng‘ir ko‘mir qazib olindi.

1940-yilda O‘zbekistonda atigi 3,4 ming tonna ko‘mir qazib olingan bo‘lsa, 1945-yilda 103 ming tonna ko‘mir qazib olindi. Natijada respublikada sanoatning yangi tarmog‘i — ko‘mir sanoati barpo qilindi.

Neft-geologiya qidiruv trest, neft tarmog‘i qurilish-montaj trest, neft qazib oluvchi ikkita trest, neft qazib chiqarish asbob-uskunalarini ta‘mirlash zavodi, neft mashinasozligi zavodi barpo etildi. Andijon, Polvontosh, Changartosh, Chimyon neft konlarida mahsulot ishlab chiqarish ko‘paytirildi.

Urush yillarida Chuqurlangar, Tolmozor, Nayman, Shahrixon, Xo‘jaobod, Janubiy Olamushuk va boshqa yangi neft konlari ishga tushirildi. Neft tozalash zavodi, ozokerit ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. Urush yillarida respublikada neft ishlab chiqarish 4 marta ko‘paydi va 1945-yilda 478 ming tonnadan ortdi.

Energetika va yoqilg‘i sanoatining o‘sishi mashinasozlik sanoatining rivojlanishiga qulay baza yaratdi. G‘arbdan ko‘chirib keltirilgan zavodlar bazasida 16 ta stanoksozlik, to‘qimachilik va mashinasozlik korxonalari tashkil etildi. Urushdan oldingi respublikamizdagi ko‘pgina zavodlar ham turli asbob-uskunalar, mashinalar, jangovar texnika ishlab chiqarishga moslab qayta qurilgan edi. Bu korxonalarining noni — metall hisoblanadi. Shu bois metallga bo‘lgan talab tobora oshib bordi.

O‘zbekiston Xalq Komissarlar Soveti 1942-yil 17-iyunda Bekobodda metallurgiya zavodi qurishga qaror qabul qildi. Rossiya va Qozog‘iston sanoat korxonalaridan ko‘plab asbob-uskunalar keltirildi. Metallurgiya zavodini qurish butun respublika mehnatkashlarining ishiga aylandi. Sanoat korxonalari zarur miqdorda mutaxassislar ajratishdi, kolxoz-sovxoizlar ishchi kuchi bilan ta‘minlandi. Zavod qurilishida 30 mingdan ko‘proq kishilar ishtirok etdilar. Beloretsk, Dobryanka, Guryev, Makeyevka zavodlaridan po‘lat erituvchi mutaxassislar keldilar. Yuzlab o‘zbekistonlik yigit-qizlar Ural va Sibirning sanoat korxonalarida marten va prokat ishlarini o‘rganib keldilar.

O‘zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi 1944-yil 5-mart kuni dastlabki metall mahsulotlarini bera boshladi va tez kunlarda zavodning birinchi navbati, 1945-yil fevraldan ikkinchi navbati ishga tushirildi.

Geologik-qidiruv ishlari natijasida ko‘plab qora va rangli metall konlari ochildi. Urush yillaridayoq Langar, Ingichka,

Qo‘ytosh, G‘ortepa, Olmaliq rangli metall konlari, Oqtosh boksit konini o‘zlashtirish ishlari boshlanib ketdi. Ulardan qazib olingan volfram, molibden, mis, alumin va boshqa mahsulotlarni qayta ishlash korxonalari qurildi.

Kimyo sanoati rivojlandi. 1944-yil yanvaridayoq Gorkiy va Stalinogorsk kimyo kombinatlaridan ko‘chirib keltirilgan uskunalari asosida qurilgan Chirchiq elektrokimyo kombinatining ikkinchi navbati muhim kimyo mahsuloti ammiak ishlab chiqara boshladi. 1943-yilda Quvasoy kimyo zavodi, Qo‘qon superfosfat zavodi, Farg‘ona gidroliz zavodi qurilib ishga tushirildi. Kimyo sanoati mahsulotlari salmog‘i 1940-yilga nisbatan 1945-yilda 6,1 baravarga ko‘paydi.

Urush yillarida qurilish materiallari sanoati, to‘qimachilik va poyabzal sanoati, oziq-ovqat sanoati, mahalliy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Faqat 1943-yilda 12 ta yog‘ zavodi, 3 ta paxta tozalash zavodi, 4 ta qand va 4 ta konserva zavodlari qurilib ishga tushirildi.

Sanoat korxonalarining kengayishi, yangi qurilgan zavod-fabrikalarning ishi, muvaffaqiyati ularni malakali ishchilar bilan ta‘minlashga bog‘liq edi. Yuz minglab kishilarning, xususan, tajribali xodimlarning frontga safarbar etilishi katta qiyinchiliklar tug‘dirardi. Keksalar, ayollar, ayniqsa armiyaga chaqirish yoshiga yetmagan o‘smirlar va qizlar korxonalariga jalb etildi, ularga hunar o‘rgatildi, respublikada 100 mingdan ko‘proq malakali ishchilar tayyorlandi. Faqat hunar va temiryo‘l bilim yurtlari, fabrika-zavod ta‘lim maktablari 57 mingdan ziyod yosh ishchi kadrlarni tayyorlab berdilar. Korxonalar zimmasiga yuklangan katta topshiriqlar kishilardan jismoniy zo‘riqish, hatto holdan toyguncha ishlashni talab qilardi. O‘zbekistonliklar g‘alaba uchun har qanday og‘irlikni, qiyinchiliklarni yengib o‘tdilar, respublikani qizil armiyaning qurol-aslahaxonasiga aylantirdilar.

Urush yillarida O‘zbekistonda 280 ta yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Sanoatning yangi tarmoqlari — aviatsiya, stanoksozlik, og‘ir mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya va boshqa tarmoqlari vujudga keldi. 1940-yilda yalpi sanoat mahsulotida og‘ir sanoatning hissasi 13,9 foizni tashkil etgan bo‘lsa, 1945-yilda 47,5 foizni tashkil etdi.

Toshkent SSSRning eng katta sanoat markazlaridan biri bo‘lib qoldi. Bekobod sanoat shahri sifatida vujudga keldi. Yangiyo‘l, Chirchiq kabi yosh shaharlar yanada rivoj topdi.

Sanoatchilarimizning fidokorona mehnati tufayli O'zbekiston sovet armiyasining qurol aslahaxonasiga aylandi. O'zbekiston frontga 2090 samolyot, 17342 aviamotor, 2318 ming aviabomba, 1,7 mingdan ortiq minomyot, 22 mln dona mina, 560 ming snaryad, milliontacha granata, 330 ming dona parashyut, harbiy ehtiyojlar uchun 100 ming km dan ortiq maxsus sim, 125 ming km telefon kabellari va boshqa mahsulotlar yetkazib berdi. Bu o'zbekistonliklarning fashist bosqinchilarini tor-mor etishga qo'shgan ulkan hissasi sifatida jahon tarixidan munosib o'rin oldi.

Transport

Urushda g'alabaga erishish transport ishi bilan bog'liq edi. 1943-yil 25-yanvarda «Toshkent temiryo'li ishi to'g'risida» maxsus qaror qabul qilindi. Temiryo'l harbiy holatga o'tkazildi, unda ishlovchilar safarbar etilgan deb hisoblandi, harbiy xizmatchilar kabi qattiq intizomga rioya etish majbur qilib qo'yildi. Poyezdlar harakatining qo'shinlar va harbiy yuklarni birinchi navbatda o'tkazib yuborishni ko'zda tutuvchi harbiy grafik joriy etildi. Toshkent temiryo'l transportchilari ko'chirib keltirilayotgan korxonalarining asbob-uskunalarini va millionlab kishilarni G'arbdan Sharqqa, jangovar texnika va qurol-yarog'larni Sharqdan G'arbga o'z vaqtida to'xtovsiz o'tkazib turish topshirig'ini bajardilar. Faqat 1941—1942-yillarda O'zbekiston temiryo'lchilari 2700 sostavdagi passajir poyezdlarini, ko'chirilgan korxonalarining asbob-uskunolari ortilgan 17600 vagonlarni mo'ljalga yetkazishdi, o'q-dorilar, yoqilg'i, oziq-ovqat, kiyim-kechaklar ortilgan minglab vagonlarni frontga yetkazishdi.

O'zbekistonda yangi temiryo'llar qurilishi jadal olib borildi, 1941—1945-yillarda temiryo'l liniyalari 2 baravar uzaydi. Toshkent — «Angren-ugol», Boysun—Otquloq—Turangli — Toshkent tovar stansiyasi temiryo'llari qurilib ishga tushirildi.

Aloqa vositalari

Aloqa telefon, telegraf xodimlari ham urush talablariga moslashib ishladilar. Aloqa xodimlari O'zbekistonning Markaz bilan, respublika rahbariyatining viloyat, shahar, tumanlar, yuzlab sanoat korxonalari bilan telefon aloqasini yo'lga qo'yidilar. Toshkent—Samarqand — Ashxobod, Toshkent — Samarqand — Boku, Toshkent — Samarqand — Krasnovodsk telefon liniyasi, ikkita Toshkent — Samarqand — Buxoro telefon aloqa yo'llari qurildi. 1943-yilda qurib ishga tushirilgan qo'shimcha 500 kilometrlik telefon yo'li Toshkentni

Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston bilan bog'ladi. Yirik korxonalarining o'zlarida ham 50—100 o'rinli telefon stansiyalari qurildi. Natijada xo'jaliklarga rahbarlik qilish, ularga o'z vaqtida ko'maklashish ishlari yaxshilandi.

Pochta bo'limlarida ish hajmlari oshib bordi. Agar 1941-yilda o'rta hisobda bitta pochta xodimi tomonidan 50 ming xat-xabarlar jo'natilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1942-yilda 74,5 mingga, 1943-yilda — 77,5 mingga yetdi. Pochta xodimlari frontdagi jangchilar bilan ularning ota-onalari, rafiqalari, qarindoshlari o'rtasida aloqa bog'lovchi ko'prik rolini bajardilar.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi

Urush, respublika qishloq xo'jalik xodimlarini qattiq sinovdan o'tkazdi. Ular oldida sanoatni xomashyo bilan, aholini oziq-ovqat, kiyim-kechak bilan uzluksiz ta'minlashdek ulkan, murakkab vazifa turar edi. Vaziyatning murakkabligi shundan iborat ediki, birinchidan, respublika qishloq xo'jaligi asosan paxta yetishtirishga yo'naltirilgan bo'lib, oziq-ovqat mahsulotlari Ittifoq fondidan keltiriladi edi. Urush boshlangach, oziq-ovqat keltirish to'xtadi, aholini boqish uchun ichki imkoniyatlarni topish zarur bo'lib qoldi. Ikkinchidan, evakuatsiya qilingan aholi hisobiga shaharlar aholisining ko'payishi oziq-ovqatga bo'lgan talabni yanada oshirdi. Uchinchidan, kuch-quvvatga to'lgan dehqonlar frontga va harbiy sanoatda ishlashga safarbar etilgan, dehqonchilikning mashaqqatli ishlari keksalar, ayollar, o'smirlar zimmasiga tushgan edi. To'rtinchidan, MTS va sovxozlarga G'arbdan yangi traktorlar, qishloq xo'jalik mashinalari va ularga ehtiyot qismlar keltirish to'xtab qolgan, bugina emas, xo'jaliklardagi traktorlar, avtomobillar, otlarning bir qismi qizil armiya ehtiyojlari uchun olib ketilgan edi.

Qishloq xo'jaligining barcha bo'g'inlarida qat'iy ish tartibi belgilandi. Eng kam miqdordagi majburiy mehnat kunlari 1,5 baravarga oshirildi, o'smirlar uchun ham 12 yoshdan boshlab mehnat kunlari belgilandi. Belgilangan miqdordagi mehnat kunlarini bajarish majburiy qilib qo'yildi.

Urush yillarida respublika dehqonchiligining strukturasi keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda don, qand lavlagi, kanop, pilla, sabzavot, poliz mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish tadbirlari ko'rildi. Birinchi navbatda ekin ekiladigan maydonlarni kengaytirish, irrigatsiya quvvatlarini oshirish ishlari yuksak sur'atlar bilan olib borildi.

1942-yil fevral—martda barpo etilgan Shimoliy Toshkent kanali 15 ming gektar yerni sugʻorish imkonini berdi. Kattaqoʻrgʻon, Kosonsoy, Rudasoy suv omborlari, Yuqori Chirchiq, Shimoliy Fargʻona, Soʻx—Shohimardon, Uchqoʻrgʻon kanallari qurildi. Natijada respublikaning sugʻoriladigan yer maydonlari 454,7 ming gektarga kengaydi.

Usmon Yusupov OʻzKP(b) MQning 1941-yil dekabrda oʻtgan V plenumida Oʻzbekistonda gʻalla masalasini hal qilish, oʻzimizni oʻzimiz un-non bilan taʼminlashimiz kerak, degan vazifani ilgari surdi. Don ekiladigan sugʻoriladigan yer maydonlari kengaytirildi. Zarang yerlar, qoʻriqlar, toʻqaylar, lalmikor yerlardan ham foydalanildi. 1942-yilda 1408,1 ming gektar, 1943-yilda 2090,2 ming gektar yerga gʻalla va dukkakli ekinlar ekildi. Natijada don mahsulotlari yetishtirish koʻpayib, 1941-yilgi 4,8 mln soʻm oʻrniga 1943-yilda 5,3 mln soʻm olindi, respublika ehtiyojlari qondirildi.

Qishloq xoʻjaligida Oʻzbekiston uchun yangi tarmoq — qand lavlagi yetishtirish yoʻlga qoʻyildi. Samarqand, Fargʻona, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlari lavlagi yetishtirish boʻyicha ixtisoslashtirilib, 1942-yildayoq 65 ming gektarga, keyingi yillarda 70 ming gektardan ortiqroq hosildor yerlarga qand lavlagi ekildi. Jizzax, Pastdargʻom tumanlarida har gektardan 400—800 sentnerdan lavlagi hosili olindi.

Qand lavlagini qayta ishlash, shakar, qand ishlab chiqarish uchun Zirabuloq, Qoʻqon, Yangiyoʻl qand zavodlari qurildi. Respublika boʻyicha 1944-yilda davlatga 1 mln 373 ming soʻmlik, 1945-yilda 1 mln 646 ming soʻmlik qand lavlagi topshirildi. Urush yillarida Oʻzbekiston butun Ittifoqda ishlab chiqarilgan qandning toʻrtidan bir qismini berdi.

Urush yillarida mehnatkashlar chorvachilik, jun, qorakoʻl teri yetishtirish, pillachilik jabhalarida ham fidokorona mehnat qildilar. Goʻsht, yogʻ, sut, kartoshka, sabzavot va poliz mahsulotlari, meva tayyorlashda koʻrsatilgan gʻayrat-shijoat tufayli mustahkam oziq-ovqat bazasi yaratildi.

Respublikamiz qishloq xoʻjaligi xodimlari urush yillarida davlatga 1262 ming tonna don, 54,1 ming tonna pilla, 482 ming tonna kartoshka va sabzavot, 57,5 ming tonna meva va uzum, 36 ming tonna quruq meva, 159 ming tonna goʻsht, 22,3 ming tonna jun yetkazib berdilar.

Urush yillarida ham paxtachilik qishloq xoʻjaligining muhim sohasi boʻlib qoldi. Paxtakorlar jonbozlik bilan ishlaganlariga qaramay, 1942—1943-yillarda paxta tayyorlash rejasi bajarilmay qoldi.

Davlatga 1 ming tonna paxta kam topshirildi. Bunga bir qator obyektiv holatlar sabab bo'ldi: paxta ekiladigan maydonlar 1941—1943-yillarda 927650 gektardan 625343 gektarga kamaydi; mexanizatsiya vositalari yetishmasdi; mineral o'g'itlar, yoqilg'i kamaygan edi; yerni haydash, chopiq, sug'orish, irrigatsiya tarmoqlarini tozalash ishlarini o'z vaqtida muntazam olib borish uchun ishchi kuchi yetishmasligidan paxta yetishtirish agrotexnikasi yomonlashgan edi. Respublika rahbariyati buni yaxshi tushunardi. Paxta maydonlarini qisqartirish, buning hisobiga don, qand lavlagi va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari yetishtiriladigan ekin maydonlarini ko'paytirishga majbur bo'lgan edi.

Biroq Markazdagi rahbarlar bu obyektiv omillarni hisobga olmadi. Shu bois respublika rahbarlari Moskvaga chaqirilib muhokama qilindilar, ularni paxta tayyorlash ishini o'z holiga tashlab qo'yishda, layoqatsizlikda aybladilar. Ulardan har qanday yo'l bilan bo'lsa ham paxta tayyorlash rejasini bajarish, yanada ko'paytirish talab qilindi. Bu boshqarishning ma'muriy-buyruqbozlik usullarini yanada kuchaytirishdan boshqa narsa emasdi. Bunday zug'um natijalari VKP(b) MQning 1944-yil 6-martda qabul qilingan «O'zbekiston KP(b) MQning ishi to'g'risida»gi qarorida o'z ifodasini topgandi.

O'zKP MQning 1944-yil aprel oyida bo'lgan X plenumi mazkur qarorni bajarishga doir tadbirlarni ishlab chiqdi. Kolxozlar tashkiliy-xo'jalik jihatdan mustahkamlandi, brigada va zvenolar qayta tiklandi. Donli ekin yetishtirishga o'tib olgan xo'jaliklarning anchagina qismi paxtachilikka qaytarildi. Kolxozchilar uchun majburiy mehnat kunlari soni yana oshirildi. Ittifoq hukumati O'zbekiston paxtakorlari uchun 2300 yangi traktor, 300 yuk avtomobili, 375 ming tonna mineral o'g'it va boshqa qishloq xo'jalik uskunalari ajratdi. 1944-yilgi paxta tayyorlash rejasini bajarildi, davlatga 1943-yilga nisbatan 325 ming tonna ko'p paxta topshirildi, 1945-yilda ham paxta tayyorlash rejasini bajarildi.

Urush yillarida respublika paxtakorlari davlatga 4 mln 806 ming tonna paxta xomashyosi yetkazib berdilar.

Urush yillarida ishchilar bilan dehqonlar o'rtasidagi jipslik, o'zaro yordam yanada kuchaydi. Sanoat korxonalarini kolxozlarni otaliqqa olib, ularga qishloq xo'jalik texnikalari, ehtiyot qismlar bilan yordamlashdilar. Shaharliklar qishloq xo'jalik mahsulotlarini yig'ishtirib olishda faol qatnashdilar. Kolxozchi dehqonlar esa

sanoat sohasidagi umumxalq qurilishlarida faol ishtirok etdilar. Masalan, Farhod GESi qurilishining o'zidagina 70 mingga yaqin kolxozchi qatnashdi. O'zbekiston ishchilari va dehqonlari jipslashib, fidokorona ishlab, fashistlar ustidan qozonilgan g'alabaga salmoqli hissa qo'shdilar. 160 mingga yaqin kishi front orqasidagi fidokorona mehnati uchun «Shuhrat» medali bilan mukofotlandi.

Aholi turmushi

Urush o'zbekistonliklarni og'ir muhtojlikka duchor etdi. Hamma narsaning frontga safarbar etilishi natijasida oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. Shaharlarda oziq-ovqatlarni, sanoat mollarini kartochka asosida taqsimlash joriy etildi. Ishchi va xizmatchilarga kuniga 400—500 grammdan, oila a'zolariga esa 300 grammdan non berish belgilandi. Amalda esa aholi belgilangan me'yorlardan ham kam non olardi. Go'sht, yog', baliq, makaron, yormalar ham me'yorga tartibda taqsimlanar, ko'p hollarda kartochkada ko'rsatilgan miqdorda berilmasdi.

Qishloq aholisining turmushi yanada og'irlashdi. Oziq-ovqat va sanoat mollarini me'yorga tartibda taqsimlash qishloq aholisiga joriy etilmadi. Ular ishlagan mehnat kunlari uchun deyarli haq ololmasdi. Ularga oziq-ovqat mollari matlubot kooperatsiyasi do'konlarida davlatga topshirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari miqdoriga qarab qat'iy me'yorga tartibda berilardi.

Aholini oziq-ovqatlar bilan ta'minlashni yaxshilash maqsadida sanoat korxonalarini qoshida yordamchi xo'jaliklar tashkil etishga ruxsat berildi. Ularga vaqtincha foydalanish uchun 53 ming gektar yer ajratildi.

Oziq-ovqat tanqisligi sharoitida pul tobora qadrsizlanib bordi, chayqovchilik avj oldi. Muhtojliklarga qaramay sanoat va qishloq xo'jalik xodimlari g'alaba uchun fidokorona mehnat qildilar. Qiyinchiliklarga qaramay frontga ketgan jangchilarning oilalariga har tomonlama g'amxo'rlik qilindi, bolalari yasli va bog'chalarga joylashtirildi. Kolxoz va sovxozlar jangchilarning oilalariga oziq-ovqat, ekin ekish uchun yer ajratib berardi.

«Mamlakat ichkarisida urush yillarida mehnat qilgan yuz minglab vatandoshlarimiz chekkan zahmatlarni, keksa-yu yosh akalarimiz, opa-singillarimiz qish qahratonida diydirab, saraton olovida yonib, o'zi yemasdan, o'zi kiyimasdan topgan nasibasini frontga jo'natganini, azob-uqubatlar chekib, fidoyilik ko'rsatganini esdan chiqarib bo'ladimi?!»

Karimov I. A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. T.: O'zbekiston, 1996, 80-bet.

Savol va topshiriqlar

1. O‘zbekiston sanoatchilari frontga qanday mahsulotlar yetkazib berdilar?
2. O‘zbekistonga ko‘chirib keltirilgan korxonalarni joylashtirish, qurish va ishga tushirish jarayoni qanday kechdi?
3. Sanoat korxonalarini ishchi kuchi, mutaxassislar bilan ta‘minlash haqida nimalarni bilasiz?
4. Qanday GESlar qurildi?
5. Yoqilg‘i sanoati nimalar hisobiga o‘ydi?
6. Bekobod metallurgiya zavodi qurilishi haqida so‘zlab bering.
7. Transport xodimlari g‘alabaga qanday hissa qo‘shdilar? Aloqachilar-chi?
8. Qishloq xo‘jalik xodimlari frontga qanday xizmat qildilar?
9. Paxtachilikda ahvol qanday edi?
10. Aholi turmushi qanday edi? Aholi qanday muhtojliklarni boshidan kechirdi?

13-§. URUSH YILLARIDA FAN, MAORIF VA MADANIYAT. O‘ZBEKISTONNING QARDOSH XALQLARGA YORDAMI

Ilm-fan g‘alaba uchun xizmatda

Urushning dastlabki kunlaridayoq SSSR FAning O‘zbekiston filiali, respublikada ishlab turgan 75 ta ilmiy muassasalar, shu jumladan, 25 ta ilmiy-tadqiqot institutlari, 23 ta ilmiy stansiya va boshqalar respublika xo‘jalik hayotini harbiy izga solish bilan aloqador muammolarni hal etishga jalb etildi. Zavod-fabrikalar, temiryo‘l va avtomobil yo‘llari transport korxonalarini bilan bevosita aloqalar o‘rnatildi. Olimlarning tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish maqsadida 1941-yil 29-noyabrda O‘zbekiston Ilmiy muhandis-texnika jamiyati tuzildi.

G‘arbiy hududlardagi yirik shaharlardan ko‘plab ilmiy muassasalar O‘zbekistonga ko‘chirib keltirildi. SSSR FAning tarix, iqtisodiyot va huquq, jahon xo‘jaligi va jahon siyosati, sharqshunoslik, jahon adabiyoti, moddiy madaniyat, tuproqshunoslik, seysmologiya institutlari, bir qancha muzeylar va kutubxonalar shular jumlasiga kiradi. Akademiyaning 375 yirik olimlari va xodimlari ko‘chib keldilar.

O‘zbekistonlik olimlar ko‘chib kelgan yirik olimlar bilan yaqin aloqa bog‘ladilar, respublikamizda mavjud bo‘lgan va ko‘chirib keltirilgan ilmiy muassasalarning tadqiqot yo‘nalishi qayta ko‘rib

chiqildi, urush talablariga moslab o'zgartirildi. Olimlar o'zlarining asosiy e'tiborini mudofaa sanoati uchun zarur bo'lgan tabiiy resurslarni izlab topish va ulardan foydalanishni tashkil etishga qaratdilar. Geolog olim H.M.Abdullayev va boshqalarning tadqiqotlari natijasida qalay, volfram, molibden, o'tga chidamli minerallar, nodir metallar va boshqa turdagi xomashyo konlari topildi va o'zlashtirildi. A. S. Ukionskiy boshchiligidagi geologlar guruhining temir konini topishi, O'zbek metallurgiya kombinati qurilishini loyihalashtirish va ularni foydalanishga tushirishdagi xizmatlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. D. M. Bogdanov va muhandis G. S. Chikrizovlar Angrenda qidiruv ishlariga boshchilik qildilar va ko'mir konining boy zaxiralarini topib yangi shaxtalar qurishga ko'maklashdilar.

Sirdaryodagi Farhod GESning loyihasini ishlab chiqishda mashhur irrigatorlar A. N. Askochenskiy, V. V. Poslavitskiylar faol ishtirok etdilar, loyihachilarga akademiklar G. O. Grafito va B. Y. Vedeneyevlar qimmatli maslahatlar berdilar.

Kimyogar olimlar neftning suvini ketkazish, oltingugurtdan tozalash, ko'mirni kokslash, paxta chiqindilaridan xalq xo'jaligida foydalanishning, etil spirti, soda, kislota olishning yangi samarali usullarini yaratdilar. Dori-darmonlar tayyorlash borasidagi tadqiqotlar natijasida aholi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan turli xil dori-darmon ishlab chiqish yo'lga qo'yildi. Toshkentda farmatsevtika zavodi qurilib ishga tushirildi.

Butunittifoq paxtachilik ilmiy-tadqiqot instituti paxtaning yangi navlarini yetishtirish sohasida samarali izlanishlar olib bordi. Seleksionerlar S. S. Kanash va A. I. Avtonomov boshchiligida vilt kasalligini yuqtirmaydigan yangi navini yaratdilar. S. S. Kanash yaratgan S—460, L. V. Rumshevich yaratgan F—108 yuqori hosilli navlar, shuningdek, boshqa uzun tolali navlar paxtachilikning rivojida ulkan hissa bo'ldi. O'zbekistonda ekilib kelingan amerika paxta navlarini yangi navlar bilan almashtirish 1944-yilda tugallandi. Respublika olimlari Samarqandda joylashtirilgan Timiryazev nomidagi qishloq xo'jalik akademiyasi xodimlari bilan hamkorlikda g'o'za, bug'doy va qand lavlagini almashlab ekish usulini joriy etdilar, O'zbekiston sharoitida qand lavlagidan mo'l hosil olishga ko'maklashdilar.

Urush yillarida gumanitar fanlar ham ancha rivojlandi. Yirik tarixchi, arxeolog, huquqshunos, sharqshunos, adabiyotshunos olimlar o'zbekistonlik hamkasblari bilan O'zbekiston xalqlari tarixi,

madaniyati va adabiyotining muhim masalalarini ishlab chiqdilar. V. S. Struve, V. A. Shishkin, Y. E. Bertels, I. K. Dodonov, V. Y. Zohidov, H. Sh. Inoyatov, A. Y. Yakubovskiy, M. Y. Masson, S. P. Tolstov, Y. G'. G'ulomov va boshqalar O'zbekistonning eng qadimgi va o'rta asrlar tarixi, moddiy madaniyati va ma'naviyati, O'rta Osiyo xalqlarining etnogenezi bo'yicha qator asarlar tayyorladilar. Ikki jildlik «O'zbekiston xalqlari tarixi»ni tayyorlashga kirishildi. Yozuvchi Aleksey Tolstoy rahbarligida rus va o'zbek olimlari birgalikda «O'zbek adabiyoti tarixi» asarini yaratdilar.

1943-yil 4-noyabrda O'zbekiston Fanlar akademiyasi ochildi, uning birinchi prezidenti etib taniqli olim T. N. Qori Niyoziy saylandi.

Fanlar akademiyasining ochilishi respublika hayotida muhim voqea bo'ldi, ilm-fanning yanada taraqqiy etishi uchun mustahkam poydevor yaratildi. Tez orada yangi ilmiy muassasalar vujudga keldi. Til, adabiyot va tarix instituti bazasida Tarix va arxeologiya, Til va adabiyot institutlari, Sharqshunoslik instituti, Iqtisodiyot, Matematika va mexanika, Tuproqshunoslik, Fizika-texnika institutlari va boshqa laboratoriyalar tashkil etildi.

1945-yilga kelib Fanlar akademiyasi tarkibida 23 ta ilmiy muassasa, shu jumladan, 2 ta ilmiy tadqiqot institutlari, 2 ta laboratoriya, tajriba stansiyalari faoliyat ko'rsatdi. O'zbekiston Fanlar akademiyasining uch faxriy a'zosi, 15 haqiqiy a'zosi, 20 muxbir a'zosi va 1265 ilmiy xodimi, shu jumladan, 54 ta fan doktori va 172 ta fan nomzodi ilmiy tadqiqot ishlari olib bordi. Ular orasida fizika-matematika fanlari doktorlari T. A. Sarimsoqov va V. I. Romanovskiy, geolog olim H. M. Abdullayev, fizik olim S. U. Umarov, faylasuf I. Mo'minov, adib S. Ayniy, yozuvchi Oybek, shoir G'. G'ulom va boshqalar bor edi.

Sharqshunoslik instituti olimlarining Sharq qo'lyozmalarini o'rganish asosida tayyorlagan fors, arab va turkiy tillarda yozilgan qo'lyozmalar to'plami jahondagi eng boy to'plamlardan biri bo'lib qoldi. To'plam 3 jilddan iborat bo'lib, ularda 300 ga yaqin qo'lyozma tavsiflab va ilmiy jihatdan baholab berildi. 1944-yilda O'zFA Prezidiumida aspirantura tashkil etildi va o'sha yili 60 kishi, shu jumladan, 41 o'zbek qabul qilindi. 1944-yilda Akademiya institutlarida 2 ta doktorlik, 17 ta nomzodlik dissertatsiyalari yoqlandi.

Urush yillarida o'zbekistonlik olimlar mingdan ortiq ilmiy

ishlarni bajardilar, ularning ko'pchiligi xalq xo'jalik va mudofaa ahamiyatiga ega bo'ldi.

Maorif va oliy ta'lim O'zbekiston xalq ta'limi, jumladan, oliy o'quv yurtlari og'ir sinovlardan o'tdi.

Ko'pchilik professor-o'qituvchilar, talabalar frontga safarbar etildi. Samarqand kooperativ instituti bilan Toshkent moliya-iqtisodiyot instituti, Toshkent va Samarqand tibbiyot institutlari, O'zbek va O'rta Osiyo davlat universitetlari birlashtirildi. Ularning bo'shagan binolariga harbiy muassasalar, gospitallar joylashtirildi.

Moskva, Leningrad, Kiyev, Xarkov, Voronej, Odessa va boshqa shaharlardan 1941—1943-yillarda ko'chirib keltirilgan 35 oliy o'quv yurti va 7 harbiy akademiya qabul qilib olindi, ularning ba'zilari o'zaro yoki O'zbekiston oliy o'quv yurtlari bilan birlashtirildi.

O'z professor-o'qituvchilari bilan ko'chirib keltirilgan oliy o'quv yurtlarining faoliyati respublikada oliy ta'limning yanada rivojlanishiga ijobiy ta'sir etdi. Moskvalik va leningradlik olimlar talabalarga yangi kurslar bo'yicha ma'ruzalar o'qidilar, mahalliy millat vakillaridan ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlashga ko'maklashdilar, yangi mutaxassislik bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Ular xalq xo'jalik va harbiy ahamiyatga molik mavzularda tadqiqot ishlarini uyushtirdilar. Toshkent industriya instituti ilmiy jamoasi, masalan, Bekobodda metallurgiya zavodini qurish, mis va boshqa mahalliy rudalarni eritish usullarini ishlab chiqish, metallar korroziyasiga qarshi kurashning samarali yo'llarini topish, yangi zavodlar loyihasini ishlab chiqish va qurish borasida faol qatnashdilar.

O'zbekiston hukumati oliy o'quv yurtlaridagi qiyinchiliklarni bartaraf etish, moddiy bazasini mustahkamlash, o'qituvchilar bilan ta'minlash masalalarida ko'maklashdi. Ayniqsa, ko'chib kelgan tajribali pedagoglar, olimlar 1943—1944-yillarda o'z shaharlariga qayta boshlagan, urushning dastlabki davrida vaqtincha yopilgan yoki birlashtirilgan institutlar qayta tiklanayotgan, yangidan Chimboy va Urganch pedagogika institutlari, Namangan va Marg'ilon o'qituvchilar institutlari, Toshkent teatr san'ati instituti ochilgan, ilmiy-pedagogik kadrlarga muhtojlik ortgan bir paytda respublika hukumatining oliy o'quv yurtlariga ko'magi sezilarli bo'ldi. Yirik oliy o'quv yurtlarida doktorantura va aspiranturaga qabul kengaytirildi. Respublika miqyosida ishlab turgan rahbar xodimlar oliy o'quv yurtlariga ishga yuborildi.

1945-yilda oliy o'quv yurtlari soni 1940-yilga nisbatan 3 taga ko'payib 33 tani tashkil etdi, talabalar soni esa 19,1 mingdan 21,2 ming kishiga ortdi. Urush yillarida hammasi bo'lib 10 mingdan ko'proq oliy malakali va 3,7 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis tayyorlandi.

Xalq maorifida ham jiddiy qiyinchiliklar bo'ldi. Ko'plab maktablar binolari gospitalar, yotoqxonalar, harbiy o'quv yurtlariga berildi. Maktablar birlashtirildi, ko'p smenali o'qish joriy etildi. Urushgacha respublika maktablarida ishlayotgan o'qituvchilarning 74,6 foizini erkaklar tashkil etardi. Ular frontga, ishlab chiqarish ishlariga ketdi. Buning ustiga darsliklar, uskunalar, daftarlar yetishmas edi. Qisqa muddatli kurslar tashkil etilib, boshlang'ich sinflar uchun o'qituvchilar tayyorlandi, boshqa ishga ketgan o'qituvchilarni maktabga qaytarish tadbirlari ko'rildi, ularning moddiy-maishiy ahvolini yaxshilashga g'amxo'rlik qilindi. 1944-yilda o'qituvchilar armiya safidan maktablarga qaytarildi. O'quvchilarning jismoniy tayyorgarligi yaxshilandi. Kundalik o'qish foydali mehnat bilan qo'shib olib borildi. O'qishdan tashqari vaqtlarida o'quvchilar gospitalarga otaliq yordami berdilar, frontdagilarning oilalariga ko'maklashdilar, temir-tersak to'plab topshirdilar, qishloq xo'jalik ishlarida qatnashdilar.

Maktablarda ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash maqsadida o'quvchilar bilimni baholashning besh balli tartibi, boshlang'ich va yetti yillik maktablarni tamomlovchilar uchun bitiruv imtihonlari, o'rta maktabni tamomlovchilar uchun yetuklik attestati — guvohnomasi uchun imtihonlar topshirish majburiyati, maktab o'quv dasturlarini a'lo o'zlashtirgan va a'lo xulqli o'quvchilarni oltin va kumush medallar bilan taqdirlash joriy etildi. Bu tadbirlar dars mashg'ulotlari saviyasini ko'tarishga, o'quvchilar intizomini yaxshilashga olib keldi.

Ko'chirib keltirilgan muassasalar o'z joylariga qaytib keta boshlagach, maktab binolari ham bo'shatila bordi, o'quvchilar o'z maktablari bag'riga qaytib, o'qishlarini davom ettirdilar.

1940/41-o'quv yilida 5504 ta umumta'lim maktablarida 1368,9 ming o'quvchi o'qigan bo'lsa, 1945/46-o'quv yilida 4976 ta umumta'lim maktablarida 989,2 ming bola ta'lim oldi.

**Adabiyot g'alaba
uchun kurashda**

O'zbekiston yozuvchilari va shoirlari
o'zlarining qaynoq ijodi bilan xalqni

mardonalikka chorlab, fidokorona mehnatga ruhlantirib g'alabaga munosib hissa qo'shdilar.

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi o'z faoliyatini dushman-ni tezroq tor-mor etishga qaratdi. Uning rayosati qoshida tashviqot va targ'ibot bo'limi, harbiy komissiya tuzildi. Ijodiy ziyolilarning radio va matbuotda kishilarni hushyorlikka, vatanparvarlikka, dushmanga qarshi mardona jang qilishga, front orqasini mustahkamlashga chorlovchi chiqishlari katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekistonga vaqtincha ko'chirib keltirilgan rus, ukrain, belorus, moldavan va boshqa millatlarga mansub yozuvchi va shoirlar ham respublikamiz hayotida faol qatnashdilar, o'zbekistonlik hamkasblari bilan yaqindan hamkorlik qildilar. «Biz yengamiz!» degan almanax, «O'zbekiston shoirlari — frontga» degan antologiya ana shunday hamkorlikning mevasi bo'ldi. Hamid Olimjon, Uyg'un, Sobir Abdulla, Nikolay Pogodinlar birgalikda «O'zbekiston qilichi» musiqali dramasi yaratdilar.

Urush yillarida yaratilgan Oybekning «Navoiy» va «Qutlug' qon» romanlari, Abdulla Qahhorning «Oltin yulduz» qissasi, «Xotinlar» asari jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor bo'ldi. She'riyatda ulkan yuksalish bo'ldi.

Hamid Olimjonning «Qo'lingga qurol ol», «Sharqdan G'arbg'a ketayotgan do'stga», «Jangchi Tursun» va «Roksananing ko'z yoshlari», G'afur G'ulomning «Sen yetim emassan», «Men — yahudiyman», «Bizning ko'chada ham bayram bo'lajak», Uyg'unning «Qasam», «Bir qadam ham orqaga chekinilmasin» va «Maktub», Maqsud Shayxzodaning «Ona kuzatmoqda» va «Kapitan Gastello» she'rlari, Sharof Rashidovning «Qahrim» she'rlar to'plami, Sulton Jo'raning «Pulemyotchi ovozi», «Nayzamiz» she'rlari fashizm kirdikorlarini fosh etib, g'alaba qozonishga ishonchni kuylab, xalqning jangovar ruhini ko'tardi.

Ona zamin, Vatanga sadoqat, dushmanga nafrat, jasorat va mardlikni tarannum etgan bu teran she'rlar jangovar quroldan qolishmaydigan dahshatli qurol bo'lib xizmat qildi.

Ommaviy axborot vositalari

Urush yillarida respublika ommaviy axborot vositalari ommani front uchun, g'alaba uchun safarbar etishda, xalqni g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qildi. O'sha damlarda O'zbekistonda 200 ga yaqin gazeta, shundan 124 tasi o'zbek tilida, 52 ta jurnal, shundan 19 tasi o'zbek tilida

nashr etilar edi. Gazetalarning bir gallik adadi 900 ming, shundan 600 ming nusxasi o'zbek tilida chiqardi. Gazetalar va jurnallar sahifalarida frontdagi vaziyat, respublika mehnat jamoalarining fidokorona mehnati, qiyinchiliklar yoritilar edi.

O'zbekistonning bir guruh yozuvchi va jurnalistlari sovet armiyasi siyosiy boshqarmalari ixtiyoriga yuborildi. Bulardan To'liqin Rustamov va Rasul Muhammadiy sovet armiyasi bosh boshqarmasida inspektor, Jalolxon Azizxonov, Rustam Abdurahmonov, Adham Rahmat, Sharif Bo'latov, Muhammadjon Murodov, Yo'lchi Bilolov va boshqalar front gazetalarida muharrir o'rinbosarlari bo'lib xizmat qildilar. Nazir Safarov, Mirzakalon Ismoilii, Zinnat Fatxullin, Meli Jo'ra, To'g'on Ernazarov, Sulton Jo'ra va boshqalar harbiy muxbirlar sifatida va jurnalistikaning boshqa jangovar sohalarida faoliyat ko'rsatdilar.

Urush yillarida o'zbek tilida 14 ta front va 12 ta diviziya gazetasi nashr etilardi. «Front haqiqati», «Qizil askar haqiqati», «Qizil Armiya», «Vatan sharafiga uchun», «Dushmanga qarshi olg'a» kabi gazetalar nashr etilgan.

Urush yillarida radio xodimlarining, madaniy-ma'rifiy muassasalarning xizmatlari ham katta bo'ldi.

Urush yillarida 754 ta kino qurilma, 11 ta muzey, 360 ta qiroatxona, 1044 ta klub, 433 ta kutubxona, 2800 ta qizil choyxona ommalash orasida siyosiy, madaniy-ma'rifiy, tarbiyaviy ishlarni olib borish markazi sifatida xizmat qildi.

San'at front xizmatida Urush yillarida sahna san'ati rivojlandi. Toshkentda va Andijonda yangi teatrlar ochildi, respublikada hammasi bo'lib 36 ta teatr ishlab turdi. Shuningdek, ko'chirib keltirilgan 14 teatr ham faoliyat ko'rsatdi. Teatrlarda urush mavzusiga bag'ishlangan «Davron ota», «Sherali», «O'zbekiston qilichi» musiqali dramalari, «Ulug'bek» va «Mahmud Torobiy» operalari, mardlik, jasorat mavzularida yozilgan Komil Yashinning «Bosqinchilarga o'lim», M. Shayxzodaning «Jaloliddin» pyesalari ko'rsatildi. Urush yillarida o'zbek davlat opera va balet teatri 10 ta, Hamza teatri 16 ta, Gorkiy nomli rus drama teatri 32 ta yangi spektakllarni sahnalashtirdilar. Respublika teatr jamoalari 1942—1944-yillarda 203 ta yangi asarni sahnalashtirdilar, 187568 marta spektakl va

konsert namoyish etdilar, ularni millionlab kishilar tomosha qildilar.

Xalq ashulachilarining, talantli bastakorlarning ijodi zo‘r shuhrat qozondi. To‘xtasin Jalilov va Yunus Rajabiy xalq musiqa san‘atining an‘analariga tayanib, yorqin xalqchil asarlar yaratdilar. M. Ashrafiy, T. Sodiqov, M. Burhonovlar musiqa madaniyatini yuksak darajaga ko‘tardilar.

Toshkent badiiy filmlar studiyasi vaqtincha ko‘chib kelgan yirik kinomatograflar bilan hamkorlikda «Ikki jangchi», «Nasriddin Buxoroda», «217-raqamli odam», «Vatanga sovg‘a», «Besh respublikaning film-konserti» nomli kinofilmlarni yaratdilar.

O‘zbekiston rassomlari zo‘r g‘ayrat bilan ishladilar. L. Abdullayevning «Qizil Armiyaga kuzatuv» va «Mukofot bilan tabriklash», O‘. Tansiqboyevning «Otiqlar hujumi» va «Partizan qiz», Ch. Ahmarovning «O‘zbekiston — frontga», V. Y. Kaydalovning «Fashist gazandasi yo‘q qilindi» va «Dushmanga qaqshatqich zarba» asarlari O‘zbekiston badiiy xazinasidan mustahkam o‘rin egalladi. Urush yillarida O‘zbekiston rassomlari 39 ta ko‘rgazma tashkil etdilar, besh mingdan ko‘proq badiiy-siyosiy plakatlar yaratdilar.

O‘zbekiston san‘at xodimlari mehnatkash xalqqa, jangchilarga xizmat qilib, ularning ruhini ko‘tarib turdilar.

San‘atkorlardan tuzilgan 30 dan ortiq konsert brigadalari frontdagi jangovar harbiy qismlarning askar va zobitlari uchun 400 dan ko‘proq konsert berdilar, respublika hududida joylashgan harbiy qismlarda 15 mingta, gospitallarda 10 mingta konsert uyushtirdilar. Ishchilar, paxtakorlar huzurida doimo xizmatda bo‘ldilar.

Bu tadbirlarda faol qatnashgan atoqli san‘atkorlar: Halima Nosirova, Tamaraxonim, Abror Hidoyatov, Lutfixonim Sarimsoqova, Sora Eshonto‘rayeva, Abbos Bakirov, Kommuna Ismoilova va boshqalar xalq hurmatiga sazovor bo‘ldilar.

Ijodkor ziyolilarning asarlari, san‘at ustalarining chiqishlari xalqni ma‘naviy jihatdan ko‘tardi, ommani g‘alaba uchun kurashga safarbar etishda muhim omil bo‘ldi. O‘zbek ijodkorlari fashizm ustidan qozonilgan g‘alabaga munosib hissa qo‘shdilar.

O‘zbekistonning baynalmillik yordami

Fashist bosqinchilari SSSRning g‘arbiy qismidagi katta hududni, ko‘plab shahar va qishloqlarni bosib olib Moskva

ostonalariga yetib keldilar. Sovet xalqi uyushqoqlik, birdamlik, misli ko'rilmagan jasorat bilan dushmani Moskva ostonalarida yer tishlatdi. Fashist gazandalari tor-mor etildi va uloqtirib tashlandi. Dushmanning Stalingrad, Kursk, Orel, Belgrad shaharlarida tor-mor etilishi va ularning SSSR tuprog'idan yoppasiga haydab chiqarila boshlanishi natijasida ko'pgina viloyatlar, shaharlar va qishloqlar ozod etildi. Dushman bu hududlarni bombardimon qilish va vayron qilish orqali bosib olgan bo'lsa, chekinish davrida esa shahar va qishloqlarni yondirib, yanada vayron qilib ketardi.

Sovet xalqi hali urush davom etayotgan qiyin paytlardayoq dushmandan ozod etilgan shahar va qishloqlarni, zavod, fabrika va boshqa xo'jaliklarni qayta tiklashga kirishdi. Ozod etilgan hududlardagi xo'jalikni tiklash ishlarida Sharqdagi barcha respublikalar, viloyatlar, shu jumladan, O'zbekiston ham faol qatnashdi. Tiklash ishlari umumxalq ishiga aylandi.

Ozod etilgan shahar va qishloqlarga yordam berish harakati butun O'zbekistonni qamrab oldi. Urushda zarar ko'rgan viloyat, shahar va tumanlarga yordamlashish bilan bog'liq bo'lgan masalalar respublika hukumati, viloyat, shahar va tuman tashkilotlari va keng jamoatchilik orasida muntazam ravishda muhokama qilinib, zarur tadbirlar amalga oshirib borildi. Yordam davlat yo'li bilan va jamoatchilik yo'li bilan amalga oshirildi. Tiklash ishlariga yordam berish maqsadida Sherobod MTSining brigadir-mexanigi Odish Cheximov 10 ming so'm, traktorchi Ro'ziyev 15 ming so'm berdi. Bu harakatni ko'pchilik qo'lladi. Samarqand viloyati ozod qilingan tumanlarga 170 million so'mdan ko'proq pul, 80 mingta kitob va turli xil darsliklar yubordi.

1943-yilning bahorida O'zbekiston ozod etilgan tumanlarga 2 ming traktor, avtomobil va qishloq xo'jalik mashinalari, 8 ming ot va ho'kiz, 170 ming bosh qo'y va echki jo'natdi. 1943-yil oktabr oyida o'zbekistonlik yoshlar leningradlik bolalarga 250 tonna oziq-ovqat, 10 ming juft poyabzal va kiyim, 2 million so'mdan ko'proq pul yubordi.

O'zbekiston temiryo'lchilari ozod etilgan joylardagi temiryo'llarni tiklashga katta yordam berdilar. Toshkent tovar stansiyasi temiryo'lchilari 35 ta ko'targich asboblarni jamlanmasi, 350 dona slesarlik asboblari, 2 mingdan ortiq ehtiyot qismlarini to'plab, G'arbdagi stansiyalarning birini tiklash uchun jo'natdi. 1943-yil 30-martda Toshkent temiryo'lchilari asbob-uskunalar ortilgan butun bir eshelonni Stalingrad temiryo'l tarmog'ini tiklash uchun

yubordi. Uning tarkibida ko‘chib yuradigan maxsus ustaxona, ikkita parovoz, jihozlangan 33 ta vagon va platforma, dori-darmonlar va ishchi kiyimlari bor edi.

O‘zbekistonliklar ko‘chirib keltirilgan korxonalar, ilmiy va madaniy muassasalar, o‘quv yurtlarini o‘z o‘rniga qaytarish, binolarni tiklash va joylashtirish ishlarida ham faol qatnashdilar. Ko‘plab o‘zbekistonlik mutaxassislar va ishchilar rus, ukrain, belorus, moldavan do‘stlariga ko‘maklashish uchun jo‘nab ketdilar.

Faqat 1943-yilda o‘zbekistonliklardan 60 mingga yaqin kishi Sverdlovsk, Chelyabinsk, Moskva, Ivanov va boshqa viloyatlarda ishladilar. O‘zbekiston aloqachilari 540 muhandis, texnik va boshqa mutaxassislardan iborat maxsus batalyon tuzib, uni zarur asbob-uskuna va materiallar bilan ta‘minlab G‘arbga jo‘natdi. Batalyon Rossiya, Ukrainada ko‘plab aloqa vositalarini tiklashda faol qatnashdi.

G‘arbiy viloyatlarni tiklash ishlariga respublikamizning fabrika-zavod ta‘limi maktablarini, hunar o‘quv yurtlarini endigina tamomlab chiqarayotgan yoshlar ko‘proq yuborildi. 1943—1945-yillarda Donbass, Kiyev, Leningrad va Ural korxonalari, qurilishlari va temiryo‘llarida ishlash uchun O‘zbekiston mehnat rezervlari maktablarining 15 ming talabasi jo‘natildi.

Ozod etilgan hududlar aholisiga qardoshlarcha yordam, respublikaning o‘zida moliyaviy resurslar, asbob-uskuna va materiallar, malakali kadrlar, iste‘mol mollari yetishmay turgan og‘ir bir sharoitda berildi. Urush yillarida O‘zbekiston aholisining turmush saviyasi keskin pasayib ketganiga, xo‘jalik harbiy izda ishlayotganiga qaramasdan qardosh xalqlarga ko‘rsatgan baynalmilallik yordami o‘zbek xalqining buyuk insoniylik fazilatlariga sodiq ekanligining guvohidir.

O‘zbek xalqining o‘z vatanidan badarg‘a qilingan xalqlarga g‘amxo‘rligi Stalin va uning atrofidagi yugurdaklari tomonidan urush yillarida ham kichik xalqlar, etnik guruhlarga nisbatan adolatsizlik qilindi. Urushning dastlabki yilidayoq Volgabo‘yi nemislar avtonom respublikasi tugatildi. Uning 300 mingdan ortiqroq aholisidan «bosqinchilar yordam olishi mumkin», degan gumon bilan ularni yashab turgan joylaridan mahrum etib, Sibir va Qozog‘iston viloyatlariga ko‘chirib yuborildi.

1943-yil oxirlari — 1944-yil boshlarida Volganing quyi oqimi va Kaspiy dengizi qirg'oqlarida yashovchi qalmoqlar, Shimoliy Kavkazda yashovchi qorachoylar, chechenlar, ingushlar va bolqarlar, 1944-yilning iyunida qrim tatarlari, greklar, keyinroq mesxeti turklari ham o'z vatanlaridan Sibir va O'rta Osiyoga badarg'a qilindilar.

Bu xalqlar «fashistlar bilan hamkorlik qilish»da ayblandi, hech kimdan hech narsa so'rab surishtirilmadi, har bir odamning qanchalik aybdorligi, gunohkorligi aniqlanmadi, hamma ommaviy ravishda qattiq jazolandi. Ko'chirish yashirin holatda va shoshilinch ravishda amalga oshirildi. Bu katta kulfatlarga, ko'pchilik odamlar, bolalarning yo'lda qirilib ketishiga olib keldi. Bu xalqlar adolatsiz jazolanayotgan bir paytda, ularning farzandlari, yor-u birodarlari fashistlarga qarshi jang qilmoqda edilar. Ular yurtdoshlari boshiga tushgan kulfatdan bexabar edilar. Ko'chirilganlar Sibir va O'rta Osiyoning aholisi kamroq bo'lgan tumanlariga guruh-guruh qilib taqsimlandi.

O'zbekistonga 175 mingdan ortiqroq chechenlar, 157 ming ingushlar, 150 mingdan ortiqroq qrim tatarlari, 4500 bolqarlar, o'n minglab mesxeti turklari, greklar ko'chirib keltirildi. O'zbek xalqi ularni beg'araz kutib oldi, yashash uchun uy-joy, oziq-ovqatlar bilan yordam berdi. Mahalliy hokimiyat ularga hosildor yerlardan tomorqa yer, uy qurish va xo'jalik yuritish uchun kredit mablag'lari ajratdi. Ko'chirib keltirilganlar ancha mashaqqatlar bilan yangi joylarga asta-sekin moslashib bordilar.

Stalin boshliq Markaziy hokimiyat amalga oshirgan milliy siyosatning zarari, adolatsizligi odamlarning qattiq qatag'on qilinishi bilan chegaralanib qolmadi. Uning mudhish ekanligi yana shundaki, ko'plab xalqlarning milliy davlatchiligi buzildi, respublikalar va muxtor viloyatlarning haq-huquqlari poymol qilindi. Eng dahshatlisi shundaki, butun-butun xalqlarning milliy madaniyati, qadriyatleri va an'analari oyoqosti qilindi. Bunday «milliy siyosat» Markaz tomonidan butun vositalar bilan tashviqot qilinayotgan Sovet Ittifoqidagi xalqlar o'rtasida buzilmas do'stlik to'g'risidagi g'oyaga soya, qora dog' bo'lib tushdi. Bunday zo'ravonlikning zararli oqibatlari hanuzgacha to'la bartaraf etilganicha yo'q. Vaqti-vaqti bilan millatlar o'rtasidagi nizolar, fojialar chiqishiga sabab bo'lib kelmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekiston Fanlar akademiyasining tashkil etilishi haqida so'zlab bering.
2. O'zbekistonga G'arbdan qanday ilmiy muassasalar ko'chirib keltirildi?
3. Yerosti xomashyo konlarini izlab topish va o'zlashtirishga rahbarlik qilgan olimlardan kimlarni bilasiz?
4. Qaysi olimlar paxtaning yangi navlarini yetishtirdilar?
5. Urush yillarida xalq ta'limi qanday ahvolda edi?
6. Oliy ta'lim sohasida ahvol qanday edi?
7. Urush yillarida ijod etgan yozuvchi va shoirlardan kimlarni bilasiz? Qanday asarlar yaratildi?
8. Front gazetalarida faoliyat yuritgan yozuvchi va jurnalistlardan kimlarni bilasiz?
9. «San'at front xizmatida» mavzusida referat yozing.
10. Urush yillari davomida ozod etilgan harbiy hududlarni tiklash ishlariga o'zbekistonliklar qanday yordam berdilar?
11. Urush yillarida qaysi xalqlar nima uchun o'z vatanidan badarg'a qilindilar?
12. Urush yillarida qaysi xalqlar O'zbekistonga badarg'a qilindi va joylashtirildi?
13. O'zbek xalqining zo'rlab ko'chirib keltirilgan xalqlarga ko'rsatgan insonparvarlik yordami haqida nimalarni bilasiz?
14. «O'zbek xalqining o'z vatanidan badarg'a qilingan xalqlarga insoniylik yordami» mavzusida referat yozing.

14-§. O'ZBEKISTONLIK JANGCHILARNING FASHIZMNI TOR-MOR ETISHDAGI JASORATLARI

O'zbekistonliklarning dastlabki janglardagi jasoratlari

Urushning dastlabki kunlaridayoq G'arbiy chegaralardagi harbiy qo'shilmalar tarkibida xizmat qilayotgan o'zbekistonliklar fashist bosqinchilariga qarshi jangga kirdilar. Chegarada joylashgan Brest qal'asining 50 dan ortiqroq millatga mansub jangchilari orasida o'zbekistonliklardan Doniyor Abdullayev, Boboxalil Kashanov, Ahmad Aliyev, Nurum Siddiqov, Uzoq O'tayev va boshqalar ham bor edi. Ular qal'a himoyachilari bilan yelkama-yelka turib dushmanning katta kuchlariga qarshi qariyb bir oy davomida oxirgi tomchi qonlari qolguncha jang qildilar. «O'layotgan bo'lsam ham taslim bo'lmayman. Alvido, Vatanim!» Qal'a devoriga qon bilan yozilgan

bu soʻzlarda yurtdoshlarimizning his-hayajonlari, jasorati, Vatanga muhabbati oʻzining yorqin ifodasini topgan.

Gʻarbiy chegaralardagi dastlabki janglarda toshkentlik Zokir Karimov jasorat koʻrsatdi. U Qrim va Kavkazda ham dushman bilan olishdi, mardlik va jasorati uchun I va II darajali «Shuhrat» va boshqa ordenlar hamda «Jasorati uchun» medali bilan taqdirlandi.

Oʻzbekistonlik jangchilar Smolensk, Kiyev, Odessa, Sevastopol va boshqa shaharlar mudofaasida qatnashdilar. Odessa himoyasida qatnashgan Omon Umarov dushmanning qurol-aslaha ortilgan 40 avtomobildan iborat kolonnasiga qarshi hujumda jasorat koʻrsatdi, bir oʻzi dushmanning 3 avtomashinasini safdan chiqardi va 9 nemis askarini yer tishlatdi. Omon Umarovning kichik harbiy boʻlimi Odessa yonida qurilgan dushman aerodromiga hujum qilib dushmanning 16 samolyoti va 30 avtomashinasini yondirib yubordi. Uning bir oʻzi 12 fashistni yoʻq qildi. Afsuski, Kerch uchun boʻlgan janglarda u halok boʻldi. Odessa himoyasida sapyorlar rotasi-ning komandiri Hamza Zaripov jasorat koʻrsatdi. Uning rotasi minalashtirilgan yoʻlda dushmanning 27 tanki va 13 bronetransportyorini portlatdi.

Oʻzbekistonlik jangchilar qatnashgan Brest, Smolensk, Kiyev, Odessa, Sevastopol va Leningradning qahramonona himoyasi fashistlar Germaniyasining «Yashindek tez urush qilish» rejasiga dastlabki zarba boʻldi.

Oʻzbekistonliklar Moskva uchun janglarda

1941-yil kuz-qish oylarida Moskva ostonalarida hayot-mamot janglari boʻldi. Unda, bir tomondan, qanday qilib boʻlsa ham Moskvani egallash uchun intilgan, ikkinchi tomondan, qanday qilib boʻlsa ham Moskvani qoʻldan bermaslik uchun oyoqqa turgan tarixda misli koʻrilmagan darajadagi katta harbiy qoʻshinlar toʻqnashdi. Ana shu dahshatli janglarda oʻzbekistonlik jangchilar ham sabot-matonat, yuksak harbiy mahorat koʻrsatdilar.

Janubi Gʻarbiy front tarkibidagi 353-togʻ oʻqchi polki jangchisi Qoʻchqor Turdiyev katta jasorat koʻrsatdi. U 1941-yil 25-oktabrda oʻrtoqlari bilan razvedkaga, soʻngra «til» olib kelishga yuborildi. Otishmada barcha oʻrtoqlari halok boʻlgan Qoʻchqor Turdiyevning bir oʻzi dushmanning bir DZOT, 9 askar va zobitini yoʻq qilib, 3 tasini asirga olib keldi va front qoʻmondoni S.K. Timoshenkoga buyruq bajarilgani haqida xabar berdi. Bu jasorati uchun Qoʻchqor Turdiyev qahramonlik unvoniga sazovor boʻldi.

Toshkentda uzoq yillar xizmat qilgan general I. V. Panfilov Almati shahrida turkistonliklardan diviziya tuzdi. Uning komandirlari tarkibida Toshkent piyoda bilim yurti va O'rta Osiyo harbiy okrugining harbiy-siyosiy bilim yurtida ta'lim olgan 180 ta zobit bor edi. General I. V. Panfilov diviziyasi Moskva ostonalaridagi Volokolamsk yo'nalishida qattiq jang qildi. Ommaviy qahramonlik ko'rsatildi. Diviziyaning 28 kishidan iborat 4-o'qchi rotasining bir o'zi Dubosekovo razyezdida dushmanning bir rotasini qaytardi, 32 ta tankini majaqlab tashladi. Diviziya jang maydonida dushmanning 114 ta tankini, 26 ming askar va zobitini, 5 ta samolyot va boshqa ko'plab texnikasini yo'q qildi, harakatdagi jangovar texnikasining ancha qismini qo'lga kiritdi. Janglarda vztvod komandiri Ikrom Xalilov, Zarif Ibrohimov, Mamadali Madaminov, Abdulla Tog'ayev, jarroh G'ulom Abdurahimov va boshqalar jasorat ko'rsatdilar. Jangda diviziya qo'mondoni I. V. Panfilov halok bo'ldi, ammo uning quroldoshlari 8-gvardiyachi Panfilovchi diviziya nomi bilan dushman tor-mor etilguncha jang qildilar.

O'zbekistonda tuzilgan 21- va 44-otliq askarlar diviziyasi Moskva ostonalarida 1- va 2-otliq askarlar korpuslari saflarida jang qilib qahramonlik namunalari ko'rsatdilar. Shular qatorida 1-otliq askarlar korpusining jangchilari H. Musayev, R. Abdugosimov, A. Abdullayev, bo'lim komandiri R. Aliyev, vztvod komandiri kichik leytenant X. Bektursunov, 2-otliq askarlari korpusining jangchilari Z.M. Qosimov, R. S. Xalilov, katta serjant V. Sodiqov, eskadron komandiri M. Ibrohimov va boshqalar bor edi.

O'zbekistonda tuzilgan 258-o'qchi diviziya askarlari Moskva ostonalaridagi janglarda 9000 dan ko'proq dushman askar va zobitlarini yer tishlatib, 137 ta aholi yashaydigan manzilgohlarni ozod etadi, birinchilardan bo'lib Upa daryosiga chiqib oladi, ko'plab jangovar texnikani qo'lga tushiradi. 258-o'qchi diviziya Kalugani ozod etishda ko'rsatgan matonati uchun gvardiyachi diviziya unvoniga sazovor bo'ladi.

Diviziyaning orden va medallar bilan mukofotlangan komandirlari va siyosiy xodimlari orasida B. O'razov, G. Tolipov, M. Bektemirov, V. Kashapov va boshqalar bor edi. O'zbek xalqi Moskva himoyachilariga ko'maklashish uchun qo'lidan kelgan barcha tadbirni ko'rdi. 1941-yil dekabrda O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Raisi Yo'ldosh Oxunboboyev boshchiligidagi o'zbek de-

legatsiyasi Moskvaga bordi. Delegatsiya a'zolari Moskva ostonalarida jang qilayotgan G'arbiy front jangchilari — askarlar, zobitlar va qo'mondonlari bilan uchrashdi, suhbatlashdi, 1942-yil 1-yanvar — Yangi yil kunini birga kutib olishdi, ularga O'zbekistondan olib borilgan 29 vagon meva-cheva, 9 ming kalta po'stin, 20 ming juft kigiz etik, 100 ming juft issiq qo'لقop va boshqalarni sovg'a qildilar.

Moskva himoyachilari orasida o'zbek qizi Zebo G'aniyeva ham bor edi. U Moskvadagi Teatr san'ati institutida o'qir edi. Urush boshlangach, Zebo G'aniyeva o'z yurti — Andijonga qaytib kelishni emas, frontda jang qilishni afzal ko'rdi. Tez orada mohir mergan va razvedkachi bo'lib yetishdi. Uning harbiy qismi Moskva—Volga kanali bo'ylab joylashgan edi.

Urush ishtirokchisi, mohir mergan Zebo G'aniyeva.

Mergan Zebo G'aniyeva 1942-yil 21-may kunigacha 23 ta fashistni yer tishlatdi, 16-martda razvedkaga borib, dushman to'g'risida qimmatli ma'lumotlar olib keldi. Zebo G'aniyeva jasorati uchun hukumat ordeni bilan mukofotlandi.

1943-yil avgustda Demyanskda bo'lgan jangda Zebo G'aniyeva og'ir yarador bo'ldi, 33 marta jarrohlik operatsiyasiga bardosh berib o'limni yengib o'tdi. Zebo G'aniyeva urushdan keyin ham tinib-tinchimadi, tirishqoqlik bilan o'qidi. Bokuda institutni tamomlab, Moskva Jahon adabiyoti institutida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi.

Moskva ostonalarida o'zbekistonlik merganlar Is'hoqov 354 fashistni, Abubekov 229, Yusupov 132, Madaminov 123 fashist askar va zobitlarini yer tishlatdilar.

1753 nafar o'zbekistonlik jangchilar «Moskva mudofaasi uchun» medali bilan mukofotlandilar.

Moskva yonidagi jangda dushman tor-mor etildi. Bu uning Ikkinchi jahon urushi boshlangandan beri o'tgan ikki yarim yil

orasidagi birinchi yirik magʻlubiyati edi. Fashistlarning «yashindek tez urush» rejasi butunlay barbod boʻldi.

Oʻzbekistonlik jangchilar 1942-yilda Qrim, Donbass, Don, Kuban, Shimoliy Kavkazda boʻlgan ogʻir janglarda ham qatnashib oʻz vazifalarini bajardilar. Oʻzbekistonda uzoq yillar xizmat qilgan general I.Y. Petrov Sevastopol uchun boʻlgan 8 oylik mudofaa janglarining boshliqlaridan biri edi. U katta harbiy mahorat bilan alohida dengizboʻyi armiyasiga qoʻmondonlik qildi. Sevastopolni quruqlikdan himoya qilishni tashkil etdi. Uning adyutanti toshkentlik katta leytenant Z. Qahhorov edi. General I.Y. Petrov Shimoliy Kavkaz fronti, keyinroq 4-Ukraina frontiga qoʻmondonlik qildi, Berlin operatsiyasida qatnashdi. Urushdan keyin Toshkentga qaytib kelib Turkiston harbiy okrugi qoʻshinlariga qoʻmondonlik qildi.

Oʻzbekistonliklar Stalingrad jangida

Oʻzbekistonliklar 62- va 64-armiyalar safida turib tarixiy Stalingrad jangida qahramonona jang qildilar. Janglar avjiga chiqqan paytda Stalingradga Samarqand va Fargʻonada tuzilgan 90- va 94-oʻqchi brigadalar yetib kelib jangga kirdilar. Bu brigadalar asosan oʻzbek yigitlaridan tuzilgan boʻlib, komandirlari orasida S. Nuriddinov, V. Umarov, A. Murodxoʻjayev, F. Norxoʻjayev va boshqalar bor edi. 21-otliq askarlar diviziyasining baland jangovar ruhda jang qilishida diviziya komissari, keyinroq general-mayor unvoniga erishgan Mullajon Uzoqovning xizmati katta boʻldi. Volga boʻylarida dahshatli janglar boʻlayotgan paytda oʻzbekistonlik jangchilar oʻzbek xalqining ularga yozgan xatini oldilar.

Xatda: «Farzandlarimiz, erlarimiz va aka-ukalarimiz, fashistlarni oldinga yorib oʻtmoqchi boʻlgan hamma joyda toʻxtatib qolingiz, ularning olgʻa qarab bir qadam ham siljishiga yoʻl bermang, qonxoʻr jallodlarni orqaga uloqtirib tashlang va yer bilan yakson qiling, yodingizda boʻlsinki, agar siz hozir bir qadam orqaga chekinsangiz, bu narsa mamlakat uchun, Oʻzbekistonimiz uchun gʻoyat ogʻir musibatlar keltirishi mumkin», — deyilgan edi. Jangchilar bu xatni jangovar topshiriq deb qabul qildilar. Unga javoban yanada qatʼiyroq, shiddatliroq jang qildilar.

128-gvardiyachi Turkiston togʻ-oʻqchi diviziyasi askarlari dushmanga qarshi shiddatli zarbalari bilan shuhrat qozondilar. Kichik leytenant M. Kabirov vuzvodiga Perelazovsk xutori yonida-

gi tepalikni egallash va ushlab turish vazifasi topshirildi. Vzvodning 40 ta jangchisi hamma tomondan ochiq, dushmanga ko‘rinib turgan yalanglikdan o‘rmlab tepaga yurdi, qattiq jang, og‘ir yo‘qotishlar evaziga tepalikni ishg‘ol etdi. Tirik qolgan 11 jangchi dushmanning 300 jangchisiga qarshi 12 kun davomida tepalikni qo‘ldan bermay jang qilishdi va dushmanni o‘sha tepalik yonida to‘xtatib qoldi. Ularning 9 tasi o‘zbek, 1 tasi qozoq va 1 tasi tatar edi. Og‘ir jangda B. Alimbekov, D. Ahmedov, B. G‘afforov, S. Mardonov, H. Musayev, S. Payziyev, N. Haitov, S. Tlenovlarning qoni ana shu tepalikda abadiy qoldi. Faqat Abdurahmon Erdonov va M. Kabirovlar tirik qolishdi.

Bu tepalik hozirgacha «Sharqning 11 qahramoni tepaligi» deb atalib kelinmoqda.

Mashhur Pavlov uyini mudofaa qilgan jangchilar orasida o‘zbek yigiti Kamoljon Turg‘unov ham bor edi.

Stalingradda jang qilayotgan namanganlik zobit Mamasoli Jabborov 1942-yilning noyabrida o‘zining motoo‘qchilar rotasi bilan chekinib borayotgan dushmanning ikkita polkiga shiddatli hujum qilib 400 soldat va zobitni qirib tashladi, 230 tasini asirga tushirdi va anchagina qurol-aslahani o‘lja qildi. 117 fashistni yer tishlatgan Buxoro viloyatidan borgan mergan Hayit Xo‘jamatov 5 ta jangda o‘z pulemyoti bilan dushmanning 300 dan ortiq askar va zobitini yer tishlatgan. Qorako‘l tumanidan borgan jangchi Haitov, Toshkent Pedagogika institutining talabasi Yelena Stempkovskayalar jasorati Stalingrad jangi solnomasidan munosib o‘rin egalladi.

O‘zbekistonlik jangchilardan 2738 kishi «Stalingrad mudofaasi uchun» medali bilan mukofotlandi.

Tub burilishga o‘zbekistonlik jangchilar hissasi

1943-yil yozida Kursk yoyida bo‘lgan qattiq janglarda O‘zbekistonda tuzilgan 62- va 69-o‘qchi diviziyalar, 162-O‘rta Osiyo—Novgorod—Shimol diviziya askar va zobitlari alohida jasorat ko‘rsatdilar. O‘zbekistonliklar, shuningdek, 5- va 15-o‘qchi diviziyalar hamda 5-gvardiyachi va 62-gvardiyachi o‘qchi diviziyalar tarkibida ham jang qildilar.

«Oryol» diviziyasi faxriy nomini olgan 5-o'qchi diviziya tarkibida farg'onalik Ahmadjon Shukurov ham bor edi. Bu diviziyaga Zolotaryovka qishlog'ini dushmandan tortib olish topshirig'i berildi. Zolotaryovka uchun bo'lgan qattiq janglarda Ahmadjon Shukurov jasorat ko'rsatdi. Dushmanning 110 ta askar va zobitini yer tishlatdi va 15 tasini asir oldi. Bu jasorati uchun unga Qahramon unvoni berildi va Zolotaryovka qishlog'i Shukurovka deb ataladigan bo'ldi.

Zilmat Hasanov bir o'zi 80 fashistga qarshi jang qilib, 60 tadan ortig'ini qirib tashladi, patronlari tugagach, qaltis paytda o'zini ham, dushmanlarni ham portlatib yubordi. O'zbek qizi, shifokor-jarroh Muqaddam Ashrapova namunali xizmati uchun 1-gvardiyachi armiya jangchilarining mehr va hurmatiga sazovor bo'ldi. Pragagacha bo'lgan jangovar yo'lni bosib o'tdi. Ko'rsatgan jangovar jasoratlari uchun hukumat ordeni va bir necha medallar bilan taqdirlandi. Muqaddam Ashrapova urushdan keyin Toshkent Tibbiyot institutida ishlab, tibbiyot fanlari doktori, professor darajasiga erishdi, o'z hayotini fanga va tibbiyot xodimlari tayyorlashga baxshida etdi.

Kurskda porloq g'alabaga erishilgach, qizil armiyaning 2000 km uzunlikdagi frontlarda qudratli strategik hujumi boshlanib ketdi. Shimoliy Don, Desna, Soj daryolari kabi suv to'siqlari ham, dushmanning kuchli mudofaa pozitsiyalari ham qo'shinlarimizni to'xtatib qololmadi. Dushmanning Dnepr daryosining o'ng qirg'og'ida mahkam o'rnashib olishdan iborat rejasini sindirish maqsadida jangchilarimiz zudlik bilan Dneprni kechib o'tishni boshladi. Toshkent viloyatida tuzilgan 441-o'qchi diviziya jasorat ko'rsatdi. Leytenant Ozerov otryadi daryoni kechib o'tib Dnepr va Soj daryolarining burilish joyidagi g'arbiy sohilning kichik bir istehkomini egalladi. Fashistlar o'q yog'dirib, ularni yo'q qilib tashlashga intildilar. Tirik qolgan 10 tacha jangchi rota komandiri Jo'raxon Usmonov yetakchiligida madad yetib kelguncha ikki kecha-kunduz davomida marrani egallab turdi. Bo'linmaning barcha jangchilari yuksak mukofotlarga sazovor bo'ldi, Jo'raxon Usmonov Qahramon unvoni bilan taqdirlandi. Dneprni birinchi bo'lib kechib o'tganlar orasida G'ijduvon tumanidagi Navzakaron qishlog'idan chiqqan starshina Vali Nabiyeu, andijonlik Qambarali Do'smatov, qoraqalpoq Xudoybergan Shoniyozov, shofirkonlik Xalloq Aminov, romitanlik Sharif Ergashev, Buxorodan chiqqan T.A.Tixonov va boshqalar bor edi.

Dneprni kechib o'tishda, uning o'ng qirg'og'idagi istehkomlarni egallashda ko'rsatgan jasorati uchun jami, 2348 jangchiga, jumladan, 26 nafar o'zbek yigitlariga Qahramon unvoni berildi.

Kurskdagi g'alaba va dushmanning Dneprdanda uloqtirib tashlanishi natijasida jahon urushining borishida tub burilish yasaldi, harbiy strategik tashabbus dushmandan batamom tortib olindi. Stalingraddagi g'alaba Gitler Germaniyasining yengilishi muqarrarligini ko'rsatgan bo'lsa, Kursk va Dneprdagi g'alaba nemis-fashist qo'shinlarini halokatga mahkum etdi.

O'zbekistonlik jangchilar Leningrad qamalini yo'q qilish, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya va Boltiqbo'yi respublikalarini dushmandan ozod qilish uchun bo'lgan janglarda qahramonlik namularini ko'rsatdilar. 1944-yil kuz oylariga kelganda dushman mamlakatdan butunlay haydab chiqarildi, SSSR chegaralari tiklandi.

O'zbekistonlik partizanlar

Dushmanni tor-mor etishda partizanlar harakatining roli va o'rni katta bo'ldi. Urushning dushman ustunlik qilgan dastlabki davrida butun-butun harbiy qismlar dushman qurshovida qolib ketdi, ko'plab askar va zobitlar noilojlikdan asirga tushib qoldilar. Asirlarning soni 5 mln kishidan ortiqroq bo'lib, ular orasida minglab o'zbekistonliklar ham bor edi. Asirga olinganlar orasida komissarlar, kommunistlar birinchilar qatorida surushtirib o'tirilmadan otib tashlanar edi. Qolganlari harbiy lagerga tashlanardi, ularga qattiq azob berilar, sovuqda och-yalong'och saqlanar edi. Dastlabki paytlarda fashistlar harbiy asirlarni ortiqcha yuk, keraksiz xo'randa deb o'ldirib yuborishar edi. Keyinchalik urush dushman o'ylaganchalik bo'lib chiqmagach, harbiy asirlardan tekin ishchi kuchi sifatida foydalana boshladi.

Dushman bosib olgan shahar va tumanlar aholisi Germaniyaga haydab ketildi. Ba'zi joylarda mehnatga layoqatli bo'lgan fuqarolarni o'z ixtiyori bilan Germaniyaga ishga yollab olib ketishga ham urindilar.

Germaniyaga olib ketilgan sovet fuqarolari soni 4 mln dan ortiq edi. Harbiy asirlar, haydab ketilgan fuqarolar Osvensim, Mautxaufen, Buxinvald va boshqa o'nlab o'lim lagerlarida saqlanadi, xo'rlanadi va ko'plari o'ldiriladi.

Dushman ishg'ol qilgan tumanlar aholisining dushman qamalidan chiqib olgan qismi yoki harbiy asirlikdan qochgan

jangchilar tog'larga, o'rmonlarga yashirilib, partizancha kurashga o'tdilar. Partizanlar harakati Markaziy shtabi tayyorlab yuborgan harbiy mutaxassislar, razvedkachilar partizanlar orasiga borib, ularni yirik-yirik otryadlarga birlashtirib, uyushgan holda dushmanga qarshi kurashdilar. Dushman qurshovidan chiqib olgan o'zbekistonlik jangchilar ham Rossiyaning g'arbi, Ukraina, Belorussiya, Moldaviya respublikalarida partizan qo'shinlarida ishtirok etdilar.

«Chekist» partizan otryadining razvedkachisi, qo'rqmas partizan Mamadali Topiboldiyevning nomi Belorussiyada mashhur bo'ldi. U dushmanning 67 askar va zobitini yo'q qilib, 180 tasini asirga oldi. Dovrug'i butun partizanlar o'lkasiga yoyilgan M.Topiboldiyev ko'rsatgan jasorati uchun Qahramon unvoniga sazovor bo'ldi. Belorussiyaning Pisarevo qishlog'i o'zbek xalqining jasur o'g'lioni nomiga Topiboldiyevka deb ataladi.

Gomel atrofidagi «Temiryo'l urushi»da ishtirok etgan Jonibek Otaboyev, Bryansk atrofida dushmanga to'satdan zarba bergan I. Musayev, A. Hakimov, I. Qosimov va boshqalarning nomlari urush solnomasidan o'chmas o'rin oldi. Ukrainada dushmanga qiron keltirgan S.A. Kovpak, A.N. Soburov, A.F. Fedorov, M.I. Naumovlarning partizan qo'shinlari saflarida yuzlab o'zbekistonlik qasoskorlar ham qatnashdilar. Ular dushman qismlariga to'satdan hujum qilar, ko'priklar va temiryo'llarni portlatib dushmanni sarosimaga solardilar.

O'zbekistonliklar — Yevropa xaloskorlari

O'zbekistonlik jangchilar Yevropa xalqlarini ozod etishda faol qatnashdilar. O'zbekistondan chiqqan general, 57-gvardiyachi diviziyaning qo'mondoni Sobir Rahimov Polshada shonli xotira qoldirdi. Uning diviziyasi Kavkazdan Sharqiy Prusiyagacha bo'lgan masofani qattiq janglar bilan bosib o'tdi. Ko'rsatgan harbiy mahorati uchun ko'p martalab hukumat ordenlari va medallar bilan taqdirlandi. 1943-yil martida unga general-mayor unvoni berildi.

1943-yil mayidan 1944-yil aprelegacha muddatda Sobir Rahimov Moskvadagi Oliy harbiy akademiyada ta'lim oldi. U akademiyaning tamomlab, avval Belorussiyani ozod etishda, so'ngra Polshaning Grudzyandz, Gnev, Starograd, Dzyaddovo shaharlarini ozod etish uchun bo'lgan janglarda sarkardalarga xos harbiy san'atni namoyish etdi.

1945-yil 26-martda Gdansk shahrini ozod etish uchun boʻlgan jangda general Sobir Rahimov halok boʻldi. Sobir Rahimovga oʻlimidan soʻng Qahramon unvoni berildi. Polsha xalqi general Sobir Rahimov nomini eʼzozlab kelmoqda.

Oʻzbekistonliklar Yevropa mam-lakatlarida avj olgan qarshilik koʻrsa-tish harakatida ham faol qatnashdilar. Ular dushmanning maxsus lagerlari-dan qochib Chexoslovakiya, Polsha, Yugoslaviya, Gretsiya, Fransiya-dagi Qarshilik harakatiga qoʻshilib jang qildilar. Samarqandlik G.G. Bulatov otryadi Polshada oʻnlab koʻpriklarni, temiryolarni portlatdi, dushman-ning harbiy qismlari va jangovar tex-nikasi ortilgan eshelonlarni agʻdardi. 1944-yil oʻrtalarida Slovakiyada fashistlarga qarshi koʻtarilgan milliy qoʻzgʻolonda oʻzbekistonliklardan partizan otryadi komandiri V.F. Mel-nikov, R. Allamov, A. Narzullayev, R.Hamroyevlar ishtirok etdi. Yugos-laviyada koʻrsatgan jasorati uchun fargʻonalik Uksanboy Xolmatov 3 marta Yugoslaviyaning mukofotlariga sazovor boʻldi.

Fransiya-da 37 millat va elatlarga mansub 2200 sovet harbiy asirlaridan tuzilgan partizanlar polki A.A. Kozaryan qoʻmondon-ligida fransuz partizanlari bilan birgalikda jang qilib, Ales, Vilfor, Sen-Sheli shaharlarini, Gar va Lozer departamentining qishloqla-rini fashistlardan ozod qildilar. Bu janglarda samarqandlik Abdulla Rahmatov, Bulungʻur tumanidan Sariboy Shomurodov, toshkent-liklar Rahmon Rahimov, Nasib Amirov va boshqalar faol qat-nashdilar.

General
Sobir Rahimov.

Fransiyaning janubini ozod etishda koʻrsatgan jasorati uchun qoʻqonlik Hoshim Ismoilov, toshkentlik Tojiboy Ziyayev Fransiyaning «Janna d'Ark kresti» ordeni bilan mukofotlandi.

Italiyaning Karraro shahri konlarida ishlatish uchun olib boril-gan harbiy asirlar orasida andijonlik Turgʻun Qoʻchqorov va

Ahmad Mamajonovlar italiyalik partizanlar bilan aloqa bogʻlab toqqa qochadi. Ular Garibaldiyachi partizanlar otryadiga qoʻshilib dushman qurol-aslaha omborxonalarini portlatishda, yoʻllarda dushman kolonnalarini yoʻq qilishda, koʻpriklar va eshelonlarni portlatishda faol qatnashadilar.

Oʻzbekistonliklarning Qarshilik koʻrsatish harakatidagi ishtiroki Yevropa xalqlarini fashistlar asoratidan xalos qilish harakatiga qoʻshgan muhim hissa boʻldi.

«Turkiston legioni» Dushman oʻta makkor edi. Harbiy asirlar oʻrtasida millatlarni bir-biriga qarshi gijgijlash, kelib chiqishi nemislardan boʻlgan sovet fuqarolarini qulayliklar yaratish evaziga oʻziga xizmatkorlikka olish, sovet hokimiyatiga nisbatan norozilik kayflyatida boʻlgan ayrim musulmon etnik guruhlaridan foydalanish kabi siyosiy yoʻllardan foydalanishga urinib koʻrdi. Rozi boʻlmaganlarni ochlik va oʻlim bilan qoʻrqitar edi. Bu xildagi usullar harbiy asirlarga koʻproq ishlatilardi. Fashistlar harbiy asirlardan «Rus ozodlik armiyasi», «Turkiston legioni», «Volga — Ural legioni» kabi harbiy qoʻshilmalar tuzishdi, ulardan partizanlarga qarshi kurashda foydalandilar ham. Chet el manbalarida oʻz vatanining dushmanlari bilan «hamkorlik» yoʻliga kirganlar soni oz emas, koʻp emas, qariyb 1 mln kishiga yetganligi koʻrsatiladi. Bunga Stalinning asirlikka tushib qolganlarni vatan xoinlari deb hisoblagani ham oʻz taʼsirini koʻrsatgan boʻlishi ehtimoldan xoli emasdir. Haqiqatda ham koʻpgina harbiy askarlar bunday legionlarga majburan kiritilgan edi. Ular yashirin guruhlar tuzib partizanlar bilan aloqa bogʻlash yoʻlini qidirganlar. Masalan, 1944-yilning yanvarida gitlerchilar «Turkiston legioni» otryadini Chernogoriyada yugoslaviyalik partizanlarga qarshi jangga soladi. Otryadlarning birida 28 ta oʻzbek yigitlari — S. Fayziyev, A. Ahmedov, Z. U. Husanov va boshqalar bor edi. Zobit S. Fayziyev mahalliy aholi bilan aloqa bogʻlaydi va uning koʻrsatmasi bilan legionchilar fashist komandirlarini otib tashlab, qurol-aslahalari bilan toqqa, partizanlar tomoniga yuradi. 1944-yil 25-may kuni 28 oʻzbekistonlik legionchilar Yugoslaviyada harakat qilayotgan bolgar askarlari batalyoniga qoʻshilib ketadi. Ular orasida jang qilgan toshkentlik Z.U. Husanovning taqdiri hayratomuzdir. U 1941-yilda Smolenskda yarador boʻladi, tuzalib safga qaytadi va 1943-yil 5-iyulda 228-oʻqchi polki safida qahramonlarcha jang

qilib, og'ir yaralanadi. Quroldoshlari uni halok bo'ldi deb hisoblashadi, uyiga bu haqda xabar yo'llashadi. Unga Qahramon unvoni beriladi. Ammo jangchi o'lmay qoladi, dushman uni og'ir yarador holda asirga oladi, keyin «Turkiston legioni»ga kiritadi. Ziyamat Husanov o'rtoqlari bilan partizanlar tomoniga o'tadi. Priepol shahrida fashistlarga qarshi mardona jang qilib, ko'plarni yer tishlatadi, o'zi ham og'ir yarador bo'ladi, bir mahalliy ayol jangchini o'ziga keltiradi. Italiyadagi harbiy kasalxonaga joylashtirishadi. U to'rt marta operatsiyani boshidan kechiradi, sog'aygach o'z yurtiga keladi. U keyinroq Qahramon unvoniga sazovor bo'lganligidan xabar topadi.

Biroq omon qolgan harbiy asirlarning taqdiri ham og'ir kechadi. Ular o'z Vataniga qaytib kelgach, gumon ostida bo'ldilar, ishga joylashishda, uy-joyli bo'lishda qiynaldilar. Ayrimlari yana lagerlarga, endi sovetlar hukumatining lagerlariga tushib qoladilar. Bunday hollar Stalin va uning atrofidagilar yaratgan ishonchsizlik va gumonsirash vaziyatining oqibati edi.

**O'zbekistonliklarning
urushning so'nggi pal-
lasidagi jasoratlari**

Urush o'zining so'nggi pallasiga kirdi. Berlin uchun qattiq janglar bo'ldi. Urush Qahramonlari Botir Boboyev, Tojiali Boboyev, Solih Umarov, «Shuh-rat» ordenining to'liq kavalerlari Abdulla To'qmoqov va Said Niyazovlar Berlinni zabt etishda qahramonlarcha jang qildilar.

«Berlinni olganligi uchun» medali bilan o'zbekistonlik jangchilardan 1706 kishi taqdirlandi. Fashistlar Germaniyasi tor-mor etildi. «Germaniya ustidan g'alaba qozonilganligi uchun» medali bilan 109208 o'zbekistonlik jangchi taqdirlandi.

O'zbekistonlik jangchilar Yaponiyaga qarshi urushda ham qatnashdilar. Ular 22-, 79-, 275-, 388-, 221-diviziya va boshqa harbiy qismlarning tarkibida jang qildilar. Seysin port shahrini egalashda 335-o'qchi diviziyasi batalyoni tarkibida leytenant Fozil Karimov, razvedkachi Vali Sulaymonovlar alohida jasorat ko'rsatdilar. Dushman sohiliga tushirilgan desantchilar orasida pulemyotchi Nishon Bozorov chaqqonlik bilan jang qilib, yaponlarning 10 ta askari va 2 ta zobitini yer tishlatadi. U jangovar medal bilan mukofotlanadi. Shuningdek, leytenant A.A. Karimov, o'qchi vzvod komandiri kichik leytenant U. Doniyorov, pulemyotchilar qismi komandiri S. Qo'chqorov va boshqalar ham dushmanga qaqshatqich zarba beradilar. Shimoli Sharqiy Xitoy va Koreyani

egallab turgan bir millionlik Kvantun armiyasi tor-mor qilinadi. Janubiy Saxalin, Kurill orollari yapon qo'shinlaridan ozod qilindi. Yaponiya tor-mor etiladi.

O'zbekistonliklarning urushda ko'rsatgan mardligi va jasorati yuqori baholandi.

120 ming o'zbekistonlik jangchilar, jumladan, 70 ming o'zbek yigit va qizlari orden va medallar bilan mukofotlandi. 300 ga yaqin askar va komandirlar Qahramon unvoniga sazovor bo'lishdi, ularning 75 nafari o'zbeklardir. 32 nafar o'zbekistonlik jangchi uchala darajadagi «Shuhrat» ordeni bilan mukofotlandi.

6 yil davom etgan, butun insoniyat boshiga og'ir kulfatlar solgan Ikkinchi jahon urushi tamom bo'ldi. Urush insoniyatga qimmatga tushdi, 50 milliondan ortiqroq kishi halok bo'ldi, 90 milliondan ortiq kishi yarador va mayib bo'lib qoldi, moddiy talofatlar qiymati 4 trillion dollardan oshib ketdi. Urush Yevropa, Afrika, Osiyo va Okeaniyada turli frontlarda bo'ldi. Fashizmni tor-mor etishda ko'p mamlakatlar qatnashdi. Biroq urushning asosiy og'irlik markazi SSSR xalqlari zimmasiga tushdi. 27 millionga yaqin kishi urush alangasida halok bo'ldi, 18 milliondan ortiqroq jangchilar yarador va nogiron bo'lib qoldilar.

O'zbekistondan urushga safarbar etilganlardan 263005 kishi halok bo'ldi, 132670 kishi bedarak yo'qoldi, 60452 kishi nogiron bo'lib qaytdi. Bu mash'um urush tufayli eng kamida to'rt yuz ming oila bevosita ayriliq azobiga duchor bo'lgan. Agar qarindosh-urug'larni hisoblasak, butun mamlakat aholisi motam libosini kiygan.

Urushga bormaganlarga ham oson bo'lmadi. Yuz minglab vatandoshlarimiz mehnat frontida zahmat chekdilar, o'zi yemasdan, o'zi kiymasdan topgan nasibasini frontga jo'natib azob-uqubatlar tortdi.

«Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g'oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo'lmasin, o'z vatani, el-yurtining yorug' kelajagi, beg'ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo'lganlarni, o'z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz».

I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. Asarlar. 3-t. T.: O'zbekiston, 1996, 81-bet.

Fashizm ustidan qozonilgan g'alabaning olamshumul tarixiy ahamiyati shundaki, u dunyodagi ko'plab xalqlarni zo'rvonlikdan, qullikdan, zulmdan ozod etdi, erkin, demokratik rivojlanish uchun, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyot uchun yo'l ochib berdi. O'zbek xalqi fashizmni tor-mor etishga, olamshumul ahamiyatga molik g'alabaga ulkan hissa qo'shdi. Ikkinchi jahon urushi butun insoniyatga katta saboq bo'ldi. Eng muhim saboq shundan iborat bo'ldiki, urush boshlanmasdan oldin unga qarshi kurashmoq, uning oldini olish tadbirlarini ko'rmoq zarur. Shu maqsadda jahondagi ko'pchilik mamlakatlar Birlashgan Millatlar Tashkilotini (1945-yil) tuzdilar. Bu xalqaro tashkilot urushdan keyingi yarim asrdan ortiqroq davr davomida tinchlikni mustahkamlash, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash masalalari bilan shug'ullanib kelmoqda.

Urush davri O'zbekiston tarixining uzviy bir qismi, biz uni unutilmaymiz. O'zbekistonda urush faxriylariga, ularning oilalariga yordam berilmoqda, ularga imtiyozlar yaratilgan. Respublika faxriylar uyushmasining tashabbusi bilan fashizm ustidan qozonilgan g'alabaning 50 yilligi munosabati bilan janglarda halok bo'lgan 400 mingga yaqin vatandoshlarimiz haqida arxiv materiallari to'planib, bu ma'lumotlar asosida «Xotira» turkumida 30 dan ziyod kitoblar nashr etildi.

Fashizm ustidan g'alaba qozonilgan 9-may kuni O'zbekistonda «Xotira va Qadrlash kuni» sifatida nishonlanmoqda. Urushda qurbon bo'lganlarni xotirlash, biz bilan hozirgi kunlarda yonmayon yashayotgan urush faxriylarini qadrlash, e'zozlash, hurmat-izzatini joyiga qo'yishdek ulug'vor insoniy ishlar yoshlarni Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalashda, mustaqil O'zbekistonning milliy xavfsizligini mustahkamlashda katta ahamiyatga egadir.

Savol va topshiriqlar

1. Urushning dastlabki kunlarida fashist bosqinchilariga qarshi janglarda o'zbekistonlik jangchilar ko'rsatgan jasorat haqida so'zlab bering.

2. O'zbekistonlik jangchilar Moskva uchun janglarda qanday jasorat ko'rsatganlar?

3. Zebo G'aniyeva jasoratini bilasizmi?

4. Urushda tub burilish yasashga o'zbekistonlik jangchilar qanday hissa qo'shdilar?

5. O'zbekistonlik partizanlardan kimlarni bilasiz? Ularning jasorati haqida so'zlab bering.

6. Yevropa mamlakatlarini fashizm asoratidan xalos etishga o'zbekistonlik jangchilar qanday hissa qo'shdilar?

7. Sobir Rahimov general unvonini qachon olgan, uning jasoratini bilasizmi?

8. «Turkiston legioni» nima, nima uchun u barbod bo'ldi?

9. Urush O'zbekiston xalqi boshiga qanday kulfatlar keltirdi?

10. «Xotira va Qadrlash kuni» haqida nimalarni bilasiz?

11. O'zingiz yashayotgan shahar, tumandagi urush qatnashchilari, ularning jasoratlari haqida referat yozing.

IV b o b. 1946—1990-yillarda O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti

15-§. URUSHDAN KEYINGI YILLARDA O'ZBEKISTON XALQ XO'JALIGINING AHVOLI. MA'MURIYATCHILIKNING KUCHAYISHI

O'zbekiston xalq xo'jaligining tinch qurilishga o'tishi

Urish tamom bo'lgach, O'zbekiston xalq xo'jaligini tinch qurilishga o'tkazish va tiklash ishlari boshlandi. Bu jarayon boshqa respublikalardan bir-muncha farq qilardi. G'arbiy viloyatlar va respublikalarda birinchi navbatda vayron bo'lgan xo'jalikni tiklashga e'tibor berilgan bo'lsa, O'zbekistonda xo'jalikni tinch qurilishga o'tkazish birinchi darajali vazifa edi.

Sovet davlati dasturlarida asosiy mablag'lar va vositalar g'arbiy hududlarga yo'naltirilgan bo'lib, Sharqdagi hududlar, jumladan, O'zbekiston o'z mablag'larigagina tayana olardi. Buning ustiga yuqoridan tiqishtirilgan baynalmilallik tamoyiliga ko'ra O'zbekiston xo'jalikni tiklashdagi, aholini oziq-ovqat va iste'mol mollari bilan ta'minlashdagi tanqisliklarga, malakali ishchi va mutaxassislar yetishmasligiga qaramay, g'arbiy viloyatlarga har jihatdan yordam berishga majbur qilinar edi. O'zbekiston aloqachilari Dnepropetrovsk viloyatiga 300 mutaxassis, Toshkent temiryo'lchilari g'arbdagi temiryo'llarda ishlash uchun 230 kishi yubordilar. O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston respublikalari Rossiyaning sharqiy viloyatlari, Chuvashiston, Tatariston va Boshqirdiston avtonom respublikalari, Ukrainaga 5000 ta traktor, 300 ta

avtomashina, 500 ta plug va ko'p miqdorda boshqa qishloq xo'jalik mashinalari yetkazib berdilar. Donbass shaxtalarini qayta tiklashga O'zbekiston nasoslar, kompressorlar, ko'targich kranlar, elektr kabellari va boshqa uskunalar yubordi. Markazning O'zbekistonni asosiy paxta bazasi sifatida qoldirishdan iborat yo'li qat'iy edi. Shu bois urushdan keyin respublikadagi mashinasozlik zavodlari qurollasla va boshqa harbiy mahsulotlar ishlab chiqarishdan qishloq xo'jalik mashinalari ishlab chiqarishga moslab qayta jihozlandi. «Ташсельмаш», «Узбексельмаш», «Красный двигатель», «Подъёмник» va boshqa mashinasozlik zavodlari paxtachilik hamda irrigatsiya qurilishi uchun mashinalar, tirkama uskunalar, kultivatorlar, o'g'itlagichlar, chigit seyalkalari, g'o'zapoya yuluvchi, ko'rak teruvchi mashinalar, ekskavatorlar, buldozerlar ishlab chiqarishga moslashtirildi. Kimyo sanoati korxonalari mineral o'g'itlar ishlab chiqarishga moslab qayta qurildi. Yengil va oziq-ovqat sanoati xalq iste'mol buyumlari ishlab chiqarishni kengaytirdi. Urush yillarida boshlangan yirik inshootlar, jumladan, Farhod GESi, O'zbek metallurgiya kombinatining yangi korxonalari qurilishi davom etdi.

1946-yil 18-mart kuni SSSR Oliy Kengashi tomonidan «SSSR xalq xo'jaligini tiklash va yanada rivojlantirishning 1946—1950-yillarga mo'ljallangan rejasi haqida qonun» qabul qilindi. Rejada vayron bo'lgan xo'jalikni tiklash, sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni urushdan oldingi darajaga yetkazish va yanada oshirishga erishish vazifasi ilgari surildi.

O'zbekiston rahbariyati Markaz tomonidan real imkoniyatlardan kelib chiqmagan, texnika vositalari va moliyaviy resurslar tanqisligiga qaramay oshirib belgilangan ko'rsatkichlarni e'tirof etishga majbur bo'ldi va respublikada amalga oshiriladigan tadbirlarni belgilab chiqdi. Bu vazifalar respublika Oliy Kengashining 1946-yil avgustida tasdiqlangan «O'zbekiston SSR xalq xo'jaligini tiklash va rivojlantirishning 1946—1950-yillarga mo'ljallangan 5 yillik rejalari to'g'risidagi qonun»da o'z ifodasini topgan. Rejada respublikada sanoat mahsulotlarini 52 foizga ko'paytirish ko'zda tutilgan edi. Paxtachilikni, xususan, paxta yig'im-terimini kompleks mexanizatsiyalashni tugallash kabi noreal vazifalar qo'yilgan edi. O'zini hamma narsalarni qilishga qodir deb hisoblovchi partiya apparati kabinetlarida o'tirib belgilangan bu ko'rsatkichlarga erishib bo'lmasligi ko'rinib turardi, amalda ham shunday bo'ldi, rejalar bajarilmay qoldi.

O'zbekistonliklar xo'jalikni tiklash va yanada rivojlantirish yo'lida astoydil mehnat qildilar. 1946—1950-yillarda 150 dan ortiq yangi sanoat korxonalari qurilib ishga tushirildi. Quvvatiga ko'ra SSSRda uchinchi o'rinda turuvchi Farhod GESining birinchi va ikkinchi navbatlari qurilib ishga tushirildi. 1-Oqqovoq, 1-Bo'zsuv, 2-Bo'zsuv va boshqa gidroelektr stansiyalari qurildi. 1945-yilda 1187 mln kilovatt/soat elektroenergiyasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1950-yilda 2681 mln kilovatt/soatga yetdi. Qora metallurgiya sanoati rivojlandi. O'zbek metallurgiya kombinatining «300» prokat stani va yupqa listli «700» prokat stani qurildi, marten va prokat sexlari loyihadagi ishlab chiqarish quvvatiga yetdi. Kombinatda issiqlik elektr markazi ishga tushirildi. Kombinat 1950-yilda 119 ming tonna po'lat ishlab chiqardi va O'zbekiston hamda boshqa respublikalar sanoati uchun yuqori sifatli po'lat yetkazib beruvchi korxonaga bo'lib qoldi. «Ташсельмаш», «Узбексельмаш», «Чирчиксельмаш» Samarqanddagi «Красный двигатель» va boshqa zavodlar paxtachilik bilan bog'liq mashinalar ishlab chiqarishni kengaytirdilar. 1950-yilda 4803 ta chigit seyalkalari, 7784 traktor kultivatorlari tayyorlandi. 1949-yilda 5 ta dastlabki paxta terish mashinasi SX—40 ishlab chiqilgan bo'lsa, 1950-yilda esa 4641 ta SX—40 ishlab chiqarishga erishildi. Paxta tozalovchi mashinalar ishlab chiqarish 1946-yilda 363 tani tashkil etgan bo'lsa, 1950-yilda 1251 taga yetdi.

Yoqilg'i sanoati tiklandi va rivojlandi. Farg'ona vodiysida Moyli va Shahrixon, Surxondaryo viloyatida Kokaydi va Lalmikor neft konlari ochilib foydalanishga topshirildi. Oltiriq neft haydash zavodi kengaytirildi. Neft ishlab chiqarish 1950-yilda 1,3 mln tonnadan oshdi. Polvontosh — Asaka gaz quvuri qurildi, gaz ishlab chiqarish ortib bordi va 1950-yilda 52 mln kubometrni tashkil etdi.

Yengil sanoat o'sib bordi. Farg'ona va Qo'qonda yangi to'qimachilik kombinatlari, Toshkentda trikotaj fabrikasi, Buxoro, Samarqand va Namanganda ip yigirish fabrikalari qurilib ishga tushirildi. 1941-yilda 107 mln metr ip gazlama ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1945-yilda 85 mln metr, 1950-yilda 161 mln metr ip gazlama tayyorlandi. 1950-yilda 552 ming ustki kiyim, 8427 ming ichki kiyim, choyshab, yostiq jildi kabi trikotaj buyumlari ishlab chiqarildi.

Transport tarmoqlari va yuk tashish ancha kengaydi. O'zbekistonning Xorazm viloyati, Turkmaniston va Qoraqalpog'iston

hududlarini bog'lovchi Chorjo'y — Qo'ng'iro't temiryo'l magis-tralining qurilishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Toshkentda 29 km uzunlikdagi dastlabki trolleybus yo'li ishga tushirildi. 1950-yilda 2070 km uzunlikdagi temiryo'l, 28,7 ming km uzunlikdagi avtomobil yo'llari, 814 ta pochta, telegraf va tele-fon korxonalari aholiga xizmat ko'rsatdi.

Sanoat korxonalarini malakali ishchilar va mutaxassislar bilan ta'minlash choralari ko'rildi. Ishchilar tayyorlash hunar mak-tablari, fabrika-zavod ta'limi tarmoqlari, temiryo'l bilim yurtlari, shuningdek, korxonalar va muassasalarning o'zlarida tashkil etilgan kurslar orqali amalga oshirildi. Ta'limning ana shu tarmoqlari orqali 1946—1950-yillarda 216,7 ming ishchi kadrlar yetishtirildi. Shu yillarda respublika oliy texnika o'quv yurtlari sanoat, qurilish, transport va aloqa tarmoqlari uchun 2372 muhandis, o'rta maxsus o'quv yurtlari esa 5719 texnik kadrlar tayyorlab chiqardilar.

Respublika dehqonlari qishloq xo'jaligini, ayniqsa, paxtachilikni tiklashga va rivojlantirishga katta kuch sarfladilar. Bu sohada-gi majburiy ko'rsatmalar SSSR XKS va VKP(b) MQning 1945-yil 15-iyuldagi «O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada rivojlantirish choralari to'g'risida»gi va SSSR XKSning 1946-yil 2-fevraldagi «1946—1953-yillarda O'zbekistonda paxtachilikni qayta tiklash va yanada yuksaltirish rejasi va tadbirlari to'g'risida»gi ketma-ket qabul qilingan qarorlarida belgilab berilgan edi. Tub aholi manfaatlariga mos bo'lmagan, paxta monokulturasini yanada kuchaytirishga qaratilgan bu qarorlarni O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1945-yil sentabrda bo'lgan XIII plenumi muhokama qilib, Markaz ko'rsatmalarini o'ziga dasturilamal deb hisobladi va ularni bajarish yuzasidan tadbirlar ishlab chiqildi. Qishloq xo'jaligi-da paxta ekiladigan maydonlarni yildan yilga ko'paytirish asosiy vazifa bo'lib qoldi. Paxta va beda almashlab ekish uchun ajratiladigan sug'oriladigan maydonlarni 1945-yildagi 947 ming gektar-dan 1947-yilda 1287 ming gektarga, 1953-yilda 1500 ming gektar-ga yetkazish belgilangan edi. Ayni paytda g'alla, qand lavlagi, poliz va sabzavot ekiladigan maydonlar qisqarib bordi.

O'zbekiston xalq xo'jaligini rivojlantirish uchun mablag'larning katta qismi paxtachilikka ajratildi va uning bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarga sarflandi. Respublika traktor parki ancha ko'paydi, kolxozlarga texnik xizmatni ko'rsatuvchi MTSlar soni 245 taga yetdi, ulardagi traktorlar soni 1950-yilda 29,5 mingtani, paxta te-rish mashinalari soni 3617 tani tashkil etdi. Respublika qishloq

xo'jaligining yuk avtomobillar parki 1950-yilda 7934 ta yuk avtomobillari va avtotsisternalarni tashkil etdi.

1949-yil 4-fevral kuni paxtaga davlat tayyorlov bahosini oshirish haqida hukumat qarori e'lon qilindi. Ilgari 1 tonna paxta xomashyosiga 1047 so'm to'langan bo'lsa, 1949-yildan boshlab 2200 so'mga ko'tarildi, ya'ni 1 tonna paxta xomashyosi 3 tonna bug'doyga tenglashtirildi. Paxtakorlar mehnati juda ham past baholanib qolaverdi, 1 tonna paxta yetishtirish uchun 1 tonna bug'doy yetishtirishga nisbatan 10—15 marta ko'p mehnat sarflash talab qilinardi.

1950-yil avgustida bo'lgan O'zbekiston Kompartiyasi MQning VI plenumi qarorlari asosida kolxozlar yiriklashtirildi. O'zbekiston SSRdagi 1777 ta mayda kolxoz o'rniga 1950-yil avgustida 752 ta yirik kolxoz vujudga keldi.

Sovxozlar, kolxozlar, MTSlarni rahbar xodimlar va mutaxassislar bilan mustahkamlash choralari ko'rildi. 1947-yilda Toshkentda va Samarqandda ochilgan ikki yillik kurslar kolxoz raislari va brigadirlarni tayyorlab berib turdi. Samarqand Qishloq xo'jaligi institutida MTS direktorlari va tuman qishloq xo'jalik bo'limlari mudirlarining malakasini oshirish 1 yillik kurslari ishlab turdi. Toshkent Irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti qoshida MTSlarning katta mexaniklari malakasini oshirish bir yillik kurslari ochildi. 1947-yilning kuzida Toshkentda agronomlar tayyorlaydigan uch yillik maktab tashkil etildi. Bu o'quv tarmoqlari, shuningdek, qishloq xo'jalik oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari, kolxoz, sovxoz, MTSlarni malakali rahbar va mutaxassislar bilan ta'minlashda ijobiy rol o'ynadi. MTS direktorlari orasida oliy va o'rta ma'lumotlilari 1944-yilda 36 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1949-yilda 57,9 foizga yetdi.

1949-yil yanvarida bo'lgan respublika komsomolining XII syezdi 20 ming komsomol a'zosini Mirzacho'lda doimiy ishlash va yashash uchun safarbar etishga qaror qildi. 1949-yil 15-martgacha Sirdaryo, Mirzacho'l, Bekobod, Bo'ka tumanlariga 14,5 ming kishi, shulardan 10,5 ming komsomol a'zosi doimiy ishlash uchun keldi.

1949-yilda viloyat, shahar, tuman komsomol faollaridan bir ming kishi qoloq kolxozlarga rahbarlik lavozimlariga — rais, brigadir va zveno boshliqlari bo'lib ishlash uchun yuborildi. Amalga oshirilgan tadbirlar ijobiy natija bera boshladi. Paxta hosildorligi birmuncha oshdi. 1940-yilda gektaridan 14,9 s, 1945-yilda

10,9 s paxta olingan bo'lsa, 1950-yilda respublika paxtakorlari 2282,4 ming tonna paxta xomashyosi yetishtirdilar, hosildorlik gektariga 20,1 s ga yetdi. Qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlarini tiklash tadbirlari ham amalga oshirildi. Respublika chorvachiligida murakkab vaziyat vujudga kelgan edi. Urush yillarida chorva mollari 1 mln boshdan ziyodroqqa kamaygan edi. Chorvachi bo'lmagan kolxozlarga jamoat chorvasini vujudga keltirishga yordamlashildi. Sigir, qo'y, echkilar soni birmuncha ko'paytirilgan bo'lsa-da, urushdan oldingi darajaga yetmadi.

Gap-so'zlar ko'p bo'ldi, ammo respublika chorvachiligida jiddiy o'zgarishlar bo'lmadi, chorvachilik mahsulotlari yetishtirish qoniqsiz ahvolda qolaverdi. Buning asosiy sabablari chorvachilikda moddiy-texnika bazasining nochorligi, chorva mollari zotini yaxshilash ishlarining yo'lga qo'yilmaganligi, chorvadorlarning o'z mehnatidan moddiy manfaatdor emasligi va boshqalardan iborat edi.

Respublika dehqonlari g'alla yetishtirish, bog'dorchilik, uzumchilik va sabzavotchilikni rivojlantirish sohasida ham ter to'kib mehnat qildilar. Ammo 1950-yilda ham bug'doy, arpa, guruch, kartoshka, sabzavot, poliz mahsulotlari yetishtirish urushdan oldingi darajadan ancha past bo'ldi. Masalan, 1940-yilda 280,1 ming tonna, urush yillarida bundan ham ko'proq bug'doy yetishtirilgan bo'lsa, 1950-yilda atigi 200,7 ming tonna bug'doy tayyorlandi. Buning asosiy sababi bunday mahsulotlarni yetishtirish uchun sug'oriladigan ekin maydonlarining qisqartirilishi, bu sohaga yetarli moliyaviy va texnika vositalarining ajratilmasligi edi.

Urushdan keyingi yillarda maktab yoshidagi barcha bolalarni maktablarga to'la jalb qilish tadbirlari amalga oshirildi. Urush yillarida harbiy muassasalarga berilgan maktab binolari xalq maorifi organlariga qaytarib berildi. Ular qayta ta'mirlanib, bolalarga ta'lim-tarbiya berish ishlari yo'lga qo'yildi. 1950-yilda 37 oliy o'quv yurtida 40 ming talaba o'qidi, bu 1940-yilga nisbatan ikki baravardan ko'p edi. O'zbekiston Fanlar akademiyasi tarkibidagi 23 ta ilmiy-tadqiqot muassasalari xo'jalikni tiklash va yanada rivojlantirishga ko'maklashuvchi ilmiy izlanishlar olib bordilar.

Ma'muriyatchilikning kuchayishi

Urushdan keyin xalqning mamlakatda rahbarlik qilish usullari normal holatga o'tadi, tinch qurilishga moslashtiriladi, ijtimoiy-siyosiy hayot demokratlashtiriladi, degan orzu-niyatlari ro'yobga chiqmadi. Aksincha, iqtisodiyotda, ijtimoiy-siyosiy va

ma'naviy hayotda ma'muriyatchilik kuchaydi. Mamlakatni boshqarish partiya davlat apparatida rahbarlik lavozimlarini egallagan tor doiradagi xodimlar tomonidan tayyorlanadigan, shaxsan Stalin imzolaydigan va matbuotda e'lon qiladigan farmon va qarorlar orqali amalga oshiriladigan bo'lib qoldi. Hammani, xususan, joylardagi rahbar bo'g'inlarni nazorat ostiga olgan totalitar tuzum Kremlda o'tirganlarga mamlakatni farmon va qarorlar bilan boshqarish imkoniyatini berardi.

Respublikalarning, jumladan, O'zbekistonning iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy sohalaridagi muammolarni hal qilish huquqlari yanada cheklanib bordi. Stalinning g'alabani ta'minlashda rus xalqi asosiy rol o'ynadi, degan g'oyasi butun mamlakatni ruslashtirish siyosatiga aylandi. Ommaviy axborot vositalari, Kompartiya va komsomol tashkilotlari ruslarni «katta», «ulug' og'amiz» deb targ'ib qilardi.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridanoq boshlangan qishloq aholisini yerdan mahrum qilish jarayoni urushdan keyin ham davom etdi. 1946-yil sentabrida VKP(b) MQ va SSSR hukumatining «Kolxozlarda qishloq xo'jalik ustavining buzilishini tugatish choralari to'g'risida»gi qarori e'lon qilindi. Qishloq xo'jaligi bilan aloqasi bo'lmagan 1300 ta tashkilotga yordamchi xo'jalik sifatida berib qo'yilgan 6 ming gektar yerni kolxozlarga qaytarish, kolxozlardagi boshqaruv apparati shtatidan 51 ming kishini qisqartirish kabi ijobiy ishlar bilan birga jiddiy xatoliklarga, adolatsizlikka yo'l qo'yildi. Kolxozlar manfaatlarini himoya qilish bayrog'i ostida respublika qishloqlarida istiqomat qilayotgan 50 ming kolxozchi oilasi qo'lidagi tomorqa yerlaridan 25 ming gektari ustavda belgilanganidan «ortiqcha» deb tortib olindi. Kolxoz hududida yashagan, ammo unga a'zo bo'lmagan 20 ming xo'jalikning go'yo «qonunga xilof» ravishda egallagan 2,5 ming gektar yerlari ham tortib olindi. Qishloq aholisini yerdan mahrum etish jarayoni 50-yillarda ham davom etdi. Bu tadbirlar turmushi nochor bo'lgan qishloq aholisining ahvolini yanada og'irlashtirdi. Bunday adolatsizlikka hech kim qarshi chiqa olmadi. Qishloq xo'jalik artelining odamlardan so'ramasdan tuzilgan nizomini o'zgartirishni, nizom qoidalarini qishloq aholisining manfaatlariga moslashtirishni respublika rahbariyati ham, qishloq aholisining o'zi ham ko'tarib chiqa olmadi. Negaki, totalitar tuzum hammani jilovlab olgan edi. Odamlar asoratga solingan, siyosiy mutelikda yashardi.

Ziyolilarni qatag'on qilishning yangi bosqichi

VKP(b) MQning 1946-yil fevralida qabul qilingan «Звезда» va «Ленинград» jurnali to'g'risida, «Katta hayot» filmi to'g'risida, V. Muradelining «Buyuk

do'stlik» operasi to'g'risidagi qarorlari ijodkor ziyolilarni qatag'on qilishning yangi to'lqinini boshlab berdi. Bu qarorlar O'zbekiston Kompartiyasi organlari uchun ko'plab olimlar, adabiyot va san'at xodimlarini qatag'on qilish uchun mafkuraviy asos bo'lib xizmat qildi. Ularning ko'pchiligi «o'tmishni ideallashtirish»da, «feodal madaniyat oldida qullarcha tiz cho'kish»da, «sovet turmush tarzi-ni buzib ko'rsatish»da, «millatchilik»da ayblandi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1949-yil 25-iyundagi «O'zbekiston yozuvchilar soyuzining ishi to'g'risida»gi qarorida Abdulla Qahhorning «Qo'shchinor chiroqlari» romani tanqid qilindi. Yozuvchilardan Oybek, Mirtemir, Hamid G'ulom, M. Shayxzoda, M. Boboyev, A. Qayumov va boshqa yozuvchilar badnom qilindi. «Sharq yulduzi», «Zvezda Vostoka» jurnallarining tahririyatlariga bir qator «yaramas» asarlar chop etishga yo'l qo'ygan, degan jiddiy ayblar qo'yildi.

1948—1949-yillarda 20 dan ortiq yirik talantli olimlar, yozuvchi va shoirlar qamoqqa olinib, yopiq ravishda so'roq qilinib, millatchilikda ayblanib, 15—25 yilga ozodlikdan mahrum etildi va surgun qilindilar.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1950-yil 1-sentabrda qabul qilgan «O'zbekiston Fanlar akademiyasining ishi to'g'risida»gi qarorida bir qator iqtisod, til va adabiyot sohasidagi olimlar millatchilikda ayblandilar.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1951-yil 8-apreldagi «O'zbekiston SSRda musiqa san'atining ahvoli va uni yanada rivojlantirish tadbirlari to'g'risida»gi qarorida o'zbek xalqining buyuk shoiri Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlari, «Tohir va Zuhra», «Alpomish» xalq dostonlarining afsonaviy folklor sujetlariga asoslangan opera, balet va musiqali drama spektakllarini yaratish va sahnalarda ko'rsatish «zararli» ish deb baholandi. Bunday spektakllarni sahnalashtirgan ijodiy xodimlar qattiq tanqid ostiga olindi. Shuningdek, ko'pgina konsert tashkilotlari va musiqali teatr xodimlari «eski, arxaik musiqani va juda g'amgin, mungli maqom namunalari»ni tarqatganligi uchun qoralandi. Qarorda «O'zbekistonning musiqali san'ati hayotdan orqada qolmoqda, o'zbek xalqini kommunistik

ruhda tarbiyalash maqsad va vazifalariga to'la-to'kis xizmat qilmayotir», deb ta'kidlandi.

1951-yil 10-avgustda respublika matbuotida «Ba'zi shoirlarning ijodidagi mafkuraviy buzg'unliklar to'g'risida» degan maqola e'lon qilindi. Unda Turob To'la, Kamtar Otaboyev, Mirtemir, Sobir Abdulla, Habibiy asarlari kommunistik mafkuraga, xalqlar do'stligiga zid g'oyalarni ilgari suruvchi asarlar sifatida tanqid qilindi, ular millatchilikda ayblandilar.

Shu yil 24-avgustda matbuotda e'lon qilingan «O'zbek sovet adabiyoti vazifalaridan chetda» nomli maqolada Oybek, H. Zaripov, H. Yoqubov, I. Sultonov va boshqa adiblar mafkuraviy og'ishlarda qoralandi. M.Shayxzoda, Shukrullo Yusupov, Said Ahmad, G'ulom Alimov (Shuhrat)lar 1951-yilda «sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati»da ayblanib qamoqqa olindilar va keyinchalik 25 yilga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindilar.

1952-yil fevralida bo'lib o'tgan O'zbekiston Kompartiyasi MQning X plenumi ilmiy va ijodiy ziyolilarni quvg'in, ta'qib ostiga olishda yana bir turtki bo'ldi.

Plenumda «Respublikada mafkuraviy ishlarning ahvoli va uni yaxshilash choralari to'g'risida»gi masala muhokama etildi va tegishli qaror qabul qilindi. Plenumda faylasuf V. Zohidovning ilmiy ishlariga burjua-millatchilik xatolari yuklandi, tarixchi A. Boboxo'jayev va iqtisodchi O. Aminov panturkizmni targ'ib qilishda ayblandi. Ular «siyosiy va ishchanlik sifatleri jihatidan egallab turgan lavozimlariga to'g'ri kelmaydigan shaxslardir», deb hisoblandi va ishdan bo'shatildi. Turob To'la va M. Shayxzodalarning she'r va qo'shiqlari «g'oyasiz va axloqsiz asarlar» deb baholandi.

O'zbek xalqining ma'naviy merosi, milliy qadriyatlari yana bir bor oyoqosti qilindi, bu sohada so'z yuritgan ijodkorlar qatag'on qilindi. Tarixiy o'tmish ham, zamonaviy hayot ham kommunistik mafkura, sinfiylik nuqtayi nazardan turib qo'pol ravishda buzib baholandi. Natijada ma'naviy hayotga, falsafiy va badiiy tafakkurga, madaniyatga katta zarar yetdi.

Stalin vafotidan keyin butun SSSRda bo'lganidek, O'zbekistonda ham shaxsga sig'inish oqibatlarini tugatish tadbirlari ko'rildi. Qatag'on qilinganlar ishini qaytadan ko'rib chiqishga kirishildi. Ko'pgina jinoiy ishlar to'qib chiqarilgani, minglab odamlar nohaq qamalib, ozodlikdan mahrum etilganligi aniqlandi va ular oqlandi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat va boshqa ko'plab yozuvchi va shoirlar oqlandi. Shukrullo, Shuhrat, Hamid

Sulaymon, Maqsud Shayxzoda va boshqa adiblar ham oqlandi. Minglab partiya, sovet, komsomol xodimlari oqlandi. 50-yillarning boshlarida shubha ostiga olingan, har bir qadami nazorat qilina-yotgan 60 dan ortiq yirik olimlar, adiblar zimmasidan «millatchi, sovetlarning dushmani» degan yorliqlar olib tashlandi, tuhmatlardan xalos bo'ldi, hayoti saqlanib qolindi.

Savol va topshiriqlar

1. Urush insoniyat boshiga qanday kulfatlar keltirdi?
2. O'zbekistondagi tiklash ishlarining g'arbiy hududlardagi tiklash ishlaridan farqlari nimalardan iborat?
3. Sanoat korxonalari qanday maqsadlarda qayta jihozlandi?
4. Chorjo'y — Qo'ng'iro't temiryo'li qachon qurildi, uning ahamiyati nimada?
5. Paxta monokulturasini nima?
6. Xalq xo'jaligi uchun mutaxassislar tayyorlash masalasi qanday hal etildi?
7. Ma'muriyatchilikning kuchayishi deganda nimalarni tushunasiz?
8. Ziyolilarning qatag'on qilinishi, uning oqibatlarini haqida so'zlab bering.

16-§. 1950—1990-YILLARDA O'ZBEKISTON SANOATINING BIR TOMONLAMA RIVOJLANTIRILISHI

50—80-yillar O'zbekiston tarixidagi murakkab davrlardan biridir. Bir tomondan, O'zbekiston xalqining fidokorona, bunyodkorlik mehnati tufayli respublika iqtisodiyoti anchagina rivojlandi. Ikkinchi tomondan, SSSRda hukmron bo'lgan totalitar tuzum, ma'muriy buyruqbozlikning kuchayishi natijasida ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotda bir qator muammolar, noxush holatlar to'planib borib, pirovardida inqirozli vaziyatni keltirib chiqardi.

Energetika va yoqilg'i sanoati 50—80-yillarda O'zbekiston sanoati ancha rivojlandi, qurilish ishlari kengaydi, yangi sanoat tarmoqlari barpo etildi. Respublika xalq xo'jaligini rivojlantirishda energetika sanoati muhim o'rin tutdi. Shu boisdan, birinchi navbatda, elektr energiyasi tarmog'i kengaytirildi.

50—80-yillarda 7-Shahrixon GESi, ikkita Namangan GESlari, ikkita Bo'zsuv GESlari, Chorvoq GESi, Xo'jakent GESi qurilib

ishga tushirildi. O'zbek va tojik qardosh xalqlari birgalikda Tojikiston hududida O'rta Osiyoda eng yirik Qayroqqum GESini, Xisrav GESini qurib ishga tushirdilar. Gaz bilan ishlaydigan Angren, Taxiatosh, Navoiy, Sirdaryo, 2-Angren GRESlari qurilib ishga tushirildi.

1985-yilda O'zbekiston elektrostansiyalarining umumiy quvvati 9,9 mln kilovatt dan ortdi. Shu yili 47,9 milliard kilovatt/soat, ya'ni 1940-yilga nisbatan 100 baravar, 1950-yilga nisbatan 18 baravar ko'p elektr energiyasi ishlab chiqarildi. Elektr uzatgich liniyalari qurilishi kengaydi. Respublikaning barcha elektr stansiyalari O'zbekiston yagona energosistemasiga ulandi. Shuningdek, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmaniston respublikalarining yirik elektr stansiyalari Markaziy Osiyo yagona elektr sistemasiga ulandi. Natijada sanoat, qurilish, transport, qishloq xo'jaligini elektrlashtirish ancha kengaydi, xonadonlarni elektr energiyasi bilan ta'minlash yaxshilandi.

Yoqilg'i sanoati o'sdi. 50-yillarda Surxondaryo viloyatidagi Sharg'un toshko'mir koni o'zlashtirildi va yuqori sifatli qo'ng'ir ko'mir qazib chiqarila boshlandi. 60-yillarda Buxoro va Xorazm viloyatlaridagi Gazli, Jarqoq, Sho'rtepa, Sho'rchi, Qarantay yangi neft konlari o'zlashtirildi. 70-yillarda Farg'ona vodiysida yangi neft konlari ishga tushirildi. 1959-yili qurilib foydalanishga topshirilgan Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi ancha kengaytirildi. Zavodda texnika moylari, benzin, dizel yoqilg'isi, parafin va boshqa 35 xil mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

O'zbekistonda yirik gaz industriyasi bunyod etildi. Gaz sanoati Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida yirik gaz konlarining izlab topilishi va o'zlashtirilishi bilan bog'liq ravishda yuksalib bordi. 50-yillarning ikkinchi yarmida «O'zbekneftgazrazvedka» tresti amalga oshirgan geologiya-qidiruv ishlari natijasida 1956-yili gaz zaxiralari 500 milliard kubometr ga teng bo'lgan, foydalanishga eng qulay Gazli koni ochildi. Shuningdek, Muborak, O'rtabuloq, Qultak, Shapatti, Uchqir, Jarqoq, Taxiatosh, Qorovulbozor neft va gaz konlari topildi.

Respublikamizda jami 100 dan ortiq neft va gaz konlari topilgan. Ularda 2 trillion kubometr gaz, 250 mln tonna neft zaxiralari borligi aniqlandi. 1959-yili Buxoroda neft va gaz qazib olishni yo'lga qo'yish maqsadida «Buxoroneftgaz» boshqarmasi tuzildi.

1958—1960-yillarda «Jarqoq — Buxoro — Samarqand — Toshkent» gaz quvurini qurish ishlari olib borildi. 767 km uzunlikdagi

Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi korpusi.

gaz quvuri 1960-yil 2-dekabrda qurib bitkazildi. Uning yillik quvvati 4,5 mlrd kubometr gazga teng edi.

1960-yilda Shimoliy So'x—Farg'ona, Shimoliy So'x—Qo'qon gaz quvurlari qurilib ishga tushirildi. 1959—1965-yillarda O'zbekistondagi 37 shahar, 71 tuman markazi va 20 ta posyolka va aholi yashaydigan manzillar gazlashtirildi. 320 ta sanoat korxonasi, 3500 dan ortiq kommunal-maishiy korxonalar va 400 ga yaqin isitish qozonlari gaz bilan ishlashga tushirildi.

1964—1966-yillarda Muborak—Toshkent—Chimkent—Bishkek—Almati gaz quvuri yo'li qurilib foydalanishga topshirildi. Uzunligi 1317 km, diametri 720 mm li po'lat quvurlari orqali Qashqadaryo gazidan O'zbekistonning ko'pgina shaharlari, shuningdek, Qozog'iston va Qirg'iziston xalqi bahramand bo'ldi. Keyingi yillarda Toshkent—Bishkek—Almati oralig'ida ikkinchi gaz quvuri qurildi. Shunday qilib, 1958—1980-yillarda Buxoro, Gazli va Qarshi rayonlaridan Toshkent—Bishkek—Almatigacha yotqizilgan gaz quvurlarining umumiy uzunligi 5686 km ni (uning 3618 kilometri O'zbekistonda yotqizilgan), yillik quvvati 23 mlrd kubometr gaz yoqilg'isini tashkil etadi. 70-yillarda Muborakda qurilgan eng yirik gazni qayta ishlash zavodi yiliga 10 mlrd

kubometr gazni tozalab berib turdi va yiliga 160 ming tonna oltin-gugurt ishlab chiqarishni ta'minladi.

1970—1972-yillarda 234 km uzunlikdagi Qo'qon—Naman-gan—Andijon gaz quvuri qurilib foydalanishga topshirildi. 1974—1978-yillarda Xovos—Farg'ona quvuri yotqizildi. Uzunligi 677,8 km dan iborat bo'lgan bu gaz yo'lining 425,8 kilometri O'zbekiston, qolganlari Tojikiston hududidan o'tdi. Qashqadaryo va Buxoro «zangori olov»idan qardosh Tojikiston xalqi ham bahra-mand bo'ldi.

O'zbekistonliklar respublikamiz hududidan ko'plab boy tabiiy gaz konlarining topilishi va o'zlashtirila boshlanishidan behad xur-sand bo'ldilar. Har bir oila o'z xonadonida «zangori olov»dan foy-dalanishni orzu qilardi. Ammo o'zbek xalqi respublikamiz hududi-da topilgan gaz konlariga xo'jayin emas edi, ularning xo'jayini uzoqda — Moskvada edi. O'zbekiston gazidan qanday foydala-nishni Markaziy hokimiyat kabinetlarida o'tirganlar belgilardi. Markaziy hokimiyat O'zbekiston gazidan Uraldagi, SSSRning Yevropa qismidagi shahar va posyolkalarni, korxonalar va xonadon-larni gazlashtirishda foydalanishga kirishdi. 1961—1963-yillarda zudlik bilan Buxoro—Ural o'rtasida qariyb 2000 km masofada 1020 mm li gaz quvurlari yotqizildi. Gazli gazi Uralning Chelyabinsk shahrigacha bo'lgan hududdagi shahar va posyolka-larga, korxonalariga yetib bordi. Buxoro—Ural gaz quvuri yo'li-ning 2—3-navbatlarining qurilishi 1965-yilda nihoyasiga yetkazildi. Umumiy uzunligi 6100 km dan uzun bo'lgan Buxoro—Ural gaz transport sistemasining yillik o'tkazuvchi quvvati 21 mlrd kubometr o'zbek zangori oloviga teng edi. Markaziy hokimiyat bu bilan cheklanib qolmadi, O'zbekiston va Turkmaniston gazini bir yo'la katta miqdorda G'arbiy viloyatlarga uzatish rejalarini tuzdilar. Bu reja O'rta Osiyo— Markaz gaz quvuri nomini oldi. 1965—1975-yil-larda 2750 km uzunlikdagi O'rta Osiyo—Markaz gaz yo'li qurildi. 2 yo'llik O'rta Osiyo—Markaz gaz quvurining umumiy uzunligi 5500 km bo'lib, bu yo'llar yiliga 80 mlrd kubometr yoqilg'i uzatish quvvatiga ega bo'ldi. Shunday qilib o'zbek «Zangori olovi» uzoq-uzoq joylardagi korxonalar va xonadonlarni isitdi. Ko'pgina o'zbekistonliklar asosan qishloq aholisining yonginasidan o'tgan gaz quvurlariga ming alam bilan qarab qolaverdi, bu mamlakatimiz qaramligining oqibati edi, albatta. 1985-yilga kelib respublikada atigi 2,8 mln xonadon, jumladan, qishloqlardagi 1,3 mln xonadon gazlashtirilgan edi, xolos.

Respublikamizda mo‘l-ko‘l bo‘lgan gaz, neft, oltingugurt, ozokerit, osh tuzi, ohak, grafit, rangli metallurgiya chiqindilari, paxta va kanopni qayta ishlashdan hosil bo‘ladigan chiqindilar kimyo sanoati uchun boy xomashyo bo‘lib xizmat qiladi. Kimyo sanoatida mineral o‘g‘it ishlab chiqarish yetakchi o‘rinda turar edi. Shu maqsadda 50-yillarda Samarqand superfosfat zavodi, 1962-yilda Farg‘ona azot o‘g‘iti zavodi, 1965-yilda Navoiy kimyo kombinati, 1969-yilda Olmaliq kimyo zavodi qurilib ishga tushirildi. 70-yillarda Olmaliq va Samarqand zavodlarida mineral o‘g‘itlar ishlab chiqaruvchi yangi quvvatlar bunyod etildi. 1985-yilda respublika kimyo korxonalarida 7,8 mln tonna mineral o‘g‘itlar ishlab chiqarildi, bu 1960-yildagidan 7 marta, 1950-yildagiga nisbatan 15 marta ortiq edi. Respublika qishloq xo‘jaligi mineral o‘g‘itlar bilan ta‘minlandi va boshqa respublika, viloyatlarga o‘g‘itlar chiqarildi.

O‘zbekistonda kimyo tolalari (Farg‘ona kimyo tolalari zavodi), plastmassalar (Ohangaron «Santexnika» zavodi, Jizzax plastmassa trubalari zavodi), maishiy kimyo mahsulotlari (1971-yilda barpo etilgan Olmaliq maishiy kimyo zavodi, Quvasoy, Namangan kimyo zavodi, 1971-yilda Toshkent yog‘-moy zavodi tarkibida qurilgan sintetik yuvish vositalari zavodi) ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi.

Respublika kimyo sanoatida zaharli vositalar, kislotalar ishlab chiqarish katta o‘rin tutadi. Andijon gidroliz zavodi, Farg‘ona furan birikmalari zavodi, Yangiyo‘l bioximiya zavodi paxta, sholi, paxta chiqindilaridan spirt, oqsil achitqilari, furan va boshqa mahsulotlar tayyorladilar. Farg‘onada triatsetilsellyuloza, Navoiyda kotaran, Chirchiqda kaprolaktam ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi. 1960-yilda 235,4 ming tonna sulfat kislotalari ishlab chiqarilgan bo‘lsa, 1985-yilda 2,3 mln tonna tayyorlandi.

Markaziy hokimiyat tomonidan zaharli kimyo vositalari ishlab chiqarish respublikaga 60—70-yillarda tiqishtirildi. 1985-yilda 47,9 ming tonna turli zaharli ximikatlar ishlab chiqarildi.

Zaharli vositalarning respublika paxta maydonlarida haddan tashqari keng qo‘llanilishi natijasida atrof-muhit, ekologik vaziyat buzildi, odamlar turli-tuman kasalliklarga chalindi. Odamlar sog‘lig‘i hisobiga paxta xomashyosiga ko‘rsatilgan «g‘amxo‘rlik» xalqqa qimmatga tushdi.

Metallurgiya sanoati O‘zbekiston metallurgiya sanoati taraqqiy etdi. 1962-yilda O‘zbekiston metallurgiya sanoati kombinatida uzluksiz po‘lat quyuv qurilmasi ishga tushirildi. 1970—1980-yillarda elektr yordamida po‘lat eri-

tish kompleksi va uning ikkita pechi qurilib ishga tushirildi. Kombinatda po'lat idishlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Po'lat eritish 1985-yilda 1,2 million tonnaga yetdi.

Rangli metallurgiya respublika sanoatining yetakchi tarmog'i hisoblanadi. 50-yillarda Olmaliq—Angren tog' sanoati rayonida mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar koni topildi, ularni o'zlashtirish jarayonida yirik Olmaliq kon-metallurgiya kombinati bunyod etildi.

1951-yilda Jizzax viloyati Forish tumanida Uchquloch rangli metallar koni kompleks usullar yordamida o'rganilib, Pistali, Qo'shqura, Uzoq, Markaziy, Sharqiy va boshqa qo'rg'oshin, rux, mis konlari topildi va o'zlashtirishga kirishildi. Jizzax—Uchquloch o'rtasida gaz quvur yo'li, avtomobil va temiryo'llari qurilib, Uchquloch tog' jinslarini Olmaliq kon-metallurgiya kombinatiga tashib keltirish, ulardan qo'rg'oshin, rux, mis ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Uchquloch rangli metallar konining kengaytirilishi natijasida Uchquloch va Band posyolkalari vujudga keldi.

Respublikada 50 ga yaqin simob va surma konlari, Angrenda zaxirasi 10 milliard tonnaga yaqin bo'lgan kaolin gili koni topildi, ularni o'zlashtiruvchi korxonalar qurildi.

O'zbekistonda 60-yillarda oltin qazib olish sanoati bunyod etildi. Muruntov, Chodak, Konbuloq oltin konlari, Farg'ona vodiysidagi daryo o'zanlarida sochma oltin, Nurota, Qurama, Zarafshon, Hisor, Pomir tog'larida oltin tarkibli kvars qatlamlari va rudalar mavjudligi aniqlandi. Respublika hududida 30 ta oltin koni aniqlandi. Oltin qazib oluvchi Muruntov tog' boyitish kombinati, Marjonbuloq kombinati qurildi. «O'zbekoltin» birlashmasi tuzilgach, uning tarkibida Chodak boyitish kombinati (1965), Angrenda oltin saralash fabrikasi qurilib ishga tushirildi.

O'zbekiston hududidagi rangli metall konlariga, shuningdek, oltin konlariga, ulardan noyob va nodir metallar qazib olishga respublika xo'jayinlik qilmasdi, ularga Ittifoq hukumati xo'jayinlik qilardi. O'zbekiston hukumati bu konlar va korxonalarda qancha oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden va boshqa nodir metallar qazib olinayotganini, ularni kimlar qayerga olib ketayotganini, qayerda va qancha pulga sotilayotganini bilmas edi. Bu haqda gapirish va yozish ham taqiqlangan edi. Bu holat o'sha paytlarda «O'zbekiston suveren respublika» degan iboraning naqadar yolg'on, quruq gap ekanligini yaqqol ko'rsatib turibdi.

Mashinasozlik sanoati 50-80-yillarda O'zbekiston mashinasozlik industriyasi ko'p tarmoqli sohaga aylandi. 1985-yilda respublika sanoatida faoliyat ko'rsatgan 1549 ta ishlab chiqarish birlashmalari, kombinatlari va korxonalarining 100 dan ortig'i mashinasozlik tarmog'iga tegishli bo'lib, ularda tayyorlangan mashinalar salmog'i butun sanoat mahsulotining 16 foizini tashkil etardi.

Respublikada, birinchi navbatda, paxtachilikka xizmat qiluvchi mashinasozlik tarmog'ini rivojlantirish tadbirlari amalga oshirildi. Toshkent qishloq xo'jaligi zavodi (Ташсельмаш) qishloq xo'jaligi mashinasozligining bosh korxonasi hisoblanardi (O'zbekiston Prezidenti I.A.Karimovning mehnat faoliyatining dastlabki yillari mana shu yirik zavodda o'tgan. I. Karimov zavodda usta yordamchisi, usta-texnolog bo'lib ishlagan). «Ташсельмаш» zavodida 1960-yilda 3184 ta paxta terish mashinasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1985-yilda 9425 ta ana shunday mashina tayyorlandi. Bu mashinalar Markaziy hokimiyat tomonidan ittifoqdosh respublikalarga, shuningdek, Bolgariya, Yugoslaviya, Vengriya va boshqa 38 ta xorijiy mamlakatlarga eksport qilinardi. Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozlik zavodining Sirdaryo, Chirchiq va Asaka shaharlarida filiallari qurilib, ularda paxta terish mashinalarining turli qismlarini ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

50-yillarda qishloq xo'jalik mashinalari uchun reduktorlar, bir qator traktor moslamalari ishlab chiqaruvchi zavod qurildi. Bu zavodga 1963-yili O'zbekiston traktor yig'uv zavodi, 1971-yildan esa Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi agregat zavodi nomi berildi.

1957-yilda paxta tozalash sanoati uchun mashinalar ishlab chiqaruvchi «Ташхлопкомаш» zavodi bazasida yirik «Ташавтомаш» zavodi barpo etildi. Zavodda paxtani qop-qanorsiz tashuvchi transport vositalari va «GAZ—51» yuk avtomobili uchun ehtiyot qismlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Zavod 1967—1971-yillarda qayta jihozlanib, traktor ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi va unga «Toshkent traktor zavodi» nomi berildi. U 1970-yilda 21,1 mingta traktor, 38,5 mingta pritsep (tirkama) ishlab chiqargan bo'lsa, 1985-yilda 26,4 mingta traktor, 38,1 mingta pritsep ishlab chiqardi. Zavod mahsulotlari Markaziy hokimiyat tomonidan Kuba, Eron, Afg'oniston, Pokiston va boshqa 30 dan ortiq xorijiy mamlakatlarga eksport qilinardi.

Respublika qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashda O'zbekiston

qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi muhim o'rinni egallaydi. 1948-yildan beri «Узбексельмаш» nomi bilan yuritilib kelayotgan bu zavod o'rish mashinalari, diskli baranalar, charxlash stanoklari, nasos changlagich-purkagichlar, motigalar, chigit ekish mashinalari ishlab chiqaradi. 1960-yilda ko'rak chuvish mashinasi, 1965-yilda yerga to'kilgan paxtani teradigan, g'o'zapoya yuladigan mashinalar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

1976-yilda O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashmaga «Узбексельмаш» zavodi, Toshkent kimyo qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi hamda Paxtakor qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi birlashtirildi. Birlashma korxonalarida turli modifikatsiyadagi chigit ekish seyal-kalari, paxta podborshchiklari, changlagich-purkagichlar, ko'rak chuvish mashinalari, g'o'zapoya yuladigan mashinalar, ehtiyot qismlar va xalq iste'mol mollari ishlab chiqarish tashkil etildi. Birlashma mahsulotlari ittifoqdosh respublikalar hamda Hindiston, Eron, Afg'oniston, Gretsiya kabi 28 ta xorijiy mamlakatga eksport qilinar edi.

Mashinasozlikning paxtachilik kompleksi tarkibiga kiruvchi yana bir yo'nalish irrigatsiya mashinasozlik tarmog'idir. Bu tarmoqning markazi Andijondir. 1965-yilda qurilib ishga tushirilgan Andijon irrigatsiya mashinasozligi zavodida yangi yerlarni o'zlashtirish, kanallar va suv omborlari qurilishi bilan bog'liq zovur kovlaydigan mashinalar, suv nasoslari, avtobenzosisternalar, yer tekislaydigan buldozerlar va skreperlar, greyderlar va kanallar tozalaydigan mashinalar, yuk ortib tushiradigan murakkab mexanizm va uskunalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Paxtachilik kompleksi bilan bog'liq bo'lgan mashinasozlikning yana bir yo'nalishi paxta tozalash sanoati va to'qimachilik mashinalari ishlab chiqarishdir. Bu tarmoqning yetakchi korxonalari 50—60-yillarda qurilgan Toshkent mashinasozlik zavodi, Andijon «Kommunar» zavodi va boshqalar hisoblanardi. Ularda paxta tozalash mashinalari, linterlar, paxta toylarini qabul qilish, saqlash, xillashning ko'p mehnat talab qiladigan jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish mashinalari, quritish-tozalash asboblari, yuk tashish mashinalari ishlab chiqarilar edi.

To'qimachilik sanoati tarmog'ida 1946-yildan beri to'qimachilik mashinalari ishlab chiqarilib kelayotgan Toshkent to'qimachilik mashinasozligi zavodi yetakchi o'rinni egallaydi. Zavod 1948—1966-yillarda to'qimachilik mashinalarining 48 ta yangi turini ish-

lab chiqarishni yoʻlga qoʻydi. 1966-yildan «PK—100» markali yigirish-eshish va shisha tolalariga ishlov beruvchi «PL—666» markali mashinalar ishlab chiqarish oʻzlashtirildi.

Oʻzbekiston aviatsiya sanoati ham oʻsib bordi. Toshkentda 1941-yilda Ximki shahridan keltirilgan zavod asosida aviatsiya zavodi barpo etilgan edi. Dastlab u PS—84 va IL—2 samolyotlarini ishlab chiqara boshladi. Toshkent aviatsiya zavodida 1953-yilda IL—14, 1958-yilda turli tipdagi transport samolyotlari, 1966-yilda esa AN—22 samolyotlari tayyorlash yoʻlga qoʻyildi. 1972-yilda V. P. Chkalov nomidagi Toshkent Aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Uyushmaga Toshkent aviatsiya zavodi (bosh korxon), Andijon mexanika zavodi, Fargʻona mexanika zavodi va Toshkent kislorod zavodi birlashtirildi.

Birlashmada samolyot yigʻiladi, uning turli detal va uzellari tayyorlanadi, shuningdek, xalq isteʼmoli buyumlari ishlab chiqariladi. Oʻzbekiston Prezidenti I. Karimov ham 1961-yildan boshlab besh yil davomida Toshkent aviatsiya zavodida muhandis, yetakchi muhandis-konstruktor boʻlib ishladi va yetuk mutaxassis boʻlib toblandi.

Qurilish sanoati 50—80-yillarda Oʻzbekistonda qurilish materiallari sanoati rivojlandi. Urushgacha Oʻzbekiston hududida bir nechta kichik gʻisht zavodlari, 1926-yilda Bekobodda qurilgan Xilkovo sement zavodi, 1932-yilda qurilgan Quvasoy sement zavodi ishlagan boʻlsa, 1985-yilda qurilish materiallari sanoatining koʻplab korxonasi turli xil qurilish mahsulotlari ishlab chiqardi. Shular jumlasiga Bekobod, Quvasoy, Angren, Ohangaron, Navoiy, Qumqoʻrgʻon yirik sement zavodlari, Toshkent, Chirchiq, Yangiyoʻl, Angren, Ohangaron, Bekobod, Bektimir, Jizzax, Samarqand, Andijon, Chirchiq, Fargʻona, Qarshi, Nukus, jami 11 ta yirik panelli uysozlik kombinatlari va boshqalar kiradi.

Oʻzbekistonda turli xil qurilish materiallari — sement, shifer, asboement quvurlar, pardozlash plitalari, issiqni saqlaydigan (termoizolatsion), gidroizolatsion materiallari, keramika quvurlari va boshqalar ishlab chiqarish yoʻlga qoʻyildi. Angren uysozlik buyumlari zavodida emallangan choʻyan vannalari, rakovinalar, choʻyan kanalizatsiya quvurlari, Angren keramika buyumlari kombinatida quvurlar, Xovosda sopol quvurlar ishlab chiqarildi. Mahalliy sanoat korxonalarida alibaster, ganch, ohak, cherepitsa, chiy, qamish, plitalar ishlab chiqarish yoʻlga qoʻyilgan.

Hozirgi zamon qurilishida keng foydalanayotgan marmar va boshqa bezak toshlar asosida toshtaxtalar tayyorlash taraqqiy topdi. O'zbekistonda 34 ta marmar koni bor. Toshkent, G'azalkent, Ohangaron, Kitob, Nukus va G'azg'onda marmarni qayta ishlash, undan qurilish materiallari tayyorlash zavodlari va kombinatlari faoliyat ko'rsatmoqda.

Yengil sanoat

Respublikada yengil sanoatni ustun darajada rivojlantirishga imkon beruvchi barcha omillar mavjud. Birinchi navbatda ko'plab paxta, pilla, kanop xomashyosi yetishtiriladi. Respublika yengil sanoatni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan yoqilg'i-energetikasi va to'qimachilik mashinasozligiga ega. Aholi tabiiy o'sishining yuqori darajasi yengil sanoatni ishchi kuchi bilan yetarli darajada ta'minlash imkoniyatiga ega. Qolaversa, tez ko'payib borayotgan aholi yengil sanoat mahsulotlarining asosiy iste'molchisi hamdir.

Tarix bunday omillar davlat mustaqilligi sharoitidagina to'la hisobga olinishi mumkin ekanligini ko'rsatdi. 50—80-yillardagi qaramlik sharoitida O'zbekistonda yengil sanoat bir tomonlama rivojlantirishga yo'naltirildi. Asosiy e'tibor paxta qabul qilish, paxta tozalash, pillakashlik, qorako'l teriga va kanop tolasiga dastlabki ishlov berish, jun yuvish tarmoqlarini rivojlantirishga qaratildi. O'zbekiston bunday xomashyolardan tayyor mahsulotlar tayyorlash imkoniyatiga ham, huquqiga ham ega emas edi. Bu masalani Markaziy hokimiyat hal qilardi. Tayyor xomashyo Rossiya sanoat korxonalariga, Ittifoqning boshqa shaharlariga olib ketilardi va tayyor mahsulotga aylantirilardi, ortib qolgan xomashyo boshqa mamlakatlarga sotilardi va undan katta daromad olinardi.

Respublikada 80-yillarda 107 ta paxta tozalash zavodi, ko'pchiligi quritish-tozalash sexlariga ega bo'lgan 490 ta paxta punktlari ishladi. G'ijduvon, Buxoro, Namangan, Juma kabi yirik paxta tozalash zavodlarining har biri yiliga 100 ming tonna paxtani qayta ishlardi. Yiliga respublikada 1,5 million tonna paxta tolasini yetishtirib berilardi.

Respublika to'qimachilik sanoati yetishtirilgan paxta tolasining atigi 10 foizini qabul qilishi va tayyor mahsulotlarga aylantirish imkoniyatiga ega edi. 70—80-yillarning boshlarida respublika to'qimachilik sanoatining yirik korxonalari — Buxoro to'qimachilik kombinati (1973), Andijon ip-gazlama kombinati (1979), Nukus ip-gazlama kombinati (1983)ning Jizzax paxta yigiruv fabrikasi, Qo'rg'ontepa, Marhamat, Yangiqo'rg'on, Beshariq,

Rishton, Vobkent, G'ijduvon filiallari qurildi. Toshkent va Farg'ona to'qimachilik kombinatlari tarkibidagi bir qator fabrikalar qayta jihozlandi. Ip-gazlama ishlab chiqarish 1960-yildagi 234,7 million metrdan 1985-yilda 395,7 million metrga ko'paydi.

Oziq-ovqat sanoati O'zbekistonda mahalliy xomashyoni qayta ishlashga asoslangan ko'p tarmoqli oziq-ovqat sanoati kompleksi barpo etildi. Uning yog'-moy, konserva, non, un yormasi, qandolat, go'sht, sut, baliq, choy, tamaki, vino yetishtiruvchi tarmoqlari ishladi. 1985-yilda oziq-ovqat sanoati kompleksida 271 korxonada faoliyat ko'rsatdi. Tarmoqning respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmidagi salmog'i 14 foizni tashkil etdi. Bu tarmoqda yog'-moy sanoati yetakchi o'rinda turardi. 1970-yillarda respublikada ishlaydigan 17 ta yirik yog'-moy korxonasi 2,2 million tonna paxta chigitini qayta ishlab, 294 ming tonna paxta yog'i ishlab chiqargan bo'lsa, 1985-yilda O'zbekistonda 451 ming tonna paxta yog'i ishlab chiqarilgan.

Respublikada go'sht kombinatlari 1960-yilda 97,4 ming tonna go'sht, 18 ming tonna kolbasa mahsulotlari ishlab chiqargan bo'lsa, 1985-yilda 232,3 ming tonna go'sht, 54 ming tonna kolbasa mahsulotlari yetishtirilgan. 24 ta sut zavodida 1985-yilda 554 ming tonna sut mahsulotlari, 1167 tonna sir, 10,9 ming tonna mol yog'i yetishtirilgan.

Respublikada qandolat sanoati ham birmuncha o'sdi. 50-yillarda Namangan va Buxoro shaharlarida konditer-makaron fabrikalari, 1964-yilda Yangiyo'l konditer fabrikasi ishga tushirildi. Yigirmanchi yillarda qurilgan Toshkent «O'rtoq» konditer fabrikasi 1965-yilda tubdan rekonstruksiya qilindi. 1968-yilda Yangiyo'l drojji (achitqi) zavodi qurildi. 1985-yilda qandolat sanoati tarmog'iga qarashli 60 ga yaqin zavod va sexlarda 165 ming tonna qandolat mahsulotlari ishlab chiqarilgan.

Respublika sanoati bir tomonlama rivojlantirildi, boshqa mintaqalardagi korxonalar uchun xomashyo bazasiga aylantirildi. Oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden kabi nodir metallar xomashyo sifatida boshqa mintaqalarga olib ketilardi. Paxta, kanop mahsulotlarining mo'l-ko'lligi yengil sanoatni ustun darajada rivojlantirish va katta daromad olish imkoniyatini berardi, ammo bunday imkoniyatlarga amalda nazar-pisand qilinmadi. Respublika aholisi boy tabiiy resurslardan, og'ir mehnat evaziga yetishtirilayotgan qimmatbaho paxta xomashyosidan bahramand bo'lolmadi.

Respublikada anchagina yirik sanoat korxonalari qurildi, biroq ular mustaqil ravishda tayyor mahsulot ishlab chiqara olmas edi. Bu korxonalarda tayyorlanadigan mashinalar, asbob-uskunalar uchun zarur bo'lgan butlash buyumlari boshqa mintaqalardan keltiriladi, respublika korxonalari Rossiya va Ittifoqning g'arbiy respublikalaridagi korxonalariga qaram edi.

Transport

50–80-yillarda temiryo'l transporti ancha rivojlandi. 50-yillarda uzunligi 627 km bo'lgan Chorjo'y — Qo'ng'iro't temiryo'li qurildi va Quyi Amudaryo shahar va tumanlari O'zbekistonning boshqa hududlari hamda Ittifoq markazi bilan temiryo'l orqali bog'landi. 1962-yilda qurilgan uzunligi 280 km bo'lgan Navoiy—Uchquduq temiryo'li yangi topilgan konlarni sanoat markazi bilan bog'ladi.

Mirzacho'l, Jizzax, Qarshi cho'llarida yangi yerlarni o'zlashtirish bilan bog'liq ravishda 1962-yilda Jizzax—Mehnat (133 km), 1970-yilda Samarqand—Qarshi (144 km) temiryo'llari qurildi va yangi tashkil etilgan xo'jaliklar respublika markazi va sanoat markazlari bilan qisqa masofada tutashtirildi. 1974-yilda Termiz—Qo'rg'ontepa (218 km), 1975-yilda Taxiatosh—Nukus temiryo'llari qurilib ishga tushirildi va Qoraqalpog'iston poytaxti respublikaning temiryo'l tarmog'i bilan bog'landi.

Avtomobil transporti tez sur'atlar bilan o'sdi. 50—70-yillarda respublikada zamonaviy avtomobil yo'llari — Katta O'zbekiston trakti (Toshkent—Termiz) ta'mirlandi, Toshkent—Olmaliq, Toshkent—Buxoro—Nukus, Mo'ynoq—Zarafshon, Samarqand—Chorjo'y, Farg'ona halqa yo'li, Toshkent halqa yo'li qurilib foydalanishga topshirildi. Qoraqalpog'iston trakti qurildi, u To'rtko'l shahridan Amudaryoning so'nggi sohili bo'ylab Nukus shahri orqali Taxtako'pirga olib boradi. Qizilqum cho'lini kesib o'tuvchi va qorako'lchilik xo'jaliklarini viloyat va respublika markazlari bilan bog'lovchi Buxoro—Gazli—Sazakino avtomagistrali, Qamchiq dovoni orqali respublika poytaxtini qisqa masofada Farg'ona vodiysi bilan bog'lovchi Toshkent—Angren—Qo'qon yo'li qurildi.

Toshkentdan barcha viloyat markazlariga va yirik shaharlarga, tuman markazlaridan kolxoz va sovxozlarga, posyolka va qishloqlarga qatnaydigan avtomobil marshrutlari tashkil etildi. Respublikada 70 dan ortiq avtobus-taksomotor parklari barpo etildi va ular o'z davrining texnika vositalari bilan ta'minlandi. Respublikaning avtomobil yo'llari uzunligi 80,4 ming km ni, shu jum-

ladan, usti qattiq qoplama bilan qoplangan yo‘llar 66,7 ming km ni tashkil etdi. 1985-yilda avtomobil transporti 1960-yilga nisbatan 5,5 marta ko‘p yuk tashidi yoki 1985-yilda 1,1 mlrd tonna xalq xo‘jaligi yuklarini tashidi. Umumiy foydalanishdagi avtobuslarda passajirlar tashish 1985-yilda 2,5 mlrd kishini tashkil etdi, bu 1960-yilga nisbatan 7 marta ortiq edi.

Respublika iqtisodiyotida havo transportining ahamiyati ortib bordi. Havo yo‘llari respublikaning 120 dan ortiq shahar va aholi manzilgohlarini bog‘ladi. Toshkent havo yo‘llari orqali Ittifoqning markaziy shaharlari, respublikalarning poytaxtlari, yirik sanoat markazlari bilan bog‘landi.

O‘zbekiston havo yo‘llarining uzunligi 60 ming km ga yetdi. 1985-yilda respublika aeroportlarida 5,5 millionga yaqin passajir, 63,4 ming tonna yuk jo‘natildi.

Yo‘lovchilarga xizmat ko‘rsatishda Toshkent metropoliteni-ning o‘rni katta. Toshkent metrosi 1972-yildan boshlab qurila boshlandi, uning 12,1 kilometrlik birinchi yo‘nalishi 1977-yilda, ikkinchi yo‘nalishi 80-yillarda foydalanishga topshirildi.

Aloqa vositalari

Respublikada aloqa vositalari tarmog‘i kengaydi. Urushdan keyingi yillarda shaharlararo telefon, telegraf aloqalarining keng tarmoqlari vujudga keldi. Kabel va radiorele liniyalari qurildi. 1965-yilda Toshkent—Moskva va Ittifoqning boshqa shaharlari bilan koaksial kabeli orqali bog‘landi. 1971-yilda Toshkentda shaharlararo kuchli avtomatik telefon stansiyasi ishga tushirildi. 1972-yilda Samarqand, Buxoro, Termiz, keyinroq Namangan, Qarshi, Farg‘onada AMTS-IM tipidagi shaharlararo avtomatik stansiyalar ishga tushirildi. Natijada shahar telefon tarmoqlarining 160 ming abonent o‘z telefonlaridan kod yordamida shaharlararo avtomatik telefon aloqasi bilan bog‘lanish imkoniyatiga ega bo‘ldi. 1985-yilda shaharlardagi telefon stansiyalarining abonent telefonlari soni 953,9 mingtaga yetdi. Kolxoz va sovxozlar telefonlashtirildi.

1985-yilda respublikada 4166 ta pochta, telegraf va telefon aloqasi korxonlari ishladi.

Radio eshittirish tarmoqlari kengaydi. 1956-yil 5-noyabrda O‘zbekistonda birinchi marta Toshkent televizion markazi ishlay boshladi. 60-yillarning oxirlarigacha Farg‘ona vodiysi, Samarqand viloyati ham televizion ko‘rsatuvlar bilan ta‘minlandi. 1977-yilda Samarqand va Andijonga Toshkent televideniyesining ikki programmasini rangli tasvirda uzatishga erishildi.

1978—1979-yillarda Toshkentda balandligi 350 metrli televizion minora qurildi. Urganch va Nukusda telemarkaz qurilib ishga tushirildi.

Savol va topshiriqlar

1. 50—80-yillarda qanday elektr stansiyalari qurildi?
2. Qaysi hududlarda gaz va neft konlari topildi?
3. Jarqoq—Buxoro—Samarqand—Toshkent gaz quvuri qachon qurildi va uning ahamiyati nimada?
4. O‘zbekiston gazidan qaysi respublikalar foydalandi?
5. O‘zbekistonda qanday metallurgiya korxonalarini qurildi?
6. O‘zbek oltini haqida nimalarni bilasiz?
7. Qaysi korxonalarda qishloq xo‘jalik mashinalari ishlab chiqarilgan?
8. Qanday to‘qimachilik korxonalarini qurildi?
9. Yangi temir va avtomobil yo‘llari qurilishi haqida nimalarni bilasiz?

17-§. 1950—1990-YILLARDA O‘ZBEKISTON QISHLOQ XO‘JALIGI. PAXTA YAKKAHOKIMLIGI FOJIASI

Qishloq xo‘jaligida yangi yerlarni o‘zlashtirish O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi yetakni o‘rinni egallaydi. 50—80-yillarda yerning meliorativ holatini yaxshilash, yangi yerlarni o‘zlashtirish, sug‘orish inshootlari qurish ishlari avj oldirildi. KPSS MQ va SSSR Ministrlar Sovetining 1956-yilgi «Paxta yetishtirishni ko‘paytirish uchun O‘zbekiston SSR va Qozog‘iston SSRdagi Mirzacho‘l qo‘riq yerlarini sug‘orish to‘g‘risida»gi, 1958-yilgi «O‘zbekiston SSR, Qozog‘iston SSR va Tojikiston SSR dagi Mirzacho‘lni sug‘orish va o‘zlashtirish ishlarini yanada kengaytirish va jadallashtirish to‘g‘risida»gi qarorlariga asosan irrigatsiya tarixida birinchi bo‘lib Mirzacho‘lda katta maydonlarda qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish ishlari olib borildi. Yirik ishlab chiqarish bazasi barpo etilib, qurilish ishlari industrial asosda olib borildi. 1956-yilda qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish bosh boshqarmasi «Главголодностепьстрой», 1963-yilda irrigatsiya va sovxozlar qurilishi bo‘yicha O‘rta Osiyo bosh boshqarmasi («Главсредазсовхозстрой»), ularning hududiy boshqarmalari tizimi tashkil etildi.

Yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayoni yangi sovxozlar, ularning xo‘jalik binolari, aholi yashaydigan posyolkalar bunyod etish bilan

birga olib borildi. 1956—1965-yillarda Mirzacho‘lda 84 ming gektar yangi yer o‘zlashtirildi, 16 ta paxtachilikka ixtisoslashgan, bitta bog‘dorchilik-uzumchilik sovxozlari tashkil etildi. Shu yillarda o‘zlashtirilgan joylarda 456 ming kv metr turar joy binolari, o‘nlab maktablar, bolalar bog‘chalari, kasalxonalar, oshxonalar, madaniy-maishiy muassasalar barpo etildi. 170 km temir va 759 km avtomobil yo‘llari qurildi, 637 km elektr liniyalari o‘tkazildi, xo‘jaliklar, turar joy binolari gazlashtirildi. 1957-yilda Yangiyer va 1961-yilda Guliston shaharlari vujudga keldi.

1963-yil 16-fevralda markazi Guliston shahri bo‘lgan Sirdaryo viloyati tashkil etildi. Viloyatda paxta ekiladigan yer maydonlari 1956-yildagi 120 ming gektardan 1965-yilda 211 ming gektarga, paxta xomashyosi yetishtirish esa 243 ming tonnadan 441 ming tonnaga ko‘paydi.

Mirzacho‘l yerlarini sug‘orish, meliorativ holatini yaxshilash tadbirlari amalga oshirildi. Janubiy Mirzacho‘l kanali qurildi.

Markaziy Farg‘ona, Qoraqalpog‘iston avtonom respublikasida, Surxondaryo, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida ham sug‘oriladigan dehqonchilikni kengaytirish, irrigatsiya-qurilish ishlari keng ko‘lamda olib borildi. Qoraqalpog‘istonda yangi sholikorlik sovxozlari ishga tushirildi. Buxoro viloyatida 1963-yilda Amu—Qorako‘l kanali, 1965-yilda Amu—Buxoro kanali qurilib foydalanishga topshirildi. Natijada Buxoro viloyatida 90 ming gektar yer, jumladan, 26 ming gektar yangi yer maydonlari sug‘oriladigan, Qizilqum sahrosida maydoni 300 ming gektardan ortiq yaylovlarga suv boradigan bo‘ldi.

Jizzax va Qarshi cho‘li, Mirzacho‘l, Surxon—Sherobod va Markaziy Farg‘ona hamda Quyi Amudaryo yerlarini o‘zlashtirish, suv chiqarish ishlari avj oldi.

Jizzax cho‘lida 70 ming gektardan ko‘proq yangi yerlar o‘zlashtirildi. O‘zlashtirilgan yerlarda Mirzacho‘l (1967), Do‘stlik (1970), Zafarobod (1973), Arnasoy (1977) tumanlari tashkil etildi. Sanoat korxonalarini barpo etilgan, aholi zichroq yashaydigan posyolkalar bazasida Paxtakor (1974), Do‘stlik (1974), Gagarin (1974) shaharlari vujudga keldi. Jizzax cho‘lida 1454 ming kv metr turar joy binolari, 21,9 ming o‘rinli maktablar, 6800 o‘rinli bolalar bog‘chalari, klublar, shifoxonalar, oshxonalar qurildi. 1973-yilda Jizzax viloyati tashkil etildi.

Sirdaryo viloyatida yangi yerlarni o‘zlashtirish ishlari davom ettirildi. 1966—1975-yillarda 181 ming gektar yangi yerlar

o'zlashtirildi. 50-yillarning ikkinchi yarmidan 70-yillarning o'rtalarigacha qishloq xo'jalik ishlariga kiritilgan yangi yerlar maydoni 280 ming gektarni tashkil etdi. Bu yerlarda 55 ta sovxozlar vujudga keldi. Mirzacho'l va Jizzax cho'llarini o'z ichiga olgan yangi paxtachilik iqtisodiy rayoni vujudga keldi, sanoat komplekslari qurildi. 1985-yilda Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida 731 ming tonna paxta xomashyosi yetishtirildi.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Buxoro, Andijon, Namangan, Farg'ona, Samarqand, Xorazm viloyatlarida, Qoraqalpog'iston ASSRda ham suv xo'jaligi, yangi yerlar o'zlashtirish ishlari keng miqyosda olib borildi. 70-yillarda Amudaryo suvi hisobiga eng yirik Tuyamo'yin, Kampirrovot daryosi bo'yida Andijon, Namangan viloyatida Chortoq va Eskar, Samarqand viloyatida Qoratepa, Surxondaryo viloyatlarida Surxon suv omborlari bunyod etildi. Katta Namangan, Parkent va boshqa kanallar qurildi.

Shunday qilib, O'zbekiston hududida 1946—1965-yillarda qariyb 600 ming gektar yangi sug'oriladigan yerlar ishga tushirilgan bo'lsa, 1966—1985-yillarda 1,6 million gektar yangi yerlar o'zlashtirilib foydalanishga topshirildi. 1985-yilda 10 milliard kubometr suvni to'plovchi 23 ta suv ombori, 197 ming km uzunlikdagi kanallar, 900 ta sug'orish sistemasi, 92 ming gidrouzellar ishlab turdi. O'zlashtirilgan qo'riq yerlarda 160 ta sovxoz tashkil etildi, 7,7 mln kv m turar joy, 37 ming o'rinli maktabgacha yoshdagi bolalar muassasalari, 102 ming o'rinli umumta'lim maktablari barpo etildi.

Paxta monokulturasida Respublika qishloq xo'jaligida paxta monokultura sifatida rivojlantirildi.

1950-yilda 1,1 mln gektar yerga g'o'za ekilgan bo'lsa, 1985-yilda qariyb 2 mln gektar yerga g'o'za ekildi. Paxta xomashyosi shu yillarda 2,3 mln tonnadan 5,4 mln tonnaga yetdi. Hosildorlik har gektar hisobiga 20,1 sentnerdan 27,0 sentnerga ko'tarildi.

Markaziy hokimiyat Ittifoq mehnat taqsimotida, yagona xalq xo'jaligi kompleksida O'zbekistonning asosiy o'rni paxtachilik ekanligini qat'iy belgilab qo'ygan edi. O'zbekistonga og'ir vazifa — SSSRning xalqaro maydonda paxta mustaqilligini ta'minlash vazifasi yuklatilgan edi. Mana shu boisdan paxta O'zbekistonda monokulturaga, ya'ni hukmron tarmoqqa aylandi. 1985-yilda respublika paxta maydonlari barcha ekin maydonlarining uchdan ikki qismini egallar edi. Andijon, Farg'ona, Sirdaryo, Jizzax, Buxoro viloyatlarida esa uning salmog'i 70—75 foizga yetardi. Bu

holat ekinlarni ilmiy asoslangan mezonlarga binoan almashlab ekish va tuproq unumdorligini qayta tiklash imkonini bermasdi. Paxtachilikda juda zaharli ximikatlar (butifos, merkaptofos) had-dan tashqari ko'p miqyosda qo'llanilardi, ularni saqlash va ishlatish qoidalari buzilardi. Bunday bedodlikdan odamlar zaharlanardi, atrof-muhit ifloslanardi, suv, havo va tuproq ham minerallashib zaharlanib bordi. Kasalliklar soni ortdi, o'lim, nosog'lom bola tug'ish hollari ko'paydi.

Paxta og'ir va mashaqqatli mehnat evaziga yetishtirilardi, dehqonlar ter to'kib ishlardi, biroq mehnatiga yarasha haq olmas-dilar. Negaki, birinchidan, paxta xomashyosiga kam haq to'lanar edi, ikkinchidan, paxta xomashyosidan tayyor mahsulotlar tay-yorlash asosan boshqa mintaqalarda amalga oshirilardi, daromad-ning ko'p qismini tayyor mahsulotlar tayyorlovchilar olardi, xomashyo yetishtiruvchilar nochor ahvolda qolaverdi.

G'allachilikning ahvoli

O'zbekiston qishloq xo'jaligida makka-jo'xori, bug'doy ham yetishtirilardi.

1970-yillarda barcha viloyatlarda 18 ta ixtisoslashgan makkajo'xorichilik sovxozlari tashkil etildi va makkajo'xori yetishtirish sezilarli darajada ko'paydi.

Biroq 80-yillarning o'rtalarida bu tarmoqqa e'tibor kamaydi, makkajo'xori ekishga ajratilgan ekin maydonlari keskin kamaytirildi. Natijada, makkajo'xori yetishtirish pasayib, 1985-yilda atigi 443,1 ming tonnaga tushib qoldi. Sersuv va jazirama issiq bo'ladi-gan joylarda sholi yetishtirilar edi. Sholi asosan Chirchiq, Ohangaron, Sirdaryo bo'ylarida ekilardi. O'zbekiston Kompartiyasi MQ va Ministrlar Kengashi 1978-yil noyabrida sholi yetishtirishni yanada ko'paytirish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorga muvofiq Amudaryoning quyi qismida — Qoraqalpog'iston ASSR va Xorazm viloyatida ancha yerlar o'zlashtirildi va ixtisoslashtirilgan maxsus sholikorlik sovxozlari tashkil etildi. 1985-yilda respublika bo'yicha 482,9 ming tonna sholi tayyorlandi, bu 1970-yilga nisbatan 2,6 marta ko'p edi.

Respublikada bug'doy, arpa yetishtirish imkoniyatlari katta, ammo bu imkoniyatdan foydalanilmadi, bug'doy ekish uchun sug'oriladigan yer ajratilmadi. Bug'doy va arpa bahorikor (lalmikor) yerlarga ekilardi. Hosildorlik gektariga 5—8 sentnerdan oshmasdi. 1985-yilda atigi 387,9 ming tonna bug'doy yetishtirildi, aholining bug'doyga bo'lgan talabi mutlaqo qondirilmadi, respub-likaga boshqa mintaqalardan bug'doy keltirilar edi. Respublika

dalalarida shirin-shakar mevalar va uzum, qovun va tarvuzlar, sabzavotchilik mahsulotlari yetishtirildi. Respublikada 49 ta sovxoz meva va uzum yetishtirishga ixtisoslashtirilgan edi.

1961-yilda respublikada 116,5 ming gektar mevazor, 46,4 ming gektar uzumzorlar bo'lgan bo'lsa, 1985-yilda ularning maydoni ancha kengayib, mevazor bog'lar 206,1 ming gektarni, uzumzorlar 133,4 ming gektarni tashkil etdi. Shu yillarda meva yetishtirish 152,2 ming tonnadan 633,0 ming tonnaga, uzum tayyorlash 223,6 ming tonnadan 635,6 tonnaga ko'tarildi.

Barcha viloyatlarda, ayniqsa yirik shaharlar atrofida kartoshka, sabzavot yetishtirish yo'lga qo'yildi. 50—80-yillarda respublikada 45 ta sabzavotchilikka ixtisoslashtirilgan kolxoz, 35 ta sabzavot, sutchilik sovxozlari tashkil etildi. Sabzavot, kartoshka yetishtirish va poliz ekinlari maydoni 1960-yildagi 108,9 ming gektardan 1985-yilda 196,3 ming gektarga kengaydi. Shu yillarda kartoshka yetishtirish 162,7 ming tonnadan 240,7 ming tonnaga, sabzavot tayyorlash 377,3 ming tonnadan 2,4 mln tonnaga, poliz mahsulotlari 263,7 ming tonnadan 790,0 ming tonnaga ko'paydi. Xorazm, Jizzax, Sirdaryo viloyatlarida ko'p miqdorda qovun-tarvuz yetishtirildi.

Chorvachilik

Chorvachilik ham o'sdi. 60-yillarda qoramolchilikka ixtisoslashtirilgan 30 ta sovxoz tashkil etildi. 70-yillarning ikkinchi yarmida davlat va kolxozlar mablag'lari hisobiga 45 ming sigir boqiladigan sutchilik komplekslari, 65 ming buzoq boqiladigan go'shtchilik komplekslari va ochiq maydonda 190 ming bosh qoramol boqiladigan 13 ta ixtisoslashtirilgan komplekslar qurildi. 1985-yilda xo'jaliklar 4,1 mln bosh qoramol, shu jumladan, 1,6 million sigir boqilib, mahsulotlar yetishtirildi. 1982-yilda chorvachilik, cho'chqachilik va sutchilik komplekslari soni 82 taga yetdi.

Buxoro, Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand viloyatlari, Qoraqalpog'iston ASSRda 90 taga yaqin ixtisoslashtirilgan qorako'lchilik sovxozlarida 5 mln dan ortiqroq qorako'l qo'ylari boqilib, qimmatbaho qorako'l terilar yetishtirildi. Shuningdek, 3 mln boshdan ortiqroq hisori va jaydari qo'ylar boqildi.

60—70-yillarda parhez parranda go'shti, tuxum ishlab chiqaradigan 20 dan ortiq yirik parrandachilik komplekslari barpo etildi, parrandalarni oziqlantirish, ko'paytirish, tuxum va go'sht yetishtirish ishlari mexanizatsiyalashtirildi. 1985-yilda respublikada

33,5 mln tovuqlardan qariyb ikki mlrd dona tuxum olindi, bu 1960-yildagiga nisbatan to'rt marta ortiq edi.

O'zbekistonda sobiq Ittifoq bo'yicha yetishtirilgan pillaning uchdan ikki qismi yetishtirilardi. 1985-yilda xo'jaliklar tomonidan yetishtirilib davlatga sotilgan pilla 32,2 ming tonnaga yetdi. Shuningdek, yiliga o'rta hisobda 4 ming tonnaga yaqin asal tayyorlandi. Amudaryo, Sirdaryo va Orol dengizi qirg'oqlarida andatra, nutriya, norka va boshqa hayvonlar urchitildi, mo'ynalar tayyorlandi. Baliqchilik xo'jaliklari 1985-yilda 26 ming tonna mahsulotlar yetishtirdilar.

Orol fojiasi

Mustabid sovet tuzumi sharoitida dasturilamal bo'lib qolgan «Inson tabiatining xo'jayini» degan soxta mafkuraviy da'vo, xo'jalik yuritishning yaroqsiz usullari, tabiiy va mineral xomashyo zaxiralaridan vahshiylarcha foydalanish kabi illatlar ekologik muammolarni keltirib chiqardi. O'zbekistonda yerning nihoyat darajada sho'rlanishi, tuproq unumdorligining pasayishi, yerning zaharlanishi va buzilishi, havo bo'shlig'i, yerusti va yerosti suvlarining ifloslanishi ekologik muhitni yomonlashtirib bordi.

Cho'l-u sahrolarni o'zlashtirish borasidagi dabdabali tadbirlar, paxta monokulturasining kuchayishi, Amudaryo va Sirdaryo havzalari bo'ylab sug'orish tizimlarini jadal suratda qurish ishlari Orol fojiasini keltirib chiqardi. Orol dengizining sathi qariyb 20 metrga pasaydi, uning sohillari 60—80 km ga chekindi, u endi yaxlit dengiz emas, balki ikkita qoldiq ko'lga aylanib qoldi. Dengizning suv qochgan 4 mln gektardan ortiqroq tubi qumli, sho'rxok sahroga aylandi. Undan kuchli shamol, bo'ron orqali ko'tarilgan tuz, chang-to'zonlar atrof-muhitni yemirmoqda, odamlar sog'lig'ini yomonlashtirmoqda. Oshqozon raki, tuberkul-yoz, qorin tifi, kamqonlik, siydik yo'llari va jigar toshi, qon bosimi va boshqa kasalliklar ko'paydi. Bolalar va xotin-qizlar o'limi ko'payishi kuzatilmoqda.

Yiliga 90 kunlab davom etadigan kuchli bo'ron tufayli 15—75 million tonna tuzli qumlar atmosferaga ko'tarilib 300—500 km masofaga yoyilmoqda. Orolning qurib borishi ekologik kulfat darajasiga aylandi, uning atrofida yashaydigan qariyb 35 million kishi xavf-xatar ostida qoldi.

Savol va topshiriqlar

1. O'zbekistonning qaysi hududlarida yangi yerlar o'zlashtirildi?
2. Paxta monokulturasi nima?
3. Qanday ekologik muammolarni bilasiz?
4. Orol fojiasi haqida referat yozing.

18-§. O'ZBEKISTONNING IJTIMOY-IQTISODIY HAYOTIDA INQIROZLI HOLATNING VUJUDGA KELISHI

Ijtimoiy-iqtisodiy ha- yotda inqirozli holatning vujudga kelishi

50—80-yillarning birinchi yarmi Vatanimiz tarixidagi eng murakkab davrlardan biridir. Bir tomondan, mehnatkashlarning fidokorona mehnati tufayli respublika iqtisodiyoti rivojlandi. Ikkinchi tomondan, ijtimoiy, iqtisodiy, ma'naviy hayotda muammolar, noxush holatlar to'planib borib, pirovardida inqirozli vaziyatni keltirib chiqardi. Respublikaning iqtisodiy rivojlanish yo'lida to'xtab qolishlar yuz bermasada, olg'a tomon siljish sur'atlari tobora sekinlashib, pasayib bordi. 20-yillar oxiri — 30-yillarda shakllangan xo'jalik yuritish tizimi boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik usuli 30-yillarda, urush davrida, tiklash yillarida muayyan samara bergan bo'lsa-da, 50-yillardan e'tiboran ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga to'siq bo'la boshladi. 1956-yilda ijtimoiy hayotda iqtisodiyotni qayta qurishlar, boshqaruvni demokratlashtirishga urinishlar bo'ldi. Avvallari Markazda hal etilgan ayrim mahalliy masalalarni respublikalar ixtiyoriga berish, ijtimoiy hayotni demokratlashtirish, boshqaruvni joylarga yaqinlashtirish, boshqaruv apparatini qisqartirish, korxonalarining xo'jalik mustaqilligini kengaytirish, xo'jalik tomorqalarini boshqarishning hududiy tartibiga o'tish tadbirlari ko'rildi. Biroq bu tadbirlar yarim-yorti o'zgarishlar bo'lib, iqtisodiy aloqalar va munosabatlarning chuqur qatlamlariga borib yetmadi. Uning ustiga bu o'zgarishlar, demokratlashtirish jarayonlari konservativ kuchlarning qarshiligiga duch keldi va to'xtab qoldi.

60-yillarning o'rtalarida iqtisodiy islohotlar qilishga kirishildi. 1965-yilgi islohotda sanoat, qurilish va qishloq xo'jalik korxonalarini xo'jalik hisobiga o'tkazish, rag'batlantirish tizimini takomillashtirishni ko'zda tutgan tadbirlar mo'ljallandi. Korxonalar uchun yuqoridan rejalashtiriladigan ko'rsatkichlar qisqardi, korxonalar

faoliyatiga baho berishda ishlab chiqilgan yalpi mahsulot emas, realizatsiya qilingan mahsulot asosiy ko'rsatkich deb belgilandi. Biroq siyosiy vaziyat o'zgarmadi, u iqtisodiy islohotga zid bo'lib qolaverdi. Markaziy siyosiy hokimiyatning iqtisodiyotni nazorat qilishi, buyruqbozlik yanada kuchaydi, rejadagi tadbirlarga tez-tez tuzatishlar kiritila boshladi, korxonalar huquqlari cheklana bordi. Iqtisodiy metodlar yana ma'muriyatchilik bilan almashtirildi. Islohot boshqaruvning o'rta qismiga, korxonalargagina daxldor bo'lib, u boshqaruvning yuqori eshelonlarini o'zgartira olmadi. Qarorlar qog'ozda qolib ketdi. Ularni amalga oshirishni ta'minlovchi jiddiy o'zgarishlar bo'lmadi, rahbariyatda siyosiy iroda yetishmadi. Islohotlar 60-yillarning ikkinchi yarmida biroz samara bergan bo'lsa-da, biroq umuman ko'zlangan natijani bermadi. 60-yillarning iqtisodiy islohoti jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga, ishlab chiqarish munosabatlari-ning tub mohiyatiga daxl qilmadi. Shu sababli muvaffaqiyatsizlikka uchradi.

Boshqaruvning ma'muriy-buyruqbozlik tizimi yaratgan to'g'onoqli mexanizm keyingi yillarda ham ijtimoiy-iqtisodiy hayotda progressiv qayta o'zgarishlarni, 1979-yilgi iqtisodiyotni isloh qilish yo'lidagi urinishlarni barbod qildi. 70–80-yillarda bo'lib o'tgan KPSSning barcha syezdlarida rivojlanishning intensiv shakliga o'tish zarurligi qayta-qayta ta'kidlangan edi. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, rahbarlikda iqtisodiy usullarga o'tish vazifalari qo'yilar edi. Ammo bu vazifalar amalda direktivaligicha qolardi. So'z bilan ish o'rtasida uzilish ro'y berdi. Taraqqiyotda depsinish, inqirozli holatlar yuz berdi.

Jamiyatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuzaga kelgan inqirozli holatning sabablari va ildizi fikrlashning orqada qolganligida, muayyan tarixiy sharoitga yetarli siyosiy baho bera olmanlikda edi. 60-yillarning oxirida ilmiy va siyosiy hayotga kirib kelgan «rivojlangan sotsializm» tushunchasi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasini aniqlashda jiddiy nazariy xatoga yo'l qo'yilganligining oqibati bo'ldi. Sovet jamiyatining holati qay darajada ekanligiga obyektiv baho bermaslik real hayotga to'g'ri kelmaydigan strategik va taktik yo'l-yo'riqlarni belgilashga olib keldi. Qo'lga kiritilgan yutuqlarni ulug'lash, miqdor ketidan quvish, kamchiliklarni payqamaslik singari yaramas illatlar borgan sari hayotda mustahkam o'rnasha bordi.

Natijada respublika iqtisodiyotida, butun SSSRda bo'lganidek,

inqirozli vaziyat belgilari vujudga kela boshladi. Rasmiy ma'lumotlarga binoan, milliy daromadning o'rtacha yillik o'sishi pasayib, 1960—1965-yillardagi 7,8 foizdan 1981—1985-yillarda 3,3 foizga tushib qoldi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sof daromadning o'sish sur'ati 1965—1985-yillarda yetti marotabaga kamaydi.

Iqtisodiyotda ishlab chiqarishning intensiv usullariga o'tish, moddiy xomashyo va energetika boyliklaridan foydalanish sohasida juda katta xatoliklarga yo'l qo'yildi. Moddiy boyliklarni saqlash o'rniga ulardan ayovsiz foydalanishga yo'l tutildi, mehnat imumdorligi pasayib ketdi. Iqtisodiyotdagi inqiroziy holatlar ijtimoiy sohaga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Ijtimoiy ehtiyojlar uchun mablag'lar taqsimlashning qoldiq prinsipi va taqsimotda tekischilik qonun-qoidasining ustun bo'lishi ijtimoiy adolatsizlikning avj olishiga olib keldi. Ijtimoiy tanglik, millatlararo munosabatlarning keskinlashuvi ichkilikbozlik, giyohvandlik, chayqovchilik, poraxo'rlik va boshqa shu kabi illatlarning keng yoyilishida o'z ifodasini topdi.

Ijtimoiy munosabatlarda mehnatni rag'batlantirish tizimining buzilishi oqibatida murakkab vaziyat vujudga keldi. Ko'p holatda yuqori malakali mehnat haq to'lashda kamsitildi. Injener va ishchi, vrach va sanitariya xodimi deyarli bir xil maosh olardi. Natijada aholining mehnatga qiziqishi va faolligi susaydi. Bu esa o'z navbatida mehnat unumining pasayishiga olib keldi. Yillar mobaynida ana shunday holatning takrorlanishi mamlakat miqyosida mahsulot tanqisligini yuzaga keltirdi.

Noxush holatlar Sog'liqni saqlash hamda Xalq maorifi sohalarini ham qamrab oldi. Davlat budjetidan ajratilayotgan mablag' tobora kamayib bordi. Bu esa ana shu sohalar moddiy-texnik bazasining eskirishiga, ta'limning va aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish sifatining yomonlashuviga olib keldi. Mamlakatda bolalar bog'chalari, maktablar, teatr va kino uchun binolar yetishmasligi ham odatdagi holga aylandi. Jumladan, 1985-yilda maktab binolarining yetishmasligi natijasida o'quvchilarning to'rt dan uch qismi ikkinchi yoki uchinchi smenada o'qirdi. Umumta'lim maktablarining 32 foizi vodoprovod suvi bilan, 60 foizi markaziy isitish tarmog'i bilan ta'minlanmagan edi. Respublika ijtimoiy hayotida imzosiz xat, tuhmat, tanqid uchun o'ch olish singari illatlar ham avj oldi. Bu esa odamlar ijtimoiy ruhiyatining salbiy tomonga o'zgarishiga olib keldi. Tayyoriga ayyorlik, boqimandalik kayfiyatini keltirib chiqardi.

Noxush holatlar milliy munosabatlarni ham chetlab o'tmadi. Bu sohadagi muammolar tobora ko'p to'planib boraverdi. Vazirlik va boshqarmalarning xodimlari har doim ham milliy shart-sharoitlarni va urf-odatlarni, ekologik vaziyatni hisobga olib ish yuritish zarurligini e'tiborga olavermadi. Bir qancha joylarda ortiqcha ishchi kuchlari paydo bo'la boshladi. Birgina Farg'ona vodiysining o'zida 200 ming yigit va qiz ishsiz edi.

Jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlar, shu jumladan, milliy o'zlikni anglash, o'z xalqining tarixiga, ma'naviy merosiga hamda urf-odatlarga qiziqishning kuchayishi yetarlicha e'tiborga olinmadi va chuqur tahlil qilinmadi. Bu jarayon tub joy aholi bilan kelib o'rnashib qolgan aholi o'rtasidagi nisbatning o'zgargan davrida ayniqsa keskinlashib bordi. Milliy o'ziga xoslikni asrash, milliy til va urf-odatlarni saqlab qolish muammolari kuchayib bordi.

Rahbarlikning ma'muriy buyruqbozlik usuliga asoslangan davlat va Kompartiyaning o'sha paytda olib borgan millatlarni bir-biriga sun'iy yaqinlashtirish siyosati milliy respublikalar va boshqa milliy tuzilmalarning huquqlarini cheklab qo'ydi, ijtimoiy keskinlikning xavfli manbalarini vujudga keltirdi, respublikalararo munosabatlarda ziddiyatli vaziyatlarni vujudga keltirish uchun shart-sharoit hozirladi.

Qishloq xo'jaligida sifat ko'rsatkichlari yildan yilga pasayib bordi. Qishloq mehnatkashlarining o'z mehnatlari natijalaridan manfaatdorligi susaydi.

Yildan yilga «Markazning buyurtmasi» hisobiga paxta xomashyosini yetishtirish ko'payib borgan bo'lsa-da, undan aholining olayotgan sof daromadi kamligicha qolaverdi. Qishloq oilasining har bir a'zosiga to'g'ri keladigan oylik daromad Rossiyada 98,1 so'mni tashkil etgan bir paytda, O'zbekistonda o'z tomorqasidan tushadigan daromad bilan birgalikda hisoblanganda 58,9 so'mga teng bo'ldi. Natijada O'zbekiston xalqining turmush darajasi pasayib, SSSR miqyosida oxirgi o'rinlarga tushib qoldi.

Taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi o'ziga xos mexanizm siyosat sohasini ham o'z domiga tortdi. Boshqaruv apparatining byurokratlashtirilishi, qarorlar qabul qilish va uni hayotga tatbiq etishda nodemokratik usullarning qo'llanishi, qonunlarning bajarilishini ta'minlovchilarning o'zlari tomonidan qonunchilikning buzilishi, davlat va ijtimoiy hayotga doir masalalarda oshkoralikning yo'qligi, ommaning passivligi va shu singarilar siyosat sohasidagi inqirozning namoyon bo'lishi edi.

70—80-yillarda partiyaviy rahbarlikning ma'muriy-buyruqbozlik uslubi tendensiyasi kuchaydi. Hamma sohalarida boshqarish funksiyalari partiya tashkilotlari qo'liga to'plangan edi. Qabul qilingan qarorlarni bajarishda mas'uliyat tobora susayib bordi, omma bilan aloqa zaiflashdi. Davlat hayotiga chuqur kirib borgan noxush holatlar borgan sari taraqqiyotga to'siq bo'la boshladi.

SSSR Konstitutsiyasiga binoan xalq deputatlari sovetlari davlatning hokimiyat organlari hisoblansa-da, amalda ular partiya tashkilotlarining ijrochilariga aylanib qolgan edilar. Sovetlarning sessiyalari ham Kompartiya tomonidan oldindan tayyorlanadigan qonun va qarorlarni yakdillik bilan ma'qullar edi.

Sovetlar obro'sining pasayishi qonunlarning bajarilishiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazdi. Qonunlar turli xildagi hujjatlar bilan almashtirildi. 70-yillarning oxiri — 80-yillarning boshiga kelib xalq xo'jaligini boshqarishda 200 mingga yaqin har xil buyruqlar va ko'rsatmalar to'planib qolib, xo'jaliklar faoliyatini o'rgimchak singari o'rab, chalkashtirib tashlagan edi. Mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan oziq-ovqat, agrar, ijtimoiy va boshqa sohalaridagi dasturlar iqtisodiy qarama-qarshiliklarni chuqurlashtirib yubordi.

Respublika partiya va hukumat rahbariyatida qanday qilib bo'lsa ham Markaz va KPSS rahbariyati, xususan, L. I. Brejnev oldida «yuzni yorug' qilish»ga intilish kuchaydi. O'z navbatida quyi partiya tashkilotlarining respublika rahbariyati oldida «yuzni yorug' qilish», bergan va'dalari ustidan chiqish uchun nopok yo'llarni axtarishi keng tus oldi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1984-yil iyun oyida bo'lib o'tgan XVI plenumida partiya, sovet va davlat xo'jalik organlari faoliyatidagi jiddiy xatoliklar va qonunbuzarlik to'g'risida ochiq-oydin gapirildi. Biroq plenum tobora chuqurlashib borayotgan noxushliklarning ildizini, keltirib chiqargan tub sabablarni to'liq ochib bera olmadi. Shu boisdan keyinchalik ham noxush jarayonlar davom etaverdi. Mahalliy ahamiyatga molik ishlarni amalga oshirishda O'zbekiston partiya tashkilotlarining ishiga Markazning aralashuvi kuchaydi. Bu esa respublikadagi nosog'lom vaziyatni yana ham murakkablashtirdi.

Iqtisodiy va ijtimoiy hayotning tobora yaqqolroq namoyon bo'layotgan inqiroziy holatlarini bartaraf etish, O'zbekistonni yuqori taraqqiyot darajasiga olib chiqish uchun yangicha yo'l tutish zaruriyati to'liq yetilgan edi.

Savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy-iqtisodiy hayotda qanday noxush holatlar vujudga keldi?
2. Nima sababdan iqtisodiyotda inqirozli holat vujudga keldi?
3. Sogʻliqni saqlash sohasida ahvol qanday edi?
4. Umumtaʼlim maktablarida qanday muammolar mavjud edi?

19-§. MADANIY VA MA'NAVIY HAYOT. BU SOHADAGI MAFKURAVIY TAZIQLAR

Xalq taʼlimi 50-yillarda maktab qurilishi, bolalarni maktabga jalb qilish ishlari anchagina kengaydi. Yetti yillik umumiy majburiy taʼlim amalga oshirildi. Biroq xalq taʼlimida jiddiy nuqsonlar mavjud edi. Taʼlimning mazmuni hayotdan orqada qolganligi yaqqol koʻrinardi. Birinchidan, maktab oʻquvchilarining bilim saviyasi past edi. Ikkinchidan, oʻn yil oʻqib, maktabni tamomlab chiquvchilar birorta kasb-hunarni egallamas, mehnat malakalarini olmas edilar.

1958-yil dekabrda SSSR Oliy Soveti «SSSRdagi maktabning turmush bilan aloqasini mustahkamlash va xalq maorifi tizimini yanada rivojlantirish toʻgʻrisida» qonun qabul qildi. Qonunda oʻqitishni turmush bilan bogʻlab olib borish, yoshlarni aqliy, maʼnaviy, jismoniy jihatdan yetuk qilib shakllantirish, ularga umumiy politexnik bilim berish vazifalari qoʻyildi. Ayni shunga oʻxshagan qonun 1959-yilda Oʻzbekiston SSR Oliy Kengashi tomonidan ham qabul qilindi. 10 yillik oʻrta maktablar 11 yillik maktablarga aylantirildi.

Maktablar uchun yangi oʻquv rejalari, dasturlari va darsliklar yaratildi. Maktablarda ustaxonalar qurildi. Maktab tajriba uchastkalari vujudga keldi. Fizika va matematika fanlarini oʻrganish uchun ajratilgan soatlar koʻpaytirildi. Oʻquvchilarga mashinasozlik, sanoat, qurilish va qishloq xoʻjaligi boʻyicha amaliy mashgʻulotlar oʻtish yoʻlga qoʻyildi. 1962-yildayoq umumiy majburiy sakkiz yillik taʼlimga oʻtish amalga oshdi. Barcha yetti yillik maktablar sakkiz yillik maktablarga aylantirildi.

Sanoat, qurilish va qishloq xoʻjaligida ish bilan band boʻlgan yoshlarga taʼlim berish maqsadida ishlab chiqarishdan ajralmasdan oʻqish imkoniyatini beruvchi kechki va sirtqi maktablar tashkil etildi. 1958—1965-yillarda 1000 ga yaqin shunday maktablar ochildi, ularda oʻqiydigan yoshlar 1965-yilda 134,5 ming kishini tashkil etdi.

O'zbekiston Kompartiyasi va hukumati «Respublika umumta'lim maktablari ishini yanada yaxshilash choralari to'g'risida» (1966) va «Respublika umumiy o'rta ta'limga o'tish munosabati bilan xalq maorifini yanada yaxshilash choralari to'g'risida» (1969) qarorlar qabul qildi. Bu qarorlarda asosan respublikada yoshlar uchun umumiy o'rta ta'limga o'tish, yangi maktab binolari, o'quv kabinetlari, laboratoriyalar, ustaxonalar barpo etishga yo'naltirilgan kapital qurilish ishlari bajarildi. Maktab-internatlar, o'quvchilarning badiiy iste'dodlarini rivojlantiruvchi maktablar ko'paydi. Gliyer nomidagi o'rta maktab-internat, milliy musiqa va milliy amaliy san'at maktab-internatlari, sport maktab-internati va boshqa o'nlab musiqa maktablari ochildi.

O'rta umumta'lim maktablari 1970-yilda ishlab chiqilgan nizomga muvofiq mahalliy sharoitlardan kelib chiqqan holda alohida boshlang'ich (1—3-sinflar), 8 yillik (1—8-sinflar) va o'rta (1—10-sinflar) maktablariga aylantirildi. Ishlab chiqarish ta'limi berish maqsadida maktablararo o'quv-ishlab chiqarish kombinatlari tuzildi. Shahar va tumanlarda kasb-hunar bilim yurtlari tashkil etildi. Ko'pchilik maktablarda yoshlarni o'quv mashg'ulotlaridan keyin maktabda olib qolish, ularga ta'lim-tarbiya berish ishlari yo'lga qo'yildi, ya'ni kuni uzaytirilgan maktablar tashkil topdi. Alohida fanlarni chuqur o'rgatuvchi maktablar, shuningdek, aqliy va jismoniy zaif bolalar maktablari vujudga keldi.

70-yillarning o'rtalarida umumiy o'rta ta'limga o'tish yakunlandi. 1965—1985-o'quv yillari orasida o'tgan 20 yil davomida barcha turdagi umumta'lim maktablari 8716 tadan 9188 taga ko'paydi, o'quvchilar soni esa 3055,8 ming boladan 6519,6 ming bolaga ko'paydi. 1965—1985-yillarda respublika maktablarida o'rta ma'lumot olganlar soni 5,7 million kishidan oshdi.

Shunga qaramay, xalq ta'limida jiddiy muammolar hal etilmadi. Maktablar sinf xonalarining soni qanchalik oshmasin, bolalar sonining tabiiy o'sishidan orqada qolaverdi. Maktab binolarining yetishmasligi, moddiy-texnik jihatdan zaifligi surunkali kasallikka o'xshardi.

Maktablarda ta'lim-tarbiya ishlarining mazmuni kommunistik mafkuraga bo'ysundirilgan, KPSS rejaları va dasturlari doirasiga, qolipiga solib qo'yilgan edi. Ta'lim-tarbiya milliy xususiyatlar, tarixiy-ma'naviy qadriyatlar, an'analarni inobatga olmasdi. Shuningdek, maktablar umuminsoniy qadriyatlardan ham tobora begonalashtirildi. O'quvchilarning bilim asoslarini egallashga qiziqishi so'nib bordi.

1984-yilda sovet hokimiyati yoshlarga ta'lim va tarbiya berish mazmunini yaxshilash maqsadida maktab va hunar-texnika bilim yurtlarini isloh qilishga qaror qildi. Maktablarda «Informatika va hisoblash texnikasi asoslari» kursini o'qitish, barcha maktablarni mikro- kalkulator, elektr hisoblash mashinalari, kompyuterlar bilan ta'minlash kabi vazifalar qo'yildi. Ammo respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli bu vazifani bajarishni ta'minlay olmadi. Maktab islohoti iqtisodiy va ijtimoiy tangliklar orqasida qolib ketdi. Ta'lim-tarbiya jarayonini jahon andozalari darajasiga ko'tarish tomon qilingan yana bir urinish samarasiz tugadi.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim

Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari malakali mutaxassislar tayyorlash mas-kanidir. Respublikada oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash iqtisodiy va madaniy qurilish ishlari, taraqqiyot istiqbollari bilan bog'langan holda olib borildi.

Urushdan keyingi yillarda oliy va o'rta maxsus ta'lim ancha o'sdi. 50-yillarda 3 ta oliy o'quv yurti — Andijon meditsina institu-ti, Toshkentda Elektrotexnik aloqa, Fizkultura institutlari, 60-yil-larda yana 8 ta yangi oliy o'quv yurti — Andijon paxtachilik insti-tuti, Farg'ona politexnika instituti, Samarqand arxitektura-qurilish instituti, Termiz, Sirdaryo, Toshkent viloyat pedagogika institutlari, Andijon tillar pedagogika instituti, Toshkent rus tili va adabiyoti pedagogika instituti tashkil etildi. 70-yillarda yana 5 ta oliy o'quv yurti — Nukus davlat universiteti, Toshkent avtomobil yo'llar insti-tuti, Pediatriya instituti ochildi. Shuningdek, yangi fakultetlar, viloyatlarda yirik oliy o'quv yurtlarining filiallari ochiidi. Yangi mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi.

1960-yilda 30 ta oliy o'quv yurtlarida mutaxassislar tayyorlangan bo'lsa, 1985-yilda ularning soni 42 tani tashkil etdi. 1961—1985-yillar-da respublika oliy o'quv yurtlari 828 mingga yaqin muhandislar, ikti-sodchilar, agronomlar, huquqshunoslar, o'qituvchilar, madaniyat va san'at xodimlari yetishtirib berdi. Shuningdek, o'rta maxsus o'quv yurt-lari tarmog'i ham kengaydi. 1960-yilda 75 ta o'rta maxsus o'quv yurt-lari faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1965-yilda ularning soni 249 taga yetdi. 1961—1985-yillarda 1 mln. 135 mingga yaqin o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis kadrlar tayyorlandi.

Mutaxassis kadrlarni tayyorlashda jiddiy kamchiliklarga ham yo'l qo'yildi. Mutaxassislar tayyorlashda ekstensiv metod, ya'ni son

jihatdan ko'p kadrlar tayyorlash birinchi o'rinda bordi. Kadrlar tayyorlash sifatini ko'tarish sohasidagi sa'y-harakatlar kutilgan natija bermadi. Buning sabablari anchagina:

— o'quv yurtlarining moddiy-texnik bazasi talabalarning o'sish darajasidan ancha past darajada bo'ldi, zamonaviy texnika vositalari bilan yetarli darajada ta'minlanmadi;

— Respublika partiya va sovet organlari tomonidan oliy o'quv yurtlari uchun har bir viloyatdan talabalar qabul qilish rejasi belgilangan bo'lib, bu rejani qanday qilib bo'lsa ham bajarish majburiy edi. Bu o'z navbatida bilim saviyasi nihoyatda past bo'lgan yoshlarning ham oliy o'quv yurtlaridan o'rin olishiga olib keldi;

— oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida fan-texnika taraqqiyoti ta'sirida o'quv rejalari va dasturlari 60—70-yillarda uch marta o'zgardi, har safar o'qitiladigan fanlar yangilari hisobiga ko'payib, o'quv materiallari hajmi oshib bordi, talabalarning mustaqil o'qib o'rganishlari uchun vaqt tobora kamayib bordi. Talabalarning uzoq muddatli qishloq xo'jalik ishlariga jalb etilishi o'quv jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. O'quv yurtlarida keng tarqalgan foizbozlik, bir necha fanlardan o'zlashtirmaganlarni kursdan kursga shartli ravishda o'tkazish kadrlar tayyorlash sifatining pasayishiga olib keldi;

— xalq xo'jaligining mutaxassislarga bo'lgan talabi yaxshi o'rganilmadi, natijada kadrlar tayyorlashni rejalashtirishda jiddiy xatolarga yo'l qo'yildi, ba'zi sohalarda keragidan ortiqcha mutaxassislar tayyorlandi, boshqa sohalarda, ayniqsa texnika taraqqiyotining hal qiluvchi tarmoqlarida kadrlar tanqisligiga yo'l qo'yildi;

— o'quv yurtlari faoliyatida tanish-bilishlik, oshna-og'aynigarchilik, poraxo'rlik kabi salbiy holatlarning tarqalishi ham kadrlar tayyorlash sifatini pasaytirdi, son ketidan quvish ustunlik qildi. Bunday vaziyatda yosh mutaxassislarning ma'lum qismi olgan bilimlarini turmush bilan bog'lay olmadilar, g'oyaviy-professional va axloqiy jihatdan yetuklik va qat'iylik ko'rsata olmay, ko'z-bo'yamachilik, qo'shib yozish yo'liga kirib qoldilar. Respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida keng tarqalgan salbiy holatlarning ildizi mutaxassislar tayyorlashdagi nuqsonlarga borib taqaladi, albatta.

Fan

Urush yillarida tashkil etilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi respublikada ilm-fanning markazi bo'lib qoldi. 1946—1990-yillarda ko'plab yangi ilmiy-tadqiqot institutlari, laboratoriyalar, ilmiy stansiyalar tashkil etildi. 80-yillarning boshlariga kelib akademiya tarkibida

Qoraqalpog‘iston ASSR filiali va 35 ilmiy tadqiqot muassasalari faoliyat ko‘rsatdi. 38 ming ilmiy xodim, shu jumladan, 1215 fan doktori, 15664 fan nomzodi fanning turli sohalarida tadqiqot ishlari olib bordi.

Paxtachilik, sug‘orish ishlariga doir kompleks tadqiqotlar olib borildi. O‘zbekiston tuproqlarining klassifikatsiyasi tuzildi, u iqlimiy rayonlashtirildi, kartalashtirildi. 60-yillarda akademik S. N. Rijov sug‘oriladigan tuproqlarning unumdorlik darajasi haqidagi tushunchani ishlab chiqdi va sug‘oriladigan tuproqlar tip sifatida belgilandi. A.N.Askomchenskiy, V.V.Pavlovskiy, R. A. Alimov va boshqalar suv to‘g‘onining yangi konstruksiyasi, gorizont va vertikal zovurlar sistemasi, g‘o‘za o‘stirishning takomillashgan texnologiyasini ishlab chiqdilar. Bu tadqiqotlar Mirzacho‘l, Dalvarzin, Sherobod, Qarshi cho‘llari, Markaziy Farg‘ona va boshqa zonalar-da katta maydonlarni o‘zlashtirish va qishloq xo‘jaligida foydalanishga ko‘maklashdi.

Akademik A. S. Sodiqov g‘o‘zadan o‘stiruvchi moddalar va boshqa preparatlar sintez qildi. H. A. Rahmatullin, U. O. Oripovlar aniq ekish maqsadida chigitni tuksizlantirishning mexanik va aerokimyoviy usullarini ishlab chiqdilar. Seleksioner olim S.M.Mirahmedov va boshqalar paxtaning «Toshkent—1», «Toshkent—2», «Toshkent—3», «Toshkent—4» singari hosildor, tezpishar, tolasi sifatli yangi navlarini yetishtirdilar. Sholining 20 dan, sabzavot va poliz ekinlarining 50 dan, meva, rezavor-meva va uzumning 60 dan ortiq navlari yetishtirildi. Tut, ipak qurtining mahsuldor zotlari yaratildi, uni boshqarishning ilg‘or usullari ishlab chiqildi.

O‘zbekiston geologiyasini o‘rganish, foydali qazilmalarni topish borasida katta yutuqlarga erishildi. 1946—1959-yillarda yer po‘sti yadro taraqqiyoti, rudalarning intruziyalar bilan bog‘liqligi va boshqalar haqidagi ilmiy konsepsiyalar ishlab chiqildi. O‘zbekistonlik olimlarning yer po‘sti va yuqori mantiyasini o‘rganish, zilzilalarning geoximik darakchilarini aniqlash sohasidagi tadqiqotlari va xulosalari xalqaro maydonda e‘tirof etildi. H. M. Abdullayev, I.X.Hamraboyev, I. M. Isomuhamedov, X.N.Boymuhamedov, K. L. Boboyev, A. M. Akramxo‘jayev, X.T.To‘laganov, G‘. M. Mavlonov va boshqa olimlar dunyo rudali-petrografik provinsiyalari klassifikatsiyasi, elementlarining geoximik klassifikatsiyasi, O‘rta Osiyo litosferasining geologik-geofizik modellari-ni ishlab chiqdilar. Oltin, gaz va neft qazib chiqaruvchi sanoatlar, shisha, keramika, abraziv materiallar sanoati tarmoqlarini barpo

etishga, aholi manzillarida yerosti suvlaridan foydalanishni yoʻlga qoʻyishga koʻmaklashdilar.

Oʻzbekistonda mashina va mexanizmlar nazariyasining rivojlanishi M. T. Oʻrozboyev, H. A. Rahmatullin, V. Q. Qobulov, H. H. Usmonxoʻjayev, G. A. Kojevnikovlar nomi bilan bogʻliq. Ular mashina va mexanizmlar nazariyasi boʻyicha ilmiy maktabga asos soldilar. Paxta terish mashinalari unumdorligini oshirish va stabiligi nazariyasi, richagli mexanizmlarni sintez qilishning yangi ilmiy yoʻnalishi ishlab chiqildi.

Respublikada 1966-yilda Kibernetika instituti tashkil etilgach, akademik V. Q. Qobulov yetakchiligida sanoat va boshqa ishlab chiqarish korxonalarida kibernetika va hisoblash texnikasi vositalari asosida boshqarishning avtomatlashtirilgan sistemalari yaratildi va joriy qilindi.

Akademik H. U. Usmonov rahbarligidagi kimyogarlarning koʻp yillik tadqiqotlari natijasida paxta tolasining pishib yetilish jarayoni ochib berildi, texnologik xususiyatlar paxta navlariga bogʻliq ekanligi aniqlandi, mashina terimining qulay muddatlari topildi. H. U. Usmonov jahonda eng yaxshi standartli paxta sellyulozasini olish texnologiyasini ishlab chiqdi, gʻijimlanmaydigan gazlamalar olish usulini, bir qator polimer dorilarni yaratdi.

Akademik O. S. Sodiqov va S. Y. Yunusov yetakchiligidagi kimyogarlarning oʻsimlik moddalari (alkoloidlar, yurak glikozidlari, yogʻlar, oqsillar, uglevodlar va boshqalar), tabiiy birikmalar va sintetik moddalar ustida kompleks tadqiqot olib borib, 400 ta dorivor oʻsimliklar turini oʻrgandilar, 300 dan ortiq alkaloidni, jumladan, 164 ta yangilarini aniqladilar. Gʻoʻzadan 80 dan ortiq moddalar ajratib olindi va tekshirildi. O. S. Sodiqov bioorganik kimyo fanining vujudga kelishiga maʼlum hissa qoʻshdi. Olim ixtiro qilgan limon va olma kislotalari olish texnologiyasi koʻrgazmalarda oldingi oʻrinlarni egallab, oltin medalga sazovor boʻldi.

Kardiolog olimlar yurak qon-tomir kasalliklari ustida ilmiy tadqiqotlar qilib, gipertoniya kasalligi, ateroskleroz, miokard infarkti, stenokardiya, revmatizm kasalliklarining respublika iqlim sharoitiga bogʻliq xususiyatlarini ochib berdilar, bu kasalliklarni davolash, oldini olish metodlarini takomillashtirdilar. Oʻzbekiston kardiologiya institutida yurakning ishemik kasalligi va gipertoniya kasalligining baʼzi tomonlari boʻyicha yangi ilmiy xulosalar qildilar, davolash yoʻllarini ishlab chiqdilar.

Nevropotologiya va psixiatriya sohasida asab sistemasining

infeksion va qon tomirari kasalliklari atroflicha o'rganildi. N. Majidov, M. H. Qoriyev, R.P. Po'latova va boshqa olimlar asab sistemasi, qon tomirlari kasalliklari, miyaga qon quyilishi natijasida vujudga keladigan insult, o'tkinchi miya qon aylanishining buzilishi kabi kasalliklarning kelib chiqish sabablari, rivojlanishi, davolash va oldini olish metodlarini ishlab chiqdilar.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ham birmuncha muhim tadqiqotlar olib borildi. Arxeolog, etnograf, antropolog olimlarning izlanishlari natijasida o'zbek xalqining etnik tarkibi, etnogenezi shakllanishi tarixiga oid asarlar yaratildi. O'zbekiston qadimgi davrdan odamlar yashab kelayotgan o'lka ekanligi, ajdodlarimiz bundan 3000—2500 yillar ilgari shaharlar bunyod etgan, boy moddiy va ma'naviy madaniyatga ega bo'lgan xalq ekanligi isbotlandi. Biroq ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasidagi tadqiqot ishlari marksizm-leninizm doirasida qolib ketdi. Sotsializm g'alabasi, O'zbekistonning nokapitalistik taraqqiyot yo'li, rivojlangan sotsializm qurilganligini asoslash, millatlar va sinflarning yaqinlashuvi natijasida kishilarning yangi tarixiy birligi — sovet xalqining vujudga kelishi kabi behuda samarasiz masalalar bilan o'ralashib qoldi.

Adabiyot

50—80-yillarda adabiyotda roman va povest janrlari rivojlandi. Urush voqealari, mehnatkashlarning front orqasidagi mehnati Oybekning «Nur qidirib», Sh. Rashidovning «Qudratli to'lqin», Shuhratning «Shinelli yillar», Said Ahmadning «Ufq», O. Yoqubovning «Er boshiga ish tushsa», H. G'ulomning «Toshkentliklar» romanlarida aks ettirildi.

Urushdan keyingi tiklash va tinch qurilish davri hayotini tasvirlovchi «Oltin vodiyan shabadalar» (Oybek), «Qo'shchinor chiroqlari» va «Sinchalak» (A. Qahhor), «G'oliblar» va «Bo'rondan kuchli» (Sh. Rashidov), «Ixlos» (I. Rahim) kabi romanlar va povestlar yaratildi. Yozuvchi Parda Tursunning «O'qituvchi» romani qishloq ziyolilarining faoliyatini ochib berdi.

Pirimqul Qodirovning «Uch ildiz» va «Qora ko'zlar», O. Yoqubovning «Muqaddas» va «Diyonat», Mirmuhsinning «Umid» asarlarida yosh zamondoshlarning ma'naviy qiyofasi, hayoti va mehnati o'z ifodasini topdi. Rahmat Fayziyning «Hazrati inson», O'.Umarbekovning «Qiyomat qarz», O'.Hoshimovning «Nur borki, soya bor» romanlarida odob-axloq, tarbiyaviy masalalar mahorat bilan bayon etildi.

G'afur G'ulom, Zulfiya, Uyg'un, H. G'ulom, T. To'la,

Q. Muhammadiy, M. Shayxzoda, Sulton Akbariy, S. Zunnunova va boshqa shoirlar o'zbek she'riyatini yangi bosqichga ko'tardilar. Habibiy, Sobir Abdulla, Chustiy, Po'lat Mo'min, Akmal Po'lat va boshqalar o'zbek qo'shiqchiligini zamonaviy mavzular bilan boyitdilar.

O'zbek she'riyatining 60—80-yillardagi taraqqiyoti A. Oripov, E. Vohidov, J. Kamol, N. Narzullayev, B. Boyqobilov, G. Jo'rayeva, O. Hojiyeva, H. Xudoyberdiyeva, O. Matjon va boshqa ko'plab shoirlarning ijodiy kamoloti bilan bog'liq holda ro'y berdi. Uyg'unning «Abu Rayhon Beruniy», O. Yoqubovning «Ulug'bek xazinasi», M. Shayxzodaning «Mirzo Ulug'bek» kabi tarixiy mavzudagi asarlari yaratildi.

Biroq adabiyot ham kommunistik mafkura doirasidan chiqa olmadi. Badiiy asarlar, asosan, ommaga mafkuraviy ta'sir etuvchi vosita rolini bajardi. Yozuvchi va shoirlar sinfiylikka, partiyaviylikka, marksizm-leninizm aqidalariga asoslangan holda ijod qilishga majbur bo'ldilar. Ijod erkinligining chegarasi partiya organlari va senzura tomonidan belgilanar edi. Shu boisdan badiiy asarlarda jamoatchilikni to'liqlantirib kelayotgan haqiqiy ijtimoiy va ma'naviy muammolar o'z ifodasini topmadi.

San'at

O'zbekistonda teatr va musiqa san'ati birmuncha o'sdi. Hamza nomidagi o'zbek drama teatri jamoasi Shekspirning «Otello» va «Yuliy Sezar», Uyg'unning «Navbahor», Abdulla Qahhorning «Shohi so'zana», N. Hikmatning «Bir sevgi afsonasi», R. Tagorning «Gang daryosining qizi», Uyg'un va I. Sultonning «Alisher Navoiy», M. Shayxzodaning «Mirzo Ulug'bek» asarlarini sahnalashtirdi.

M. Ashrafiy nomidagi O'zbek davlat konservatoriyasi va o'zbek filarmoniyasining musiqiy jamoalari va boshqa respublikalar bastakorlarining asarlarini targ'ib qildilar. Faqat T. Jalilov nomidagi O'zbek davlat orkestri repertuaridan 1300 ga yaqin asarlar o'rin oldi. «Lazgi», «Shodlik», «Go'zal» xoreografik ansambllari ham o'zbek va boshqa qardosh xalqlar ashula va raqslarini namoyish etdilar. «Bahor» xalq raqs ansambli, «Yalla» vokal cholg'u ansambllari jamoalarining konsertlari xalqqa manzur bo'ldi.

O'zbekiston teatr jamoalari 60—70-yillarda I. Sultonning «Noma'lum kishi», S. Azimovning «Qonli sarob», Oybekning «Qutlug' qon», Uyg'unning «Qotil», A. Qahhorning «Ayajonlarim», S. Ahmadning «Kelinlar qo'zg'oloni», O. Umarbekovning «Shoshma, quyosh» va boshqa asarlarini sahnalashtirib,

tomoshabinlar olqishiga sazovor bo'ldilar. Bular jumlasiga O'zbek akademik teatri tomonidan sahnalashtirilgan jahon klassikasi shoh asarlari — V. Shekspirning «Qirol Lir», «Hamlet» dramatik asarlarini ham kiritish mumkin.

O'zbek teatrining rivojlanishiga rejissorlardan M. Uyg'ur, Y. Bobojonov, A. Ginzburg, T. Xo'jayevlar, aktyorlardan Abror Hidoyatov, O. Xo'jayev, A. Bakirov, S. Eshontoyeva, Sh. Burhonov, N. Rahimov, R. Hamroyev, Z. Muhammadjonov, B. Qoriyeva, Y. Abdullayeva, G'. A'zamov, Y. Ahmedov, T. Oripov, T. Azizov, Q. Xo'jayev, P. Saidqosimov va boshqa san'atkorlar salmoqli hissa qo'shdilar. Xalqimiz o'zbek san'atini baland ko'targan Y. Rajabiy, H. Nosirova, M. Turg'unboyeva, Tamaraxonim, G. Izmailova, S. Qobulova nomlarini hurmat bilan e'zozlab kelmoqda.

1946—1985-yillar O'zbekiston kino san'atining yuksalish yillari bo'ldi. N. G'aniyev yaratgan «Tohir va Zuhra» (1945), «Xo'ja Nasriddinning sarguzashtlari», «Farg'ona qizi» kabi kinofilmlar

Xalq hofizi Yunus Rajabiy.

Xalq artisti, raqqosa
Tamaraxonim.

Xalq artisti Lutfixonim
Sarimsoqova.

Xalq artisti Galiya Izmailova
Parij sahnasida. 1956-yil.

Xalq artisti Galiya Izmailova shular jumlasidandir. Sh. Abbosovning «Mahallada duv-duv gap» (1961), «Sen yetim emassan» (1963), «Toshkent — non shahri» (1970), «Abu Rayhon Beruniy» (1974), A. Hamroyevning «Shiddat» (1971), R. Botirovning «Seni kutamiz, yigit» (1972), E. Eshmuhamedovning «Nafosat» (1967) va «Umid qushi» (1975) kabi filmlarida davr farzandlarining hayoti, izlanishlari tasvirlangan. Rejissor M. Qayumovning «Bahordan bahorgacha» (1963), «Mirzacho'l» (1975), «Paranji» (1977) lentarlari Butunittifoq va jahon kinofestivallarida tomoshabinlarga manzur bo'ldi va birinchi yuksak mukofotlarga sazovor bo'ldi.

1968-yildan boshlab Toshkentda har 2 yilda bir marta «Tinchlik, sotsial taraqqiyot va xalqlar ozodligi uchun» shiori ostida Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarining xalqaro kinofestivali o'tkazilib turildi.

Bu o'zbek kino san'atining rivojlanishiga ijobiy ta'sir etdi, albatta. Biroq kino san'ati ham mafkuraviy zug'um ostida bo'ldi, kommunistik mafkura, marksizm-leninizm g'oyalarini kinofilmlar orqali tashviq qilish ustivor o'rinni egalladi.

Bu yillarda tasviriy san'at ham rivojlandi. Ch. Ahmarov va O. Tansiqboyevlar devoriy rasmlar, mozaika va manzara janri bo'yicha, V. Y. Kaydalov va M. Nabiyevar portret janri bo'yicha muhim asarlar yaratdilar. Rassomlar, haykaltaroshlar va arxitektorlar birlashib yirik monumental binolarni, maydonlarni ta'mirlash, naqshlar, rassomlik va haykaltaroshlik asarlari bilan bezatish

an'anaga aylandi. Poytaxtning yirik jamoat binolari M. Usmonov rahbarligida ganch o'ymakorligi, Q. Haydarov va O. Fayzullayev rahbarligida yog'och o'ymakorligi bilan bezatildi.

O'zbekistonda qadimdan sirk san'ati rivojlanib kelmoqda. 1976-yilda Toshkentda zamonaviy sirk binosining qurilib foydalanishga topshirilishi sirk san'atining yanada rivojlanishiga qulay imkoniyat yaratdi. O'zbek sirk ustalari Toshkenboyevlar, Zari-povlar, Xo'jayevlar, Madaliyevlar va masxaraboz-qiziqchi Akrom Yusupov va boshqalarning chiqishlari, dasturlari nafaqat O'zbekistonda, shuningdek, boshqa mamlakatlarda ham muvaffaqiyatli namoyish qilindi va tomoshabinlarga manzur bo'ldi.

Shunday qilib, respublika madaniy-manaviy hayotida 1946—1990-yillarda muayyan yutuqlarga erishildi. Xalq maorifi, oliy va o'rta maxsus ta'lim tarmog'i ancha rivojlandi, aholining umumiy savodxonlik darajasi o'sdi, mutaxassislar, ijodiy ziyolilar safi sezilarli darajada kengaydi. Fan, adabiyot, san'at rivojlandi. Ilmiy, badiiy va musiqa asarlari yaratildi, ma'naviy hayotda iste'dodli yoshlar o'rin oldi.

Biroq ma'naviy hayotda muam-molar ham to'planib bordi, ziddiyat-lar yanada kuchaydi. Umuminsoniy qadriyatlar va har bir xalqning milliy xususiyatlariga sinfiylik, partiyaviylik tamoyili asosida yondashadigan KPSSning madaniy siyosati ma'naviy hayotni inqirozga duchor etdi. Ma'naviy madaniyatni kommunistik mafkuralashtirish, ma'naviy hayotni ma'muriy-buyruqbozlik usullari bilan boshqarish madaniy hayotga zarar yetkazdi, uni tanazzulga uchratdi. O'zbek xalqi nafaqat o'z milliy qadriyat-lari, an'analari va tilidan, shu-ningdek, umuminsoniy qadriyatlardan ham tobora begonalashtirib borildi.

Davlat va jamoat arbobi
Sharof Rashidov.

**Sharof Rashidov —
davlat va jamoat arbobi**

Xalqimizning otashqalb farzandi Sharof Rashidov atoqli davlat va jamoat arbo-bi, iste'dodli adib sifatida Vatanimiz ta-rixida o'chmas iz qoldirgan. Fashizmga qarshi Ikkinchi jahon urushi-da shaxsan qatnashib, urush haqida asarlar yozgan. Rashidov yozuv-

chi sifatida xalq e'tiborini qozondi. 1949—1950-yillarda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi boshqaruvining raisi bo'lib ishladi.

O'zining «Bo'rondan kuchli», «Qudratli to'lqin», «G'oliblar» romanlari bilan yozuvchilar qatoridan munosib o'rin oldi.

50-yillardan boshlab Sh. Rashidov faoliyatida yanada mas'uliyatli davr boshlandi. U 1950-yilda O'zbekiston Oliy Kengashi Rayosatining Raisi etib saylandi.

Sh. Rashidov 1959-yildan e'tiboran to umrining oxirigacha respublikaning birinchi rahbari sifatida O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasini boshqardi. U qariyb chorak asr davomida respublikaga yetakchilik qildi. Sh. Rashidov faoliyatiga nazar solar ekanmiz, avvalambor, o'sha davrning o'ta murakkabligini, ziddiyatlilikini inobatga olish lozim bo'ladi.

«Bu murakkab shaxs, bir tarafdin, milliy manfaatlarni o'ylashga, ikkinchi tarafdin, Markazdan kelgan, tub manfaatlarga zid buyruqlarni hayotga tatbiq etishga majbur bo'lganini unutmashimiz zarur. Uning umri sandon bilan bolg'a o'rtasiga qo'yilgan edi, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi».

Islom Karimov. Xalqimizning otashqalb farzandi. T.: O'zbekiston, 1992. 15-bet.

Eng og'ir sharoitlarda ham Sh. Rashidov xalqiga farzandlik burchini ado etdi. Markazdan kelgan buyruqlarni yumshatishga, Markaziy hokimiyatdan yurt obodonligi, farovonligi uchun butun choralar bilan foydalanishga harakat etardi. O'zbekistonda 60—80-yillarda bunyod etilgan ko'plab sanoat korxonalari, yirik inshootlar Sh. Rashidov nomi bilan bog'liqdir. Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Yozyovon, Surxon—Sherobod cho'llarining o'zlashtirilishida uning xizmatlari katta. Kechagi cho'l-u biyobonlar bog'rog'larga aylantirildi, yuz minglab yurtdoshlarimiz u yerlarda o'zlarining rizq-ro'zlarini topdilar.

Sh. Rashidov rahbarligi davrida O'zbekistonda Navoiy, Zarafshon, Uchquduq, Yangiyer va Guliston kabi yirik shaharlar, o'nlab boshqa shahar va tumanlar barpo etildi. Sh. Rashidovning davlat va jamoat arbobi sifatida o'zbek xalqini dunyoga tanitishdagi xizmatlari beqiyosdir. Jahonda «Toshkent ruhi» sifatida 1966-yilda vujudga kelgan mashhur tushuncha Sh. Rashidov nomi bilan bevosita bog'liqdir. Bu Toshkentda tuzilgan xalqaro harakatdir. Sh. Rashidov Osiyo va Afrika yozuvchilari hamkorligi harakatining, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari xalqaro kino-

festivalining, Hindiston va Pokiston o'rtasida tinchlik sulhi imzolanishining tashabbuskoridir. U o'zbek nomini ulug'lash uchun uning eng yuksak fazilatlarini namoyon qilishga jonini fido etgan insondir. Shu tufayli ham bu hurmatli inson xalqimiz yuragidan munosib joy olgan va uning mehriga sazovor bo'lgan edi.

Sharof Rashidov Toshkentda metropoliten qurush g'oyasining ijodkori va dunyoda eng qulay, go'zal metropoliten qurulishining tashkilotchisidir.

Biroq Sh. Rashidov vafot etgach, uning xotirasi oyoqosti qilindi va «sharof rashidovchilik» atamasi o'ylab topildi.

Haqiqat egilsa egiladiki, sinmaydi. O'zbekiston xalqi Sharof Rashidov o'zining munosib farzandi ekanini isbotlab oldi. Haqiqatning ro'yobga chiqishida xalqimizning yana bir sodiq va zabardast farzandi Islom Karimovning xizmatlari katta bo'ldi.

Prezidentimiz I. Karimovning mardligi, jasorati, g'ayrat-shijoati Markazdagi siyosiy qimorbozlar bilan oramizdan chiqqan munofiqlar, mansabparastlar to'qib chiqargan nayranglardan ustunlik qildi. Xalqimizning otashqalb farzandi, yirik davlat va jamoat arbobi Sh. Rashidovning nomi oqlandi va shu bilan birga o'zbek xalqining izzat-nafsi, milliy g'ururi ham himoya qilib qolindi.

Haqiqat va adolatning tiklanishi xalqimizning yuksak ma'naviy qudrati, kuchi bor ekanligini dunyoga yana bir bor namoyish etdi. Sh. Rashidovning qutlug' nomi Vatanimiz tarixidan munosib o'rin egalladi, avlodlar tomonidan hurmat va g'urur bilan tilga olinadigan tarixiy xotira bo'lib qoldi.

Savol va topshiriqlar

1. 50—80-yillarda xalq ta'limi sohasida qanday islohotlar o'tkazildi?
2. Ta'lim islohotlarining natijalari qanday bo'ldi?
3. 50—80-yillarda qanday oliy o'quv yurtlari ochildi?
4. Mutaxassis kadrlar sifati nima sababdan past edi?
5. 50—80-yillarda ijod qilgan olimlarning ismi-shariflarini, ular yaratgan kashfiyotlarni daftaringizga yozib oling.
6. 50-30-yillarda ijod etgan yozuvchilarni, ularning asarlarini bilasizmi?
7. A. Oripov, E. Vohidovlarning qanday she'rlarini yoddan bilasiz?
8. Teatrlarda kimlarning qaysi asarlari sahnalashtirilgan?
9. Qanday kinofilmlar yaratilgan?
10. «Sh. Rashidov — davlat va jamoat arbobi» mavzusida referat yozing.

20-§. «QAYTA QURISH» SIYOSATI VA UNING BARBOD BO‘LISHI. O‘ZBEKISTONNING DAVLAT MUSTAQILLIGINI QO‘LGA KIRITISH TOMON YO‘L TUTISHI

«Qayta qurish» siyosati va uning barbod bo‘lishi

XX asrning 70—80-yillarida SSSRda iqtisodiyotning rivojlanish sur‘ati tobora pasayib, sarf-xarajatlar ortib bordi. Mavjud imkoniyatlarni hisobga olmasdan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy, oziq-ovqat, agrar, energetika, ekologiya va boshqa sohalardagi dasturlar samara bermadi, iqtisodiy ziddiyatlarni chuqurlashtirib yubordi.

Iqtisodiyot ekstensiv yo‘lda tobora ko‘p qo‘shimcha mehnat va moddiy resurslarni ishlab chiqarishga jalb etish yo‘lida depsinayotgan edi. Mamlakat katta tabiiy resurslarga ega bo‘lsa-da, xo‘jaliklar ularning yetishmovchiligiga duch keldi. Ko‘pgina mamlakatlar fan-texnika inqilobi tufayli xalq turmushida jiddiy ijobiy burilishlarga erishgan bir paytda SSSR bu jarayondan chetda, orqada qolib ketdi.

Ishlab chiqarish texnologiyasi eskirgan, mahsulotlarning sifati past, ular sotilmasdan omborlarda to‘planib qolayotgan edi. Ma‘muriy-buyruqbozlik tizimi, iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlik va uning mafkuralashtirilishi iqtisodiyotni isloh qilish yo‘lidagi urinishlarni yo‘qqa chiqarar edi. Ijtimoiy ehtiyojlarga mablag‘ ajratishda qoldiq tamoyili va taqsimotda tekischilik hukmron edi. Boqimandalik, tayyorga ayyorlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, chayqovchilik, poraxo‘rlik kabi yaramas illatlar jamiyatni kemirmoqda edi. Buyruqbozlik — boshqaruv usuli, sansalorlik, qog‘ozbozlik, majlisbozlik iqtisodiyotning o‘z qonunlari va vositalari asosida rivojlanishiga to‘sqinlik qilmoqda edi. Odamlar mulkdan begonalashtirilgan, shu tufayli loqayd, sust, beparvo edilar. Huquq va qonuniylik puturdan ketgan edi. Xo‘jalikni boshqarishda 200 mingtacha turli buyruqlar, qonunsimon hujjatlar hukmron bo‘lib, ular xo‘jalik xodimlarining har bir qadamini nazorat qilib, tashabbuskorlikni bo‘g‘ar edi. Oddiy korxonadan tortib tuman-gacha, viloyatdan respublikagacha, respublikadan Markazgacha haqiqiy ahvolni bo‘yab ko‘rsatish, barcha darajadagi rahbarlarni maqtash, ular nomiga hamd-u sanolar o‘qish rasm bo‘lib qolgan edi. Oqibatda dunyoda eng kuchli ikki davlatdan biri, deb hisoblanib kelingan SSSRda inqirozli vaziyat shakllanib yetilgandi.

KPSS Markaziy Qo‘mitasining 1985-yil aprelida bo‘lgan plenumi noxush tendensiyalar yig‘ilib, SSSR tanglik vaziyatiga tushib qolganligini ilk bor e‘tirof etdi. Mazkur plenum jamiyatni «qayta qurish» orqali iqtisodiyotni ko‘tarish, xalqning turmushini yaxshilash siyosatini belgiladi. 1985—1986-yillarda Markazdagi rahbariyat tomonidan jiddiy o‘zgarishlar qilish zarurligi anglandi. Biroq ahvolning nihoyatda murakkabligi hali to‘la idrok etilmagan edi.

1987-yildagi mavjud siyosiy tuzumni va iqtisodiyotga partiyaviy rahbarlikni saqlab qolgan holda xo‘jalik mexanizmini isloh qilish yo‘lidagi urinish ham samara bermadi. Iqtisodiy islohotlar tez orada qotib qolgan ijtimoiy-siyosiy sistemaga urilib barbod bo‘ldi.

80-yillarning oxirlarida siyosiy sistemani isloh qilishga, birinchi navbatda KPSSning siyosiy va mafkuraviy hukmronligini cheklashga, davlat va xo‘jalik organlarini Kompartiya hukmronligidan chiqarishga, xalq deputatlari sovetining to‘la hokimiyatini ta‘minlashga urinish bo‘ldi. Ammo bu sa‘y-harakatlar ham behuda ketdi.

«Qayta qurish» siyosati davrida iqtisodiyotda juda kuchli buzilishlar ro‘y berdi. Markaz «qayta qurish»ning ilmiy va nazariy jihatdan puxta va aniq-ravshan dasturini ishlab chiqolmadi. Iqtisodiy siyosat puxta o‘ylab ko‘rilmagan sinov va eksperimentlarga asoslangan edi. Mamlakat sinovlar va xatolar bilan siljib bordi. Mamlakat imkoniyatlarini hisobga olmasdan xalq xo‘jaligining barcha sohalarini bir vaqtning o‘zida rivojlantirishdan iborat noto‘g‘ri yo‘l tutildi. «Bu hol, — deb yozadi I. Karimov, — pirovard natijada, cheklangan mablag‘larning parokanda bo‘lib ketishiga, moliya va ta‘minot tizimining batamom izdan chiqishiga olib keldi, inqirozni chuqurlashtirdi».

Sovet rahbariyati mamlakatni tanglikdan, inqirozdan chiqarish uchun ma‘muriy-buyruqbozlik tizimini, hamma resurslarni markazlashtirilgan tarzda rejalashtirish asosida boshqarish va taqsimlash yo‘lidan tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o‘tish kerakligini o‘z vaqtida payqamadi, buni juda kech tushundi. 1990-yilga kelganda bozor iqtisodiyotiga o‘tish zaruriyati anglandi, dasturlar tuzildi, qarorlar qabul qilindi. Biroq vaqt boy berilgan edi. Iqtisodiyot batamom barbod bo‘lgan, moliyaviy va narx-navo tizimi izdan chiqqan, boshqaruv mexanizmi falaj bo‘lib qolgan edi. SSSR ich-ichidan zil ketib, tanazzulga, parokandalikka yuz tutgan edi.

O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti

O'zbekistonliklar jamiyatni qayta qurish, islohotlar yo'lini katta umid bilan kutib oldilar. Jamiyatni yangilashdan najot kutayotgan edilar. Biroq tez orada aholining hafsalasi pir bo'ldi. O'zbekistonda ijtimoiy-siyosiy hayot yanada murakkablashib bordi. Bu o'z xalqining or-nomusi va qadr-qimmatini himoya qilishga qodir bo'lmagan, siyosiy irodasi bo'sh kishilarning respublika rahbariyatiga kelib qolishi bilan bog'liq edi. Ularning oqizligi orqasida respublika partiya va davlat rahbarlik lavozimlariga Markaz tomonidan ko'plab kadrlar yuborildi. «Kadrlar to'dasi» deb nom olgan 400 ga yaqin kelgindilar O'zbekistonni o'z bilganlaricha boshqara boshladilar. O'zbekiston Kompartiyasi va Respublika Ministrlar Kengashi amalda ular tomonidan boshqarildi. Birinchi lavozimda o'tirgan mahalliy kadrlar ularning qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoldilar.

O'zbekiston Kompartiyasi MQda Moskva vakillari Mogilnichenko, Bessarabov, Ponomaryov uya qurib olgan edi. O'sha yillarda tez-tez bo'lib turadigan plenumlar va yig'ilishlar O'zbekistonda doimiy ishlash uchun yuborilgan «kadrlar to'dasi»ning boshliqlari — Anishev, Ogaryok, Satin va ularning hamtovoqlari nazorati ostiga olingan edi.

O'zbekistonda «o'zbeklar ishi», «paxta ishi» deb atalgan jinoiy ishlar to'qib chiqarildi. Moskvadan yuborilgan Gdlyan va Ivanov guruhi O'zbekistonning boshiga tushgan kulfat bo'ldi. Guruh a'zolari hech kim bilan hisoblashib o'tirmay odamlarni qamash bilan shug'ullandi. Oddiy dehqondan tortib O'zbekiston Kompartiyasi MQ kotiblari va hukumat a'zolarigacha bo'lgan xodimlarni qamash uchun birovlardan zo'rlab yozdirib olingan bir parcha qog'ozning o'zi kifoya edi. O'zbekistonda qonunchilik buzildi, o'zboshimchalik va qatag'onchilikning yangi davri avj oldi. Ming-minglab iqtidorli, rahbarlik mahoratini puxta egallagan rahbar kadrlar, mirishkor paxtakorlar, ter to'kib mehnat qilgan halol kishilar qamoqqa olindi. Hibsga olingan respublika partiya va davlat organlarining rahbarlari esa Moskva qamoqxonalari tashlandi. Tergov xodimlari 30-yillarda ishlatilgan yaramas usullardan foydalanib, hibsga olinganlarni qiynab, boshqalar ustidan to'qilgan aybnomalarni ularning qo'li bilan qaytadan yozdirib olardi va bu «aybnoma» tobora ko'p begunoh odamlarni qamashga asos bo'lib xizmat qilardi.

Butun SSSRda bo'lganidek, O'zbekistonda ham kamchiliklar, qo'shib yozishlar, poraxo'rlik illatlari va boshqa jinoyatchiliklar bor

edi, albatta. Lekin bu illatlarni o‘zbek xalqi emas, balki sovet hokimiyatining ijtimoiy-siyosiy tuzumi keltirib chiqargan edi.

Norozilik ayniqsa xotin-qizlar orasida ko‘paydi. 1986—1987-yillarda respublikada 270 nafar ayol o‘zini o‘zi yondirib yubordi. Bu holat ularning sha‘ni, qadr-qimmatining toptalishi, haq-huquqlarining buzilishiga nisbatan so‘nggi norozilik ifodasi edi.

Xalqning juda boy tarixi va madaniyatini, o‘lkaning o‘ziga xos noyob xususiyatlarini bilmagan va bilishni istamagan kelgindilar, ularga laganbardorlik qilgan ayrim mahalliy amaldorlar xalqning urf-odatlarini, an‘analarini oyoqosti qildilar. Xalqimizning boy madaniyati va ma‘naviy qadriyatlari kamsitildi. Ona tilimizning qo‘llanish doirasi sun‘iy tarzda yanada cheklab qo‘yildi. Hatto milliy libos kiyib yurish ham qoralandi. Milliy an‘analar bo‘yicha to‘y qilgan yoki vafot etgan qarindosh-urug‘larni milliy, diniy qadriyatlar asosida dafn qilganlar tanqid ostiga olindi, shafqatsiz jazolandi. Bunday vaziyat xalqni ranjitdi, hafsalasini pir qildi, siyosiy loqaydlikni kuchaytirdi.

Siyosiy va mafkuraviy zug‘umlarga qaramasdan ijtimoiy ong o‘zgara boshladi. O‘tmish va hozirgi zamon muammolari to‘g‘risida munozaralar, turli qarashlar, nuqtayi nazarlar bildiriladigan bo‘lib bordi. Jamoatchilik paxta yakkahokimligini tugatish, o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish, ekologik holatni sog‘omlashtirish kabi masalalarni ko‘tara boshladi. Norasmiy guruhlar va tashkilotlar paydo bo‘la boshladi. Bularning norasmiy deyilishiga sabab, hali mamlakatda tashkilotlarni ro‘yxatga olish va ularga qonuniy maqom berishga asos bo‘ladigan qonun, huquqiy hujjatlar yo‘q edi. Norasmiy harakat asta-sekin siyosiy tusga kira boshladi. 1989-yilda tashkil topgan «Birlik» xalq harakati respublikadagi dastlabki norasmiy harakat edi. Shuningdek, «O‘zbekiston erkin yoshlar ittifoqi», xotin-qizlarning «To‘maris» nomli tashkiloti, rusiyzabon ziyolilarning «Intersoyuz» deb atalgan harakati tuzildi. Bu harakatlar dastlabki paytlarda xalqning ma‘naviy qadriyatlarini tiklash, Orol fojiasining oldini olish, o‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish, boshqaruvning ma‘muriy-buyruqbozlik usulidan voz kechish kabi dolzarb masalalarni ko‘tardilar. Biroq bu harakatlar g‘oyaviy, siyosiy, tashkiliy jihatdan yetarli darajada uyusha olmadi. «Birlik» xalq harakati rahbarlari mamlakat manfaatlaridan kelib chiqadigan dasturlar ishlab chiqish va aniq maqsadlarni amalga oshirish yo‘lida siyosiy kurash olib borish o‘rniga namoyishlar va mitinglar uyushtirish, ko‘cha va maydonlarda to‘plangan olomon-

da ehtirolarni avj oldirish bilan shug'ullandi. Oqibatda «Birlik» bo'linib ketdi.

1990-yil boshlarida «Birlik» harakati faollarining Muhammad Solih boshliq bir guruhi siyosiy partiya tuzishga kirishdilar. 1990-yil 30-aprelda «Erk» demokratik partiyasining ta'sis qurultoyi bo'ldi. Qurultoy «Erk» partiyasi tuzilganligi haqida qaror qabul qildi, partiyaning dasturi va nizomi qabul qilindi.

Biroq «Erk» partiyasi rahbarlari jamiyatni yangilash uchun bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o'tish zaruriyatini, qanday islohotlar o'tkazish kerakligini va uning mazmun-mohiyatini, odamlar ongi va psixologiyasini o'zgartirish lozimligini, buning uchun mashaqqatli o'tish davrini bosib o'tish lozimligini anglab, tushunib yetolmadilar.

Respublika matbuoti xalq turmushiga doir masalalarni, noxush hodisalarni, xalq dardi, orzu-armonlarini oshkoralik bilan yorita boshladi, xalqning o'zligini anglashga ko'maklashdi.

Iqtisodiyot tobora tanglik holatiga tushib bordi. 1985-yilda iqtisodiy rivojlanishning negizi sifatida qabul qilingan jadallashtirish konsepsiyasi asossiz ekanligi ma'lum bo'lib qoldi. Respublikada sanoat korxonalarini, qurilish va transport sohalarni, ko'pgina kolxoz va sovxozlarni xo'jalik hisobiga yoki brigada (jamo) pudratiga o'tkazish hech qanday samara bermadi. 1987-yilda iqtisodiy tuzilmalarni qayta qurish, xo'jalikni boshqarish va xo'jalik mexanizmini isloh qilish, ma'muriy rahbarlikdan iqtisodiy rahbarlikka o'tish yuzasidan ko'rilgan tadbirlar ham natija bermadi. Ma'muriy-buyruqbozlik usuli bilan ishlayotgan vazirliklar va idoralar iqtisodiy islohotlarni yo'qqa chiqardi, iqtisodiyot taraqqiyotiga to'g'anoq bo'lib qolaverdi. Respublikaning tog'-kon, metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika, kimyo sanoatiga qarashli korxonalar Ittifoq vazirliklari va idoralariga tobe bo'lib qolaverdi. Ijtimoiy va iqtisodiy ko'rsatkichlarni avvalgidek Markaz belgilab berardi.

Aholining ijtimoiy ahvoli nochor edi. O'sha yillarda, mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, kun kechirish uchun bir kishiga oyida kamida 85 so'm zarur edi. O'zbekistonda aholi jon boshiga hisoblaganda daromadi 75 so'mdan oshmaydigan 8,8 million kishi yashardi, bular aholining 45 foizini tashkil etardi. Qishloq aholisining atigi 50 foizi normal ichimlik suvi bilan ta'minlangan edi.

Qishloqlarda yashovchi 240 ming oilaning tomorqa yeri yo'q, har besh xonadonning birida birorta ham chorva mol, 37 foiz xonadonlarda sigir, yarmisida qo'y boqilmas edi.

Maktab va maorif ishlarini isloh qilish va oʻrta maxsus taʼlimni qayta qurish borasidagi saʼy-harakatlar ham behuda ketdi. Respublikadagi 9000 ga yaqin maktablarning atigi 40 foizi maktab uchun moʻljallab qurilgan binolarda, qolganlari esa moslashtirilgan binolarda ishlardi, koʻplari avariya holatida edi, oʻquvchilarning katta qismi ikkinchi yoki uchinchi smenada oʻqir edi. Oʻquvchilarning yiliga 2—3 oylab qishloq xoʻjalik ishlariga jalb etilishi oʻquv ishlarini izdan chiqargan edi. Oʻquvchilar bilimi sayozlashib bordi. Oliy va oʻrta maxsus oʻquv yurtlarida ham mutaxassislar tayyorlash sifati pasayib ketgan edi.

Oliy oʻquv yurtlari yuqori malakali professor-oʻqituvchilar bilan, zamonaviy texnika vositalari bilan yetarli darajada taʼminlanmagan edi. Kadrlar tayyorlashda son ketidan quvishga yoʻl qoʻyildi.

Ijtimoiy hayotning barcha sohalarida muammolar toʻplanib bordi, ularni maʼmuriy-buyruqbozlik usullari bilan hal qilishga urinishlar hech qanday natija bermadi. Xalq orasida pinhona oʻsib borayotgan ishonchsizlik, loqaydlik kayfiyatlari asta-sekin yuzaga chiqa boshladi. Ruxsat etilmagan mitinglar, namoyishlar oʻtkazish hollari, hatto noxush voqealar ham sodir boʻla boshladi.

1989-yilning may—iyun oylarida Fargʻonada fojiali voqealar sodir boʻldi. 45 yil muqaddam Stalin bedodligi natijasida oʻz yeridan badargʻa qilingan mesxeti turklarini oʻzbek xalqi oʻz bagʻriga olgan, ularga mehribonlik qilgan edi. Tub yerli aholi bilan mesxeti turklari qardoshlik aloqalarini bogʻlab, oʻn yillar davomida inoqlashib yashadilar. Biroq 1989-yil 20-mayda Quvasoyda tub yerli aholi bilan mesxeti turklari guruhlarini oʻrtasida mushtlashish sodir boʻldi. Respublika siyosiy rahbariyatining voqeani toʻgʻri baholay olmaganligi va tezkorlik bilan zarur choralar koʻrmaganligi oqibatida vaziyat murakkablashdi va etnik mojaroga aylanib, qon toʻkilihiga olib keldi. Ana shunday favqulodda vaziyatda respublikada hukumat komissiyasi tuzildi. 4-iyundan boshlab komendantlik soati joriy etildi. Fargʻonaga shoshilinch ravishda SSSR Ichki ishlar vazirligi ichki qoʻshinlarining 13 ming kishilik boʻlinmasi keltirildi. Ur-yiqit 7-iyun kuni yana takrorlandi va tez orada Qoʻqon shahriga, Rishton, Oʻzbekiston tumanlariga tarqaldi. 8-iyunda Qoʻqonda aholining tinch namoyishi SSSR ichki ishlar vazirligi qoʻshinlari tomonidan oʻqqa tutildi, 50 dan ortiq kishi halok boʻldi, 200 dan ortigʻi yarador boʻldi. Ommaviy tus olgan tartibsizlik, ur-yiqitlar natijasida jami 103 kishi halok boʻldi. 1011 kishi jarohatlandi va mayib boʻldi. SSSR ichki ishlar vazirligi ichki qoʻshinlarining 137

harbiy xizmatchisi, 110 militsiya xodimi yarador bo'ldi, militsiya xodimlaridan biri vafot etdi. 757 ta uy, 27 ta davlat binosi, 275 ta avtotransport vositasi yondirildi va talon-taroj qilindi.

Voqealarning keng miqyosda fojiali tus olganligi sababli sovet va ma'muriy organlar mesxeti turklarini Farg'onadagi harbiy qism poligonidagi lagerga hamda Tojikistonning Leninobod viloyati Asht tumanidagi Novgarzon posyolkasiga shoshilinch ko'chirishni tashkil etdilar, ular qurolli askarlar tomonidan qo'riqlandi, oziq-ovqat bilan ta'minlandi va tibbiy xizmat yo'lga qo'yildi. Minglab odamlarni bunday lagerlarda uzoq saqlab bo'lmas edi. Shuning uchun 16282 kishi Farg'ona viloyatidan Rossiyaning Smolensk, Orlovsk, Kursk, Belgorod va Voronej viloyatlariga ko'chirib olib borib joylashtirildi.

Farg'ona fojiasining sabablari, uni harakatga keltirgan kuchlar kim edi?

O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1989-yil 23-iyunda bo'lgan XIV plenumida Farg'ona fojiasi bilan bog'liq masalalarni o'rganish uchun maxsus komissiya tuzildi. Komissiya axboroti O'zbekiston Kompartiyasi MQning 1989-yil 29-iyulda bo'lgan XV plenumi tomonidan ma'qullandi. Farg'ona viloyati, shahar, tuman partiya va sovet tashkilotlarining, huquqni himoya qilish organlarining tashkilotchilik, siyosiy ishidagi jiddiy xatolar fojiali voqealarga sabab bo'ldi. Ular viloyatdagi keskin ijtimoiy, siyosiy vaziyatning kuchayish xavfiga yetarli baho bermadilar, millatlararo adovatni keltirib chiqarishga uringan ekstremistlarga, poraga sotilganlarga o'z vaqtida zarba bermadilar. Farg'ona viloyatida o'n yillar davomida ijtimoiy-iqtisodiy keskinlik ortib bordi. Xo'jalik strukturasi izdan chiqqan, tarmoqlar xomashyo yetishtirish, yarim fabrikatlar ishlab chiqarishga moslashib qolgan edi, ishsizlar soni tobora oshib borar, odamlarni, ayniqsa, yoshlarni ish bilan ta'minlash tadbirlari ko'rilmadi. Kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish ishlari buzilgan, poraxo'rlik, xizmat mavqeyini suiiste'mol qilish avj olgan edi. Ana shunday keskinlikdan, respublikada ijtimoiy-siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarishdan manfaatdor siyosiy kuchlar, ekstremistlar foydalandilar. Ular allaqachon ishlab chiqilgan, puxta tayyorgarlik ko'rgan reja asosida ig'vogarona harakat qildilar, olomonga oldindan tayyorlangan varaqalar tarqatdilar. Farg'onada sodir bo'lgan siyosiy ig'vogarlik Tbilisi, Tog'li Qorabog', Bokuda tashkil etilgan ig'vogarliklardan biri edi. Keyinchalik Bo'ka, Parkent, O'sh, Andijonda ham shunday urinishlar bo'ldi. Yovuz

kuchlar bostirildi, igʻvogarlar oʻz maqsadiga erisha olmadilar. Oʻzbekistonning yangi rahbariyati tomonidan koʻrilgan chora-tadbirlar natijasida keskinlik bartaraf qilindi.

**Oʻzbekistonning davlat
mustaqilligini qoʻlga
kiritish tomon yoʻl
tutishi**

1989-yil 23-iyun kuni boʻlib oʻtgan Oʻzbekiston Kompartiyasi MQning XIV plenumida Islom Abdugʻaniyevich Karimov Oʻzbekiston Kompartiyasi MQning birinchi kotibi etib saylandi. I. A. Karimov boshliq Oʻzbekistonning yangi rahbariyati tomonidan oʻzbek xalqining milliy oʻzligini anglashi kuchayib borayotganligiga eʼtibor qaratildi. Xalqning shon-shuhrati, qadr-qimmatini himoya qilish, milliy mustaqillikka erishish tomon yoʻl tutildi. Fargʻona, Boʻka, Parkent voqealari oshkora muhokama qilindi va ularning asl sabablari ochib tashlandi. Bu voqealar oʻzbek xalqining irodasi bilan sodir boʻlmaganligi, xalqimiz hech qachon boshqa xalqlarga nisbatan dushmanlik kayfiyatida harakat qilmaganligi qadimiy va hozirgi tariximizdan olingan misollar bilan isbotlab berildi.

Respublikada kadrlarni tanlash, joy-joyiga qoʻyish va tarbiyalash masalalarida milliy manfaatlar ustuvorligi taʼminlandi. Markazdan yuborilgan «kadrlar toʻdasi» oʻz mavqeyini yoʻqotdi. Anishchev, Ogaryok, Satin va boshqa «kazo-kazolar» respublikadan chiqarib yuborildi. Mahalliy kadrlar rahbarlik lavozimlariga koʻtarildi.

Kadrlar siyosatidagi jiddiy ijobiy oʻzgarish shundan iborat boʻldiki, endi Oʻzbekistonda partiya, sovet, davlat, huquqni himoya qilish organlarining boshliqlarini Moskva orqali hal qilish, Moskva belgilagan xodimlarni koʻtarish amaliyotiga chek qoʻyildi, bu masalalarni hal qilishni respublika rahbariyati oʻz qoʻliga oldi.

Bu vaziyatni teran anglagan rahbarning jasorati boʻlib, juda katta siyosiy ahamiyatga ega boʻldi, yaʼni siyosiy mutelikdan qutulish tomon tashlangan qadam boʻldi.

Oʻzbekistonda adolatni tiklash chora-tadbirlari koʻrildi, toʻqib chiqarilgan «oʻzbek ishi», «paxta ishi»ning tamomila sharmandasi chiqdi. Bu bilan bogʻliq ishlar qayta koʻrildi, aybsiz qamalgan oʻn minglab kishilar oqlandi, oʻz oilasiga qaytarildi, adolat tiklandi.

Respublika jamoatchiligi tomonidan allaqachon oʻzbek tiliga davlat tili maqomini berish masalasi koʻtarilgan edi. Oʻzbekistonning sobiq rahbariyati bu masalaga avvallari millatchilik, mahalliy-

chilik deb qaradi, keyinchalik o'zbek va rus tilini teng mavqega ko'tarishga urindi, shu yo'sinda ikki tillilik haqidagi qonun loyihasini o'tkazishga harakat qildi. Respublikaning yangi rahbari jamoatchilik fikrini inobatga oldi, masalani bosiqlik bilan hal qilish yo'lini tanladi.

O'zbekiston SSR Oliy Kengashining 1989-yil 21-oktabrda bo'lgan o'n birinchi sessiyasida «O'zbekiston SSRning davlat tili haqida» Qonun qabul qilindi. Qonunda O'zbekistonning davlat tili o'zbek tilidir, o'zbek tili respublikaning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida to'liq amal qiladi, deb belgilab qo'yildi.

1990-yil 19-fevralda «O'zbekiston SSRning davlat tili haqida»gi qonunni amalga oshirish davlat dasturi qabul qilindi. Qonun va davlat dasturiga binoan mehnat jamoalari, o'quv yurtlari, korxonalar va davlat muassasalarida ish yuritish rus tilidan o'zbek tiliga o'tkazila boshlandi. Bu qonunning qabul qilinishi va uning amalga oshirila boshlanishi respublika ijtimoiy hayotida katta tarixiy voqea bo'lib, mustaqillik sari tashlangan muhim qadam bo'ldi.

Respublika iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasini xolisona tahlil etish, baholash va ko'tarishga qaratilgan dastlabki sa'y-harakatlar qilindi. Qishloq aholisining shaxsiy tomorqalari uchun yer ajratildi. Yerga muhtoj bo'lgan 381 ming oilaga tomorqa yerlari berildi, 372 ming oila o'z tomorqalarini kengaytirib oldi. Shu maqsadlar uchun jami 150 ming gektar yer ajratildi.

1990-yil 18-fevralda O'zbekiston Oliy Kengashiga saylov bo'ldi. Bu saylovlarning yangiligi shundan iborat bo'ldiki, 500 saylov okrugining 326 tasida muqobil nomzodlar ko'rsatildi, deputatlik mandatiga bir nechtadan nomzodlar da'vogarlik qildi. Oldingi saylovlarda barcha nomzodlar birinchi turdayoq deyarli 100 foiz ovoz bilan saylangan bo'lsalar, bu safar birinchi turda 368 nomzod zarur ovozlarni to'play oldi. Qolgan 132 okrugda qayta saylovlar bo'lib o'tdi.

1990-yil 24—31-mart kunlari Toshkentda o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston SSR Oliy Kengashining birinchi sessiyasi bo'lib o'tdi. 24-mart kuni sessiya Moskvaning tazyiqiga qaramasdan, respublikalar orasida birinchi bo'lib «O'zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta'sis etish to'g'risida» qonun qabul qildi. 1990-yil 24-mart kuni Oliy Kengashda yashirin ovoz berish yo'li bilan Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston Prezidenti etib saylandi.

Ana shu sessiyada I. Karimov nutq soʻzlab, Oʻzbekistonning siyosiy mustaqilligini, oʻzini oʻzi idora qilishga va oʻzini oʻzi pul bilan taʼminlashga oʻtishni taʼminlashni oʻzimning asosiy vazifam deb bilaman, deb taʼkidladi. Hali SSSR va markaziy hokimiyat mavjud boʻlgan sharoitda Oʻzbekistonda oʻz Prezidentining saylanishi muhim voqea, mamlakatimiz mustaqilligiga erishish sari tashlangan yana bir dadil qadam boʻldi.

Respublika Oliy Kengashining ikkinchi sessiyasi 1990-yil 20-iyun kuni Oʻzbekiston SSR Mustaqilligi toʻgʻrisida Deklaratsiya qabul qildi. Deklaratsiyada har bir millatning oʻz taqdirini oʻzi belgilash huquqidan kelib chiqqan holda, xalqaro huquq qoidalariga, umumbashariy qadriyatlariga va demokratiya tamoyillariga asoslanib, Oʻzbekiston SSRning Davlat suverenitetini eʼlon qildi.

Mustaqillik Deklaratsiyasi 12 moddadan iborat boʻlib, quyidagilar bayon etilgan: Oʻzbekiston SSR Davlat suvereniteti Oʻzbekiston SSR demokratik davlatining oʻz hududida barcha tarkibiy qismlarida va barcha tashqi munosabatlarda tanho hokimligidir.

Oʻzbekiston SSR davlat hududi chegarasi daxlsiz va bu hudud xalqning muhokamasiga qoʻyilmay turib oʻzgartirilishi mumkin emas. SSSR Oliy Kengashi qabul qiladigan qarorlar Oʻzbekiston SSR Konstitutsiyasiga muvofiq Oʻzbekiston SSR Oliy Kengashi tomonidan tasdiqlangandan keyingina Oʻzbekiston hududida kuchga kiradi.

Oʻzbekiston SSR davlat hokimiyati vakolatiga Oʻzbekiston SSR ichki va tashqi siyosatiga tegishli barcha masalalar kiradi va hokazo.

Oʻzbekiston mustaqilligi toʻgʻrisidagi Deklaratsiya muhim tarixiy hujjat boʻlib, mamlakatimizning oʻz davlat mustaqilligini qoʻlga kiritish yoʻlida yana bir muhim yangi qadam boʻldi.

Oʻzbekiston siyosiy mustaqilligini qoʻlga kiritishga tomon tutilgan yoʻl iqtisodiy mustaqillik masalasi bilan qoʻshib olib borildi. «Prezident boshqaruvining muhim vazifalaridan biri, — deb taʼkidlagan edi I. Karimov, — respublikaning iqtisodiy mustaqilligini, oʻzini oʻzi idora qilish va oʻzini oʻzi pul bilan taʼminlashga oʻtishni hal qilishdir».

Oʻzbekiston rahbariyati xalq xoʻjaligini bozor iqtisodiyotiga oʻtkazish yoʻlini mustaqil belgilashga kirishdi. «Oʻzbekistonning iqtisodiy mustaqilligini shakllantirish konsepsiyasi» ishlab chiqildi.

Konsepsiyada O‘zbekiston xalq xo‘jaligini sog‘lomlashtirish va bozor iqtisodiyotiga o‘tish yo‘llari belgilab berildi. Mazkur masala yuzasidan hukumat dasturi 1990-yil oktabrida O‘zbekiston Oliy Kengashining IV sessiyasida muhokama qilindi va ma‘qullandi. Sessiya respublika hukumatiga «O‘zbekiston SSR mulkiga egalik qilish, uni tasarruf etish, taqsimlash va undan foydalanish masalalari yuzasidan respublikaning suveren huquqlarini amalga oshirishning samarali amal qiluvchi mexanizmini yaratish bo‘yicha asoslangan takliflar tayyorlashni topshirdi».

Shunday qilib, 80-yillar oxiri va 90-yillar boshida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida sodir bo‘lgan muhim voqealar davlat mustaqilligini qo‘lga kiritish tomon dadillik bilan amaliy qadamlar tashlaganligini yaqqol ko‘rsatadi.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday sabablar SSSRni inqirozli vaziyatga olib keldi?
2. «Qayta qurish» siyosati deganda nimani tushunasiz?
3. Nima uchun «qayta qurish» siyosati barbod bo‘ldi?
4. «Paxta ishi» nima, uning oqibatlarini bilasizmi?
5. «Kadrlar to‘dasi» deganda nimani tushunasiz?
6. O‘zbekistonda qachon norasmiy tashkilot va harakatlar vujudga keldi, nima uchun ular xalq orasida tayanch va ishonchga ega bo‘la olmadi?
7. Farg‘ona fojiasi nima sababdan sodir bo‘ldi, uning oqibatlarini bilasizmi?
8. O‘zbekiston Prezidenti lavozimi qachon ta‘sis etildi, uning ahamiyatini bilasizmi?
9. I. A. Karimov qachon va qaysi vakolatli organ tomonidan O‘zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi?
10. Mustaqillik Deklaratsiyasi qachon qabul qilindi? Uni yozib oling.
11. O‘zbek tiliga davlat tili maqomini berish to‘g‘risidagi Qonun qachon qabul qilindi, uning ahamiyati haqida so‘zlab bering.

X U L O S A

O‘zbekiston xalqi sovetlar hukmronligi davrida qaramlik, mustamlakachilik zulmini boshidan kechirdi. Eski mustabid tuzumdan bizga og‘ir ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma‘naviy-madaniy meros qoldi.

Siyosiy jihatdan xalqimiz o‘z taqdirini o‘zi belgilash huquqidan mahrum etilgan, o‘z taraqqiyot yo‘lini o‘zi belgilay olmas edi. Milliy davlatchiligimiz inkor etilib, mamlakatimiz, xalqning xohish-irodasiga qarshi o‘laroq, sobiq sovet imperiyasining ma‘muriy-hududiy qismiga aylantirilgan edi. Xalq o‘z yurtboshisini tanlash, saylashdan mahrum edi, respublika rahbari, hukumat a‘zolari, vazirlik va idoralar boshliqlari, hatto

viloyat rahbarlari ham Markaz tomonidan tayinlanardi, unga to'la bo'ysundirilgan edi. Oddiy ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy masalalar ham Markazning ruxsatisiz hal etilmas, mustaqil faoliyat yuritishga uringanlar hibsga olinar, quvg'in qilinardi.

Sobiq Ittifoqdan poydevori ma'muriy-buyruqbozlik boshqaruv usuliga qurilgan, o'ta mafkuralashgan, xalqni yuvosh, itoatkor olomon deb biladigan totalitar tuzum meros bo'lib qolgan edi.

O'zbekiston qaramlik davrida o'z tabiiy boyliklariga, yer-suv, o'rmon va boshqa resurslariga o'zi egalik qila olmasdi, respublika hududida qurilgan va faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar Markazga, uning manfaatlariga bo'ysundirilgan edi. O'zbekiston rahbariyati, xalqi o'z hududida qancha mahsulot ishlab chiqarilayotgani, ular qayerda realizatsiya qilinayotgani va qancha daromad keltirayotganidan bexabar edi. Moliya-kredit, bank siyosati yuritishda ham qaram edi, o'zining milliy valutasiga, valuta jamg'armasiga ega emasdi.

Sobiq Ittifoqdan mo'rt, zaif, xomashyo yetishtirishga yo'naltirilgan, ya'ni arzon xomashyo va strategik mineral resurslar tayyorlanadigan iqtisodiyot meros bo'lib qolgan edi.

Aholi turmush darajasi jihatidan nochorlik, sobiq Ittifoq miqyosida eng oxirgi o'rinlardan biri meros bo'lib qoldi. Rossiya, Ukraina va Belorussiyadan farqli o'laroq, O'zbekiston aholisining deyarli uchdan ikki qismi qo'l uchida tirikchilik qilardi. Eski mustabid tuzumdan o'tkir ijtimoiy, ekologik muammolar meros bo'lib qolgan edi. Mamlakatimiz aholisi yerning nihoyat darajada sho'rlanishi, havo bo'shlig'i va suv zaxiralarining ifloslanganligi, radioaktiv ifloslanish, Orol dengizining qurib borishi oqibatida juda katta ekologik xavfga duch kelib qolgan edi.

«Bugun o'sha davr to'g'risidagi haqiqatni xolisona aytadigan bo'lsak, u zamondagi hayotimizni jahon tarixi va amaliyoti bilan taqqoslaydigan bo'lsak, shuni ochiq aytish kerakki, u paytda O'zbekiston bir yoqlama iqtisodiyotga — Markazga butunlay qaram, izdan chiqqan iqtisodiyotga ega bo'lgan yarim mustamlaka mamlakat qatoriga aylangan».

Karimov I. A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: O'zbekiston, 1999. 6-bet.

Qaramlik davridan, eski sovetlar tuzumidan bizga og'ir ma'naviy-ma'rifiy meros qolgan edi. Mustamlakachilik davrida milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz oyoqosti qilindi. Ona tilimiz, boy ma'naviy merosimiz qadsizlantirildi, ko'plab masjid-madrasalar, eski maktablar, tarixiy yodgorliklar buzildi, qarovsiz qoldi. Ajdodlarimiz yetishtirgan allomalarimiz idealist degan yorliq bilan qoralandi, asarlarini unutish, yo'qotish siyosati yuritildi. Islom dini qadriyatlari, musulmonlarning e'tiqodlari oyoqosti qilindi, ruhoniylar quvg'in ostiga olindi. Mustabid tuzum hukmdorlari

madaniy inqilob shiori ostida o'zbek xalqining yuzlab iqtidorli, milliy-ozodlik uchun kurashgan vatanparvar ziyolilarini, istiqolochi farzandlarini siyosiy qatag'on qildi, ularning nomlarini xalqimiz xotirasidan o'chirib tashlashga harakat qildi. Tariximizni soxtalashtirish, tarixiy haqiqatni buzib ko'rsatish, milliy tuyg'ularni qo'pol ravishda kamsitish, ruslashtirish siyosati yuritildi. O'z ona tilini, milliy an'ana va madaniyatini, o'z tarixini bilmaslik ko'plab odamlarning shaxsiy fojiasiga aylanib qolgan edi.

Mustaqillik sharofati bilan xalqimiz siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy zug'umlardan ozod bo'lib, o'z taqdirini o'zi belgilash imkoniyatiga ega bo'ldi. Endilikda O'zbekiston o'ziga xos taraqqiyot yo'lini tanlab, ozod va obod Vatan, erkin farovon turmush qurish yo'lidan bormoqda.

MUHIM VOQEALAR SOLNOMASI

1917-yil 28-fevral: Rossiyada fevral inqilobi g'alaba qozondi.

1917-yil 14-mart: Toshkentda «Sho'royi Islomiya» tashkiloti tuzildi.

1917-yil 26-mart: Toshkentda «Najot» gazetasining 1-soni chiqdi.

1917-yil 16-aprel: «Turon» gazetasi nashr etila boshlandi.

1917-yil 1—2-may: Moskvada Butun Rossiya musulmonlarining I qurultoyi bo'lib o'tdi.

1917-yil may—iyun: Musulmon ishchi deputatlarining paydo bo'lishi.

1917-yil iyun: «Sho'royi Ulamo» tashkiloti vujudga keldi.

1917-yil 1-noyabr: Toshkentda sovet hokimiyati zo'rvonlik bilan o'rnatildi.

1917-yil 15—22-noyabr: Turkiston o'lka sovetlarining III qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Xalq Komissarlari Soveti tuzildi.

1917-yil 26—28-noyabr: Qo'qonda Turkiston musulmonlarining IV favqulodda qurultoyi chaqirildi. Unda Turkiston Muxtoriyati tashkil etildi.

1917-yil 25-dekabr: Qo'qonda o'lka musulmon ishchi, askar va dehqonlarining I favqulodda qurultoyi bo'lib o'tdi.

1918-yil fevralning oxiri: Turkiston mintaqasida sovet hokimiyatiga qarshi harakat boshlandi.

1918-yil mart: Buxoro—Kogon yo'nalishida Kolesov qonli voqeasi yuz berdi.

1918-yil 21-aprel: Toshkentda Turkiston xalq universiteti ochildi.

1918-yil 20-aprel—1-may: Toshkentda Turkiston Sovetlarining V qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (TASSR) tuzildi.

1918-yil oktabr: Turkiston o'lka sovetlarining IV qurultoyi bo'ldi. Unda TASSRning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi.

1919-yil mart: O'lka musulmon kommunistlari byurosi (Musbyuro) tuzildi.

1919-yil oktabr: Markazdan Toshkentga katta vakolatlarga ega bo'lgan Turkkommissiya yuborildi.

1920-yil 2-fevral: Xivada xonlik hokimiyati agʻdarildi.

1920-yil 27—30- aprel: Butun Xorazm xalq vakillari I qurultoyida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil topdi.

1920-yil 2-sentabr: Buxoroda amirlik hokimiyati agʻdarildi.

1920-yil 13-sentabr: RSFSR bilan XXSR oʻrtasida ittifoq shartnomasi tuzildi.

1920-yil 6—8-oktabr: Butun Buxoro xalq vakillari I qurultoyida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzildi.

1921-yil 4-mart: Moskvada BXSr bilan RSFSR oʻrtasida ittifoq shartnomasi imzolandi.

1921-yil 10-mart: XXSRning Polvonniyoz Yusupov boshchiligidagi hukumati sovetlar zoʻravonligi bilan agʻdarib tashlandi.

1921-yil avgust: Buxoroda Turkiston Milliy Birligi tashkiloti tashkil topdi.

1921—1922-yillar: Turkiston ASSRning Sirdaryo, Fargʻona Samarqand viloyatlarida dastlabki yer-suv islohoti oʻtkazildi.

1923-yil 5—9-mart: Toshkentda Oʻrta Osiyo Respublikalarining I iqtisodiy konferensiyasi boʻldi. Unda Oʻrta Osiyo Iqtisodiy Kengashi (Sredazekoso) tuzildi.

1924-yil: Markaz rahbarligida Oʻrta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish jarayoni amalga oshirildi.

1925-yil 13-fevral: Buxoroda Umumoʻzbek sovetlarining I qurultoyida «Oʻzbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi toʻgʻrisidagi deklaratsiya» qabul qilindi.

1925-yil 13-may: Oʻzbekiston SSSR tarkibiga kiritildi.

1927-yil: «Hujum» harakati boshlandi.

1928-yil: Arab alifbosi asosidagi oʻzbek yozuvidan lotin yozuviga oʻtildi.

1937-yil: Moskvada I oʻzbek sanʼati va adabiyoti dekadasi boʻlib oʻtdi.

1939-yil avgust—sentabr: Katta Fargʻona kanali qurildi va ishga tushirildi.

1940-yil: Oʻzbekistonda lotin yozuvidagi alfavitdan kirillitsa yozuviga oʻtildi.

1940-yil 9-yanvar: Oʻzbekiston Davlat Fan qoʻmitasi SSSR FANing filialiga aylantirildi.

1941-yil 22-iyun: Oʻzbekiston Ikkinchi jahon urushi girdobiga tortildi.

1941-yil 25-avgust: U. Yusupov boshliq harbiy xoʻjalik ishlari boʻyicha respublika hukumat komissiyasi tuzildi.

1941-yil iyul—dekabr: Oʻzbekistondagi 300 ta sanoat korxonasi harbiy izga solindi.

1941-yil iyul—dekabr: SSSRning gʻarbiy hududlaridan 104 ta zavod va fabrikalar Oʻzbekistonga koʻchirib keltirildi.

1941—1943-yillar: SSSRning gʻarbiy hududlaridan 1 mln kishi, jumladan, 200 ming bola Oʻzbekistonga koʻchirib keltirildi.

1943-yil 4-noyabr: Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi tashkil qilindi.

1944-yil mart: Bekobodda O‘zbekiston metallurgiya zavodi qurilib ishga tushirildi.

1943-yil oxiri — 1944-yil boshlari: O‘z Vatandan badarg‘a qilingan chechenlar, ingushlar, qrim-tatarlar, mesxeti turklari, ponteya greklari O‘zbekistonga ko‘chirib keltirildi.

1945-yil 7-may: Bekobod shahrining tashkil topgan vaqti.

1949-yil 25-iyun: O‘zKP(b)MQning byurosi «O‘zbekiston yozuvchilar soyuzining ishi to‘g‘risida» qaror qabul qildi. Ko‘plab yozuvchi va shoir-lar qatag‘on qilindi.

1950-yil 1-sentabr: O‘zKP(b) MQning byurosi «O‘zbekiston Fanlar akademiyasining ishi to‘g‘risida» qaror qabul qildi. Ko‘plab olimlar mil-latchilikda ayblandi.

1952-yil 21—22-fevral: O‘zKP(b) MQning X plenumi «Respublikada mafkuraviy ishlarning ahvoli va uni yaxshilash choralari to‘g‘risida» qaror qabul qildi. Ko‘plab ijodkor ziyolilar tanqid va badnom qilindi.

1956-yil 5-noyabr: Toshkent televizion markazi ishlay boshladi.

1958—1960-yillar: Jarqoq—Buxoro—Samarqand—Toshkent gaz quvuri qurildi.

1961—1965-yillar: Buxoro — Ural gaz quvuri qurildi.

1963-yil 16-fevral: Sirdaryo viloyati tuzildi.

1964—1966-yillar: Muborak — Toshkent — Chimkent — Bishkek — Almati gaz quvuri qurildi.

1965—1975-yillar: O‘rta Osiyo-Markaz gaz quvuri qurildi.

1970-yil: Samarqand—Qarshi temiryo‘li qurildi.

1972-yil: Qo‘ng‘irot—Beynov temiryo‘li qurildi.

1973-yil 29-dekabr: Jizzax viloyati tashkil topdi.

1978—1979-yillar: Toshkentda balandligi 350 metrli televizion mino-ra qurildi.

1982-yil 20-aprel: Navoiy viloyati tuzildi.

1984—1989-yillar: «Paxta ishi»ning to‘qib chiqarilishi va minglab odamlarning qatag‘on qilinishi.

1989-yil 23-iyun: Islom Karimov O‘zKP MQning birinchi kotibi etib saylandi.

1989-yil 21-oktabr: O‘zSSR Oliy Kengashi «O‘zbekiston SSRning Davlat tili to‘g‘risida» Qonun qabul qildi.

1989-yil 1-dekabr: «Qoraqalpog‘iston ASSR davlat tili to‘g‘risida» Qonun qabul qilindi.

1990-yil 24-mart: Islom Karimov Oliy Kengash tomonidan O‘zbekiston SSR Prezidenti etib saylandi.

1990-yil 20-iyun: Respublika Oliy Kengashi «Mustaqillik Deklaratsiyasi»ni qabul qildi.

1990-yil 14-dekabr: Qoraqalpog‘iston Jo‘qorg‘i Kengesi «Qoraqalpog‘iston Respublikasi Davlat suvereniteti to‘g‘risida Deklaratsiya» qabul qildi.

MUNDARIJA

<i>Kirish</i>	3
I b o b. Turkistonda sovetlar istibdodining oʻrnatilishi. Sovet hokimiyatiga qarshi harakat	
1-§. Turkistonda 1917-yilgi ijtimoiy-siyosiy oʻzgarishlar.....	5
2-§. Turkistonda mustabid sovet hokimiyatining oʻrnatilishi. Xalq hokimiyatchiligi uchun kurash. Turkiston Muxtoriyati.....	13
3-§. Turkistonda sovetlar boshqaruvi tizimining mustahkamlanishi tassarning tashkil topishi.....	23
4-§. Turkistonda sovet hokimiyatiga qarshi harakatlar.....	36
5-§. Xorazm va buxoro xalq sovet respublikalarining tuzilishi. Sovetlar istibdodiga qarshi ozodlik harakatlari.....	45
II b o b. 1920—1930-yillarda Oʻzbekiston	
6-§. Milliy siyosat va davlat qurilishi masalalari.....	62
7-§. Iqtisodiy siyosat, yer-suv islohotlari. sanoatlashtirish siyosati va uning mustamlakachilik mohiyati.....	73
8-§. Respublika qishloq xoʻjaligini jamoalashtirish va uning oqibatlari.....	84
9-§. Oʻzbekistonda sovetlar yuritgan madaniy-maʼrifiy siyosat: mazmun va mohiyati.....	92
10-§. qatagʻonlik siyosati va uning oqibatlari.....	106
III b o b. Oʻzbekiston Ikkinchi jahon urushi yillarida (1939—1945-yillar)	
11-§. Oʻzbekistonning urush girdobiga tortilishi. Moddiy va maʼnaviy kuchlarning frontga safarbar etilishi.....	116
12-§. Oʻzbekiston sanoati va qishloq xoʻjaligi front xizmatida.....	126
13-§. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat. Oʻzbekistonning qardosh xalqlarga yordami.....	137
14-§. Oʻzbekistonlik jangchilarning fashizmni tor-mor etishdagi jasoratlari	148
IV b o b. 1946—1990-yillarda Oʻzbekistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti	
15-§. Urushdan keyingi yillarda Oʻzbekiston xalq xoʻjaligining ahvoli. Maʼmuriyatchilikning kuchayishi.....	162
16-§. 1950—1990-yillarda Oʻzbekiston sanoatining bir tomonlama rivojlantirilishi.....	171
17-§. 1950—1990-yillarda Oʻzbekiston qishloq xoʻjaligi. Paxta yakkahokimligi fojiasi.....	184
18-§. Oʻzbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida inqirozli holatning vujudga kelishi.....	190
19-§. Madaniy va maʼnaviy hayot. Bu sohadagi mafkuraviy tazyiqlar.....	195
20-§. «Qayta qurish» siyosati va uning barbod boʻlishi. Oʻzbekistonning davlat mustaqilligini qoʻlga kiritish tomon yoʻl tutishi.....	208
<i>Xulosa</i>	218
<i>Muhim voqealar solnomasi</i>	220

Qamariddin USMONOV, Mahmudjon SODIQOV

O‘ZBEKISTON TARIXI

(1917—1991-yillar)

Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari
1-bosqich o‘quvchilari uchun darslik

To‘ldirilgan oltinchi nashri

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent — 2014

Muharrir *B. Eshpulatov*
Badiiy muharrir *T. Qanoatov*
Texnik muharrir *B. Karimov*
Kompyuterda sahifalovchi *L. Soy*
Musahhihlar: *Sh. Xurramova, M. Ziyamuhamedova*

Nashr litsenziyasi № 201, 28.08.2011.

Tayyor diapozitivdan bosishga ruxsat etildi 24.09.2014. Bichimi 60x90^{1/16}.

«TimesUZ» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tobog‘i 14,0.

Nashriyot-hisob tobog‘i 14,25. Adadi 10000 nusxa. 3544-son buyurtma.

Bahosi kelishilgan narxda.

**«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi.
100000, Toshkent shahri, Buyuk Turon ko‘chasi, 41.**